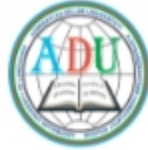

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

ADU Elmi xəbərlər

Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№1, 2021

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№1, 2021

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтген к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адила к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Мамед д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Куннина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния

Хартменн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Гоциридзе Давид, проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция

Бондарев Александр проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан проф., Будапештский
Университет, Венгрия

Тарасевич Лариса проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Aytən Hacıyeva (ADU)</i> İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	11
<i>Amil Cəfərov (ADU)</i> FRAZEOLJİ İNTENSİFİKATOR DİSKURSUN İLLOKUTİV KOHERENTLİK VASİTƏSİ KİMİ	17
<i>Lalə Məmmədova (BDU)</i> FARS DİLİNDƏ BİR QRUP MƏCAZİ İSİMLƏRİN KOQNİTİV MODELİNİN TƏHLİLİ	24
<i>Mehriban Mönsümova (Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası)</i> MEDİADİSKURSA DAİR TƏDQİQATLARDA ƏSAS ANLAYIŞLAR.....	31
<i>Yaşar İbrahimov (ADU)</i> YAPON DİLİNDƏ で-de, に-ni, を-o HAL QOŞMALARININ MƏNA VƏ FUNKSİYASINDA ORTAYA ÇIXAN OXŞARLIQLAR	38
<i>Zülfinaz Babaşova (ADU)</i> XX ƏSRİN SONU – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MÜASİR RUS DİLİNİN LEKSİKASININ İNKİŞAFI	45
<i>Jalə İlyasova (ADU)</i> AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MİLLİ DİL HESABINA YARANAN İKT TERMİNLƏRİ	50

ƏDƏBİYYAT

<i>Cavid Zeynalov (ADU)</i> SADAY BUDAQLININ HEKAYƏLƏRİNDƏ XRONOTOP	56
<i>Həmidə Əliyeva (ADU)</i> PSİXOANALİZ VƏ ŞEKSPİR YARADICILIĞI	60
<i>Nigar Haqverdiyeva (ADU)</i> U.FOLKNERİN ZAMAN VƏ İNSAN KONSEPSİYASINA EKSPERİMENTAL BƏDİİ, FƏLSƏFİ-ESTETİK YANAŞMASI	67

METODİKA

<i>Günel Hacıyeva (ADU)</i> İNGİLİS İDİOMLARININ TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	74
<i>İlhamə İsgəndərova (ADU)</i> ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	80
<i>Sevda Abuzərli (ADU)</i> ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İKİNCİ KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKASIYA YÖNÜMLÜ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİ İNKİŞAF ETDİRƏN AUTENTİK MATERİALLARIN NÖVLƏRİ	84

PEDAQOGİKA

<i>Vidadi Bəşirov (ADU)</i> XARİCİ DİLLƏRİN ONLAYN TƏDRİSİNİN PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ	89
--	----

PSIXOLOGİYA

<i>Nərgiz Sultan (ADU)</i> AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN UŞAQLARIN AİLƏDƏ TƏRBİYƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ	93
<i>Əzim Əliyev (ADU)</i> AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ GƏNCLƏRƏ MÜNASİBƏTİN ETNİK PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	100

İCTİMAİ ELMLƏR

<i>Gaziz Şaymerden (A.Baytursınov adına Kostanay Regional Universiteti)</i> TÜRK DÜNYASININ MEMARLIĞI	105
--	-----

TİBBİ BİLİKLƏR

<i>Zülfıyyə Tağtıyeva, Leyla Seyidbəyova (ADU)</i> ORQANİZMİN BİORİTMLƏRİ – SİRKAD RİTMLƏR	114
---	-----

PERSONALİLƏR

Nizami Gəncəvi – 880	120
Xronika	122

CONTENTS

LINGUISTICS

- Aytan Hajiyeva (AUL)*
TYPOLOGICAL FEATURES OF ENGLISH AND AZERBAIJANI FOLKLORE 11
- Amil Jafarov (AUL)*
PHRASEOLOGICAL INTENSIFICATOR AS A MEANS OF ILLOCUTIVE
COHERENCE OF DISCOURSE 17
- Lala Mammadova (Baku State University)*
ANALYSIS OF THE COGNITIVE MODEL OF A GROUP
OF FIGURATIVE NOUNS IN THE PERSIAN LANGUAGE 24
- Mehriban Monsumova (Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy)*
BASIC CONCEPTS IN MEDIA DISCOURSE RESEARCH 31
- Yashar İbrahimov (AUL)*
SIMILARITIES IN MEANING AND FUNCTION OF POSTPOSITIONS
で -DE, に -NI, を -O IN JAPANESE 38
- Zulfinaz Babashova (AUL)*
DEVELOPMENT OF THE MODERN RUSSIAN VOCABULARY IN THE LATE
20TH AND EARLY 21ST CENTURIES 45
- Jala İlyasova (AUL)*
TERMS OF ICT CREATED IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE
AT THE EXPENSE OF THE NATIONAL LANGUAGE 50

LITERATURE

- Javid Zeynalov (AUL)*
CHRONOTOPE IN SADAY BUDAGLI'S STORIES 56
- Hamida Aliyeva (AUL)*
PSYCHOANALYSIS AND W.SHAKESPEARE'S HERITAGE 60
- Nigar Hagverdiyeva (AUL)*
W. FAULKNER'S EXPERIMENTAL ARTISTIC, PHILOSOPHICAL-AESTHETIC
APPROACH TO THE CONCEPT OF TIME AND MAN 67

METHODICS

- Gunel Hajiyeva (AUL)*
SOME ISSUES OF TEACHING ENGLISH IDIOMS 74

Ilhama Isgandarova (AUL)
IMPROVING ENGLISH READING SKILLS IN THE SECONDARY SCHOOL 80

Sevda Abuzarli (AUL)
TYPES OF AUTHENTIC MATERIALS IMPROVING THE SECOND COURSE
STUDENTS' COMMUNICATION-ORIENTED SKILLS IN ENGLISH 84

PEDAGOGICS

Vidadi Bashirov (AUL)
PEDAGOGICAL ASPECTS OF ONLINE FOREIGN LANGUAGE TEACHING 89

PSYCHOLOGY

Nargiz Sultan (AUL)
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS EDUCATION A CHILD
WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS IN THE FAMILY 93

Azim Aliyev (AUL)
ETHNOPSYCHOLOGICAL FEATURES OF ATTITUDES TOWARDS
YOUTH IN AZERBAIJANI FAMILIES 100

SOCIAL SCIENCES

Gaziz Shaimerden (Kostanay Regional University named after A.Baitursynov)
ARCHITECTURE OF THE TURKIC WORLD 105

MEDICAL SCIENCES

Zulfiyya Taghiyeva, Leyla Seidbayova (AUL)
BIORHYTHMS – CIRCADIAN RHYTHMS 114

BIG NAMES

Nizami Ganjavi – 880 120

University life 122

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Айтен Гаджиева (АУЯ)</i> ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА	11
<i>Амиль Джафаров (АУЯ)</i> ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИНТЕНСИФИКАТОР КАК СРЕДСТВО ИЛЛОКУТИВНЫЙ КОГЕРЕНТНОСТИ ДИСКУРСА	17
<i>Лала Мамедова (БГУ)</i> АНАЛИЗ КОГНИТИВНОЙ МОДЕЛИ ГРУППЫ ОБРАЗНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ	24
<i>Мехрибан Монсумова (Азербайджанская государственная академия физической культуры и спорта)</i> ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МЕДИАДИСКУРСА	31
<i>Яшар Ибрагимов (АУЯ)</i> СХОДСТВА В ЗНАЧЕНИИ И ФУНКЦИИ ПОСЛЕЛОГОВ で-DE, に-NI, を-O В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ	38
<i>Зульфиназ Бабашова (АУЯ)</i> РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА	45
<i>Жаля Илясова (АУЯ)</i> ТЕРМИНЫ ИКТ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ СОЗДАННЫЕ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА	50

ЛИТЕРАТУРА

<i>Джавид Зейналов (АУЯ)</i> ХРОНОТРОП В РАССКАЗАХ САДАЯ БУДАГЛЫ	56
<i>Гамида Алиева (АУЯ)</i> ПСИХОАНАЛИЗ И ТВОРЧЕСТВО ШЕКСПИРА	60
<i>Нигяр Хагвердиева (АУЯ)</i> ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ХУДОЖЕСТВЕННО, ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД У.ФОЛКНЕРА К КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ И ЧЕЛОВЕКА	67

МЕТОДИКА

- Гюнель Гаджиева (АУЯ)*
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКИМ ИДИОМАМ 74
- Ильхама Искандарова (АУЯ)*
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ
В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ 80
- Севда Абузерли (АУЯ)*
ТИПЫ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ РАЗВИВАЮЩИЕ
КОММУНИКАТИВНО- ОРИЕНТИРОВАННЫЕ НАВЫКИ СТУДЕНТОВ
ВТОРОГО КУРСА НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 84

ПЕДАГОГИКА

- Видади Баширов (АУЯ)*
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
ВО ВРЕМЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ 89

ПСИХОЛОГИЯ

- Азим Алиев (АУЯ)*
ЭТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ
К МОЛОДЕЖИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СЕМЬЯХ 93
- Наргиз Султан (АУЯ)*
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ
РЕБЕНКА С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА
В СЕМЬЕ 100

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

- Газиз Шаймерден*
(Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова)
АРХИТЕКТУРА ТЮРКСКОГО МИРА 105

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- Зульфия Тагиева, Лейла Сеидбекова (АУЯ)*
БИОРИТМЫ ОРГАНИЗМА –ЦИРКАДНЫЕ РИТМЫ 114

ПЕРСОНАЛИИ

- Низами Гянджеви – 880* 120
- Хроника* 122

DİLÇİLİK

Aytən Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, ballada, şifahi xalq ədəbiyyatı, kral Artur, Beovulf, “Kitabi-Dədə-Qorquq”

Keywords: folklore, ballad, people’s oral literature, king Arthur, Beowulf, the “Book of Dede Korkud”

Ключевые слова: фольклор, баллада, устное народное творчество, король Артур, Беовульф, «Книга Дедэ Горгуд»

Hər bir xalqın milli ədəbiyyatının əsasını, zəminini təşkil edən milli folklor həmin xalqın dili və tarixi qədər qədimdir. “Folklor” terminini ilk dəfə 1846-cı ildə ingilis tarixçisi Uilyam Con Tomson özünün “The Folklore” adlı məqaləsində “qədim inanclardan, adət və ənənələrdən bəhs edən, lakin yazıya alınmamış olan, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçən rəvayət, xalq biliyi, xalq hikməti” mənasında işlətməmişdir (Tomson bu məqaləni A.Merton ləqəbi altında çap etdirmişdir) [9]. Bu termin xalqın adı təbəqəsi tərəfindən qəbul edilərək adət-ənənələrin, inam və inancların öyrənilməsi mənasında işlənmişdir.

İngilis Folklor Cəmiyyəti “folklor” terminini 1879-cu ildə rəsmi şəkildə qəbul etmişdir. “Folklor” termini ingilis dilindən “popular wisdom”, “people’s knowledge”, yəni “xalq müdrikliliyi”, “xalq yaddaşı” kimi tərcümə olunur. Folklor termininin əhatə etdiyi sahə gah genişlənir, gah da daralır. Əvvəl bu termin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin bütün sahələrini əhatə edirdi, sonradan isə – yalnız xalq ədəbiyyatını, şifahi xalq yaradıcılığını əhatə etməyə başladı. Məsələn, Avropa və Amerikada nağıl və dastanlar, tapmaca və atalar sözləri, nəğmələr, laylalar, inam və inanclar və s. folklor termininin əhatə etdiyi sahəyə aid edilir.

İngilis folklorunun kökləri ingilis millətini formalaşdıran xalqların folklor və mifologiyasına, Roma dövrünə qədər İngiltərədə yaşayan kelt qəbilələrinin mifologiyasına və adanın anqlo-saks və yut xalqları tərəfindən məskunlaşması zamanı orada yaşayan qəbilələrin german mifologiyasına qədər gedib çıxır. Daha sonralar, kelt xalqlarının (xüsusilə valiyalıların) inanc və əfəsanələri ingilis folklorunun formalaşmasına böyük təsir etmişdir. İngiltərənin normandlar tərəfindən

işğalından sonra skandinaviya və fransız folklorunun da müəyyən təsiri olmuşdur. Məsələn, keltlər üçün anqlosaksonlara qarşı mübarizə rəmzi olan kral Artur haqqında, onun Dairəvi masasının cəngavərləri və müdrik Merlin haqqında əfsanələr valiya folklorundan ingilis folkloruna keçərək Arturian salnaməsinin əsasını yaratmışdır. Eləcə də, Tristan və İzolda süjeti, Beovulf haqqında anqlosakson əfsanəsi də german köklərinə mənsubdur.

Qədim ingilis nağıllarında və nəğmələrində bütpərəst inancların izlərinə rast gəlmək olur, lakin xristianlaşmanın təsiri altında artıq orta əsrlərdə bütpərəstlik dövrünün qədim nəğmələrinin böyük bir hissəsi unudulur və anqlosaksların poeziyasının və nəğmələrinin bir çox janrları ancaq cüzi şəkildə yaddaşlarda qalır.

İngilis folklorunda rast gəlinən folklor vahidlərinin bölgüsünü onların səciyəvi xüsusiyyətlərinə görə aparmaq olar. Folklor vahidləri dedikdə, balladalar (dastanlar), nağıllar, şeirlər, nəğmələr, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli xalq məsəlləri və s. nəzərdə tutulur.

Böyük Britaniyada balladalar təxminən XIII-XIV əsrlərdə yaranmışdır. XVI-XVII əsrlərdə balladalar xalq arasında vərəqələrdə, qotik şriftlə çap olunmuş taxta parçalarında yayılırdı, lakin hətta şifahi xalq nəğmələrində belə onlar yaddaşlarda daha da möhkəmlənirdi. Tədqiqatçılar daha sonrakı dövrlər üçün balladaları qruplara ayırırdılar: xalq balladaları (people's ballads), dildən dilə keçmiş küçə balladaları (street ballads), xalq balladalarını təqlid edən üslubda yazılmış populyar balladalar (popular ballads) və s. Əlbəttə, balladaların bu cür təsnifatı şərtidir və bəzən onları fərqləndirmək çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, balladalar şənliklərdə nəğmə və rəqslərlə müşayiət olunan xalq ədəbiyyatı nümunələridir.

Balladaların dəqiq yaranma tarixi tədqiqatçılar arasında uzun illər mübahisəyə səbəb olub və hələ də tam şəkildə aydınlaşdırılmayıb. Tədqiqatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, XIV yüzillikdə Şotlandiyada olduğu kimi, İngiltərədə də artıq balladalar dildən-dilə gəzirdi. Məsələn, Barbor öz "Bryuse" əsərində şotlandlarla ingilislərin bir döyüşü barədə qızların dilində nəğməyə çevrilmiş rəvayətdən bəhs edir. Bundan başqa, Robin Qud haqqında balladalar İngiltərədə artıq XIV əsrdə məşhur idi. XV əsrdə xalq yaradıcılığının bu növü öz çiçəklənmə dövrünə gəlib çatmışdı.

Balladaların yaranma sujetləri müxtəlifdir: bəziləri xristian əfsanələrinə əsaslanır, digərləri orta əsr yazı nümunələrinə, bəziləri isə dildən-dilə şifahi şəkildə ötürülən və dəyişdirilən variasiyalara əsaslanır. Ən maraqlı balladalar hər hansı bir tarixi hadisəni təsvir edən, dildən-dilə şifahi şəkildə keçən və müxtəlif variantlarda mövcud olan balladalardır. Bu cür balladalar tarixi faktları, şəxsiyyət və qəhrəmanları nəqli şəkildə və ya ənənəvi nəğmə formulları əsasında ümumiləşdirir.

Bütün balladalar üçün, xüsusilə də daha erkən yarananlar üçün şifahi poeziyaya xas olan fraqmentar nəqlilik xüsusiyyəti səvciyyəvidir. Bu cür balladalarda adətən giriş, əsas qəhrəmanlarla tanışlıq, hadisələrin başvermə məkanı təsvir olunmur. Hadisələr qırıq-qırıq, əlaqəsiz şəkildə və dialoqlarla verilir. Bu, nəqlə xüsusi bir dramatiklik verir və eyni zamanda rəvayətin dinləyici tərəfindən lirik cəhətdən

qavranılmasına və şərh edilməsinə geniş və qeyri-müəyyən imkanlar yaradır. Məsələn, “Arthur Made King” balladasından:

*When Uther passed away, the realm
Fell in great jeopardy,
For many wended to be king,
Through might and bravery.
Then Merlin to the Archbishop
Of Canterbury went,
And they together council took
This evil to prevent [11].*

Balladaların əksəriyyəti, xüsusilə də “tarixi” balladalar epik xarakter daşıyır. Onlar ingilislərlə şotlandlar arasında müharibələri, şəxsi və milli azadlıq uğrunda igidlik, şücaət və qəhrəmanlıqları təsvir edir. Bəzi balladaların yaranma tarixi demək olar ki, dəqiqliklə məlumdur, belə ki, onlar çox vaxt baş vermiş tarixi hadisələrdən bir müddət sonra yaranır.

Qədim İngiltərənin əfsanələrinin əsas mənbələrindən biri Arturiana və Robin Qud haqqında olan rəvayətlərdir. Bu əsərlərin təsiri nəinki İngiltərənin, eləcə də bir çox digər ölkələrin mədəniyyətinə o qədər böyükdür ki, onların əsas qəhrəmanları demək olar ki, hər kəsə məlumdur. Məsələn, Arturiananın personajlarından əfsanəvi kralları misal çəkmək olar: Troyalı (Britaniyalı) Brut, kral Artur, Merlin, Cinevra, Lancelot, Tristan və İzolda, Parsifal, Lamorak, Bors, Key (cəngavər), Qaveyn, Ser Balin, Aqraveyn, Morqana və s.

İngilis folklorunun yaranma məqamlarına və bəzi xüsusiyyətlərinə toxunduqdan sonra Azərbaycan folkloruna da nəzər salmaq maraqlı olardı. Azərbaycan folklorşünaslarından Vaqif Vəliyev folklorun tərifini belə vermişdir: “Geniş xalq kütləsi tərəfindən yaradılan və yaşadılan şifahi söz sənətinə folklor deyilir [6]. Hər bir xalqın tarixinin folklor qatlarında kök salmış incəsənət və mədəniyyət insanların öz hislərini, emosiyalarını sözlə, rəqslə, nəğmələrlə, nağıl və şeirlərlə ifadə etmələri ilə başlayır.

Xalq arzu və istəyini, sevinc və kədərini, yaşadığı cəmiyyətə münasibətini söz sənətinin başlanğıcı olan şifahi ədəbiyyatda – folklorada əks etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir müddət folkloru “el ədəbiyyatı”, “ağız ədəbiyyatı”, “xəlqiyyət” deyilmişdir [6].

Azərbaycan folklorunda folklor vahidləri dedikdə əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının epik növü, yəni nağıllar, dastanlar (qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanları); folklorun lirik növü, yəni nəğmələr, holovrlar, bayatılar, laylalar, sayacı sözlər, vəsfi hallar və s. nəzərdə tutulur.

Bir çox xalqların ədəbiyyatşünaslığında uzun illər “şifahi söz sənəti”, “şifahi xalq ədəbiyyatı” ilə bərabər işlənən folklor termini indi beynəlxalq termin kimi qəbul edilmişdir və indi “şifahi xalq ədəbiyyatı” və “folklor” termini paralel işlədilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı hər bir xalqın milli ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi, onun başlanğıcıdır. Folklorşünaslıq isə geniş mənada ədəbiyyatşünaslığın bir hissəsi, xalqın şifahi yaradıcılığını, onun ədəbi növ və janrlarının xüsusiyyətlərini öyrənən elmdir.

Folklor mənsub olduğu xalqın canlı danışiq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirir. Hər bir xalqın ədəbi dilinin yeni sözlərlə zənginləşməsinin əsas mənbəyi canlı danışiq dilidir.

Folklor xalqın milli ədəbiyyatının əsasını təşkil etsə də, onun özünəxas səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bir çox tədqiqatçılar yazılı ədəbiyyatla folklorun fərqi müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər. Bəzilərinin fikrincə, yazılı ədəbiyyat müəllifli, folklor isə müəllifi bilinməyən ədəbiyyatdır. Lakin hər bir müəllifi olmayan ədəbiyyat yəqin ki, vaxtilə müəyyən bir şəxs tərəfindən yaradılmışdır. Sadəcə yarandığı zaman yazıya alınmadığından, müəllifin adı illər ərzində itmiş və əsər ağızdan-ağıza, nəsilən-nəslə keçərək xalqın hafizəsində yaşamışdır.

Müəllifin adı saxlanılmış folklor əsərləri də mövcuddur və müəllif adının olması onların şifahlilik xüsusiyyətini əlindən almır. Belə ki, müəllif adı bir növ şərti səciyyə daşıyır. Məsələn, XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq tək iri həcmli şeirlərdə deyil, həm də bir bəndlik bayatılarda belə müəllif adına rast gələ bilərik. Bu şəkildə, xalq ədəbiyyatına xas olan bu xüsusiyyət tədricən yazılı ədəbiyyata keçir. Azərbaycan folklorunda bayatı yazan şairlər öz adlarını əsasən bayatının birinci misrasında verirlər:

*Xətai, işin düşər,
Gəlib gedişin düşər.
Dişləmə çiy loğməni,
Yerinə dişin düşər [6].*

Qədim və orta əsrlərin məhsulu olan hər hansı bir folklor əsəri yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlaya bilmir. Belə ki, bu cür əsərlər nəsilən-nəslə keçərkən mövcud dövrün ifadə tərzini qəbul edir və əsərin məzmunu da müəyyən qədər dəyişir.

Folklorla yazılı ədəbiyyatı fərqləndirən digər tədqiqatçılar folklorun variantlı, yazılı ədəbiyyatın isə variantsız, dəyişməz olduğunu qeyd edirlər. Folklorunda, yəni şifahi ədəbiyyatda variantların olması mühüm cəhətdir, lakin əsas amil deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi yazılı ədəbiyyat nümunələri də variantsız deyildir. Məsələn, yazılı ədəbiyyatın ilk dövrlərində, müəyyən bir əsərin üzünü köçürən yazarlar öz istəklərinə uyğun olaraq həmin əsərdə dəyişikliklər edə bilirdilər. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin üzü ayrı-ayrı yüzilliklərdə müəyyən fərqlərlə köçürülmüşdür. Hətta müasir ədəbiyyatımızda da variantlılıq vardır. Məsələn, S.Vurğunun “Vaqif” əsəri, S.Rəhimovun “Şamo” romanı və s. Lakin yazılı ədəbiyyatın variantları ilə folklor əsərlərin variantlarını müqayisə etmək olmaz.

Çox variantlılıq şifahi xalq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hər hansı bir folklor əsərinin, məsələn nağıl, dastan və ya nəğmənin variantları bəzən o qədər fərqli olur ki, həmin variant müstəqil əsər kimi tədqiq olunur.

Yazılı ədəbiyyat nümunələri və folklor əsərləri arasında olan əsas fərqlərdən biri də odur ki, yazılı ədəbiyyat nümunəsi müəyyən bir şəxs tərəfindən yaradılır və dövrdən-dövrə, nəsildən-nəslə yazılı sənəd kimi keçərək öz müəllifinin adını daşıyır. Folklor nümunəsi isə nə vaxtsa konkret bir şəxs tərəfindən yaransa da, müəyyən dövrdən sonra öz müəllifini itirir və insanların yaddaşında yaşayaraq ağızdan-ağıza düşür, cilalanır, yenilənir, müəyyən dəyişikliklərə uğrayır və nəticədə gözəl sənət nümunəsinə çevrilir. Folklor nümunəsinin yarandığı tarix yalnız əsrlərlə və dövrlərlə müəyyən edilir, yazılı ədəbiyyat isə (bəzən dəqiq ili bilinməsə də) yazıçının yaradıcılıq dövrü ilə müəyyənləşdirilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı üslub, dil, ifadə vasitələri və s. cəhətdən də yazılı ədəbiyyatdan fərqlənir. Folklor əsərləri forma, üslub və janr müxtəlifliyi ilə yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqlənsələr də, yazılı ədəbiyyatın bəhrələndiyi ilk əsas mənbə və qaynaqlardan biri və ən zəngini mənsub olduğu xalqın folkloru, yəni şifahi söz yaradıcılığıdır.

Azərbaycan folkloru bir sıra türkdilli xalqlara məhəbbət, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq süjetləri vermiş, eləcə də digər xalqların folklorundan faydalanmışdır. Qədim dövrlərdə yaranan yüzlərlə nağıl və dastanlarımızın, lirik poeziya nümunələrimizin az bir qismi dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır.

İngilis və Azərbaycan xalqlarının qohumluğu yoxdur, lakin onların yaratdığı bəzi şifahi söz sənətinin süjetlərində bənzərlik vardır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “Beovulf” dastanı ilə müqayisə etdikdə oxşar sujet xətlərinə rast gəlirik. Ş.Xəlillinin fikrincə, bu iki dastan arasında oxşar motivlərin müəyyənləşdirilməsi, onların elmi şərhinin verilməsi önəmli bir məsələdir [4]. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı İslam dinindən öncə yarandığı və İslamın yayılmasından sonra yazıya alındığı üçün, dastanda həm bütpərəstlik, həm də İslam ünsürlərinə rast gəlinir. “Dədə-Qorqud” dastanını tədqiq edən ingilis alimi R.Mirabil qeyd edir ki: ““Kitabi-Dədə Qorqud”... formaca İslam, qəlbən şamançı olan bir dastandır” [10, s.140]. “Beovulf” dastanında isə bütpərəstlik və xristian motivləri diqqəti cəlb edir. Hər iki dastanda qəhrəmanlıq süjeti qabardılaraq başlıca keyfiyyət kimi göstərilir. Hər iki dastanda şənlik və yas mərasimləri qabardılır, poetikasında alliterasiyadan, oxşar bədii ifadə vasitələrindən istifadə olunur. P.Mirabil həm ingilis, həm də Azərbaycan xalqının həyatında hər b sənətinin, hər b musiqisinin, döyüş vaxtı çalınan təbillərin və eləcə də qılıncın ilahi qüvvəsini açıqlayaraq onların bu dastanlarda əks olunmasını şərh etmişdir [10].

Daha sonra, XIX əsrin əvvəllərində (təxminən 1815-ci ildə) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını tədqiq etmiş və dastanın əlyazmasını Türkiyədən apararaq Almanyanın Drezden şəhərinin kitabxanasına hədiyyə etmiş alman alimi Fridrix fon Dits “Dədə-Qorqud” dastanını Homerin “Odisseyə” və “İlliada” əsərləri ilə müqayisə etmiş və qəhrəmanlar arasında paralel bənzətmələr aparmışdır. Bu oxşar paralelləri Kamal Abdulla da öz “Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə-Qorqud” əsərində təhlil edərək araşdırmışdır [1]. Məsələn, Təpəgöz və Polifem, Banuçiçək və Odisseyin arvadı Penelopa, Beyrək və Antiqona, Salur Qazan və Aqamemnon, Sarı donlu Selcan xatun və gözəl Yelena, Herakl və Dəli Domrul, Odissey, Basat və Beyrək kimi personajlar arasında bənzətmələr üzə çıxarılaraq araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M., Mifdən yazıya və yaxud gizli “ Dədə Qorqud”, Bakı: Mütərcim, 2009, 375 səh.
2. Ağayev Ə., “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər, Azərb. filologiyası məsələləri, II b., Bakı: Elm, 1984.
3. İbrahimova V., Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri, Bakı: Şəms, 2010, 186 səh.
4. Xəlilli Ş., Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (folklor materialları əsasında), Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi, 2002, 216 səh.
5. Xəlilli Ş., “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şamançılıq (Azərbaycan, türk və ingilis mənbələri əsasında) / Türk dastanları türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir” adlı beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 2004, səh. 133-138.
6. Vəliyev V.Ə., Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 1985, 414 səh.
7. Садыхова Г.Р., Фразеология, восходящая к библии и корану, Баку: “Елм ве техсил”, 2014, 392 стр.
8. Шанский Н.М., Фразеология современного русского языка, М., 1963
9. Ambrose Merton, Folk-Lore, “The Atheneum”, № 982, 1846, p. 862/III-863/I.
10. Mirabile P., The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut, Istanbul, 1990.
11. <https://d.lib.rochester.edu/camelot/textsix-ballads-about-king-arthur>

Summary

Typological Features of English and Azerbaijani Folklore

This article deals with the etymology of the term “folklore” and the fields that it comprises, e.g., in Europe and America the term refers to tales, ballads, lullabies, proverbs and sayings, beliefs, etc. Also, one of the main items of the English folklore – ballads and their types are analyzed here.

The article also deals with the characteristic features of Azerbaijani folklore. The features differentiating peoples’ oral literature and written literature are touched upon. At the same time, similarities between English and Azerbaijani folklore are featured out. Typological parallels in story lines and heroes of some folk works are analysed.

Резюме

Типологические особенности английского и азербайджанского фольклора

В настоящей статье рассматриваются этимология и сферы обозначения термина фольклор. Например, отмечается, что в Европе и в Америке этот термин включает в себя сказки и баллады, колыбельные, пословицы и поговорки, поверья и т.д. Отдельно рассматриваются баллады, их разновидности и история их образования.

Далее анализируются характерные особенности азербайджанского фольклора. Выявляются нюансы, различающие устное народное творчество от письменной литературы. В статье также рассматривается аналогия между английским и азербайджанским фольклорами. Проводятся типологические параллели между героями, а также сюжетными линиями некоторых фольклорных произведений.

Rəyçi: prof. F.F.Cahangirov

Amil Cəfərov
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRAZEOLoji İNTENSİFİKATOR DİSKURSUN İLLOKUTİV KOHERENTLİK VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *illokutiv, əlaqə, intensivifikator, məqsəd, komponent*

Keywords: *illocutive, relation, intensificator, aim, component*

Ключевые слова: *иллокутив, связь, интенсификатор, цель, компонент*

Nitq aktının ardıcılığının müəyyən səviyyədə frazeoloji intensivifikatorla birlikdə bizim tədqiqatımızda frazeoloji kontekstin frazafövqünü təşkil edir. Tədqiqatımızın qarşısında duran məqsəd imkan verir ki, frazeoloji konteksti mürəkkəb illokutiv akt kimi, daha doğrusu onu illokutiv nitq aktının ardıcılığı kimi təqdim edək. Əvvəlki yazılarımızda illokutiv əlaqələliyin ümumi şərtlərinin nitq aktında olmasına aydınlıq gətirmişdik. Bu ondan ibarətdir ki, əvvəl gələn nitq aktı növbəti gələn nitq aktının illokutiv qiymətləndirilməsini kontekst daxilində məqsədə çevirir. Məhz illokutiv bağlılıq (əlaqələlik) dinləyənlə kömək edə bilir ki, niyə əvvəlki təsdiq, yəni dinləyən tərəfindən edilən təsdiq özündə təhlükə və yaxud vəd etmə ehtiva edə bilir. Hansı vasitə ilə (yolla) qeyd olunan şərait frazeoloji intensivifikator (Fİ) və nitq aktı bir-birinə qarşılıqlı təsir edir? Bizim apardığımız tədqiqat eləcə də müşahidələr zamanı belə qənaətə gələ bildik ki, bir-birinə bu qarşılıqlı təsir etmə illokutiv məqsəd səviyyəsində üzə çıxır və bu da öz növbəsində subordinasiya, koordinasiya (uyğunlaşdırma) yardım (kömək) etmədə üzə çıxarılır. Bu qeyd etdiklərimizi mürəkkəb nitq aktında bədii ədəbiyyat nümunəsi əsasında şərh etməyə çalışaq. Bu nümunədə mürəkkəb nitq aktında illokutiv məqsəd sadə nitq aktı vasitəsilə yardım etmə münasibətilə ifadə olunmuşdur.

“What sort of a chap is he? Pale and fragile. I suppose...” Pale and fragile my foot. He boxed three years for Oxford. He did? And went through the opposition like a dose of salts (P.G.Wodehouse. Service with a smile. Ch.II)

Bil Beyli özünü necə göstərir? Yəni o necə bir yoldaşdır? Yəqinki, solğun və kövrək...

-Necə yəni, solğun və kövrək (O ki boksçudur. Üç il Oksford üçün vuruşub (Üç il Oksfordu təmsil edib).

-Nə danışırısan?

-Bəli, bəli. Öz rəqibləri ilə hətta iki dəfə tez hesablaşardı.

Bu kiçik mətn parçasında başqa sözlə iki-üç cümlədən ibarət olan dialoqda frazeoloji kontekst nitq aktının tərkib hissəsi kimi özünü göstərir, çünki birinci sualda Bil Beylin necə bir adam olması soruşulur və cavab onun solğun və kövrək, tezsınan bir adam olmasını güman edilməsi olur. Bu zaman əks tərəf tamam

fərqli insanın olmasını faktlara söykənərək ifadə edir və onun yaxşı tanınmış bir boksçu olmasını, hətta üç il Oksfordu təmsil etməsini vurğulayır.

Bu zaman həmsöhbət olan şəxs təəccüblə nə danışırsan? deyər qayıdıb bir də dəqiqləşdirmək istəyir və bu zaman onun yaxşı boksçu olmasını “*And went through the opposition like a dose of salts*” ifadəsi ilə qeyd edir frazeoloji intensifikator (Fİ) olan “*like a dose of salts*” ilə illokutiv aktın məqsədi yerinə yetirilir, yəni həmin Fİ söyləmin bütövlükdə müştərək illokutiv aktın uğurlu alınmasına tabe olur, başqa sözlə əvvəldə verilmiş nagümanlıq artıq haqqında söhbət gedən şəxsin bütün cizgilərinin açılması ilə tamamlanır.

Həmçinin bir qayda olaraq bir qədər öncə vurğuladığımız kimi mürəkkəb nitq aktı zamanı illokutiv məqsədlər arasında subordinativ əlaqələr də yaradılır.

Mr. Rattle was not a careful man. The car he got... he drove like fury (J.Steinbeck. Cannery row. Ch.II)

Cənab Rattl ehtiyatlı adam deyildi, özünün maşınını... dəli kimi yüksək sürətlə sürürdü.

She shouted to her son: “Quick man! I want ye to run like fury” to Levenford for a doctor... There is an ill woman in the byre. It is life or death [3, p.219].

O oğluna qışqırdı. Cəld ol oğlum! Mən istəyirəm ki, sən həkim üçün dəli kimi çox sürətlə Levenforda qaçasan. İnək damında xəstə qadın var. Bu ölüm və ya həyatdır.

Bizim iki müxtəlif bədii əsərdən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirdikdə hətta kontekstdən, həmçinin situasiya və şəraitdən asılı olaraq verilmiş frazeoloji intensikator fərqli semantik çalarlıq ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda sadə nitq aktının frazeoloji kontekstdə implisit direktiv illokasiyasını ifadə edir və bu da diskursiv funksiyanın əsas tezisini ifadə edir.

Birinci söyləmdə sadəcə cənab Rattlin öz maşınını olduqca sürətlə, dəli kimi idarə etməsi bildirilir, əslində başlanğıc cümlədə onun o qədər də ehtiyatlı adam olmadığı ifadə olunduğundan, maşınını dəli kimi idarə etməsi bir növ nəticə kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin ikinci söyləmdə situasiya xeyli fərqlidir. Birinci cümlədə ananın oğluna cəld ol, oğlum qışqırması və oğlunun həkim dalınca çox sürətlə getməsi vacib sayılır, var-qüvvəsi ilə qaçması xahiş olunur və burada əksinə onun çox cəld, tez çatmasının səbəbindən insan taleyi asılıdır, çünki xəstə qadının inək tövləsində ağır vəziyyətdə olması, ölümlə həyat arasında qalması vurğulanır və həmin hərəkətin nəticəsindən asılıdır.

Görünən cəhət odur ki, birinci söyləmdə əgər insanın xarakterinin nəticəsi kimi “maşını sürətlə idarə etmək” durursa, ikinci söyləmdə sürətli qaçmanın, cəld qaçmanın nəticəsindən insan taleyi asılıdır. İkinci söyləmdə dolayısı direktiv, illokutiv məqsəd adresantın adresatı sürətlə cəld həkim çağırmağa göndərməsi, məcbur etməsində üzə çıxır və bütövlükdə qətiyyətliliyə, inadkarlığa tabe edilir. Burada söyləmin komponentlərinin ardıcılığı da praqmatik faktorlara əsaslanır, praqmatik faktorlarla şərtlənir. Qeyd etdiyimiz kimi birinci söyləmdə cənab Rattliyanın heç də ehtiyatlı olmaması vurğulandığı üçün ardıcılıq tam təbii praqmatik olaraq maşınını dəlisov idarə etməsi göstərilir. Lakin vurğuladığımız kimi ikinci

söyləmədə ananın oğluna cəld olması üçün qışqırması adresantın adresatı surətli qaçmağa təhrik etməsi ilk baxışdan adi hal kimi görünsə də sonrakı gələn cümlədə “həyat və ölüm” məsələsi artıq adresantın “*like fury*” işlətməsi onun direktivinin illokutiv gücünün tezliyini təyin edir və burada vurğuladığımız kimi adresant direktiv illokutiv gücün ifadəsini frazeoloji intensivifikator “*like fury*” ilə implisit olaraq gücləndirir.

Adresantın arzuladığı hərəkətin tez yerinə yetirilməsini ifadə etmək üçün danışan sadəcə direktiv illokutiv məqsədi gücləndirmək üçün deyil, həmçinin inadkar əsaslı illokutiv məqsədi də gücləndirir. Aşağıdakı cümlə nümunələrinə diqqət yetirək və irəli sürdüyümüz fikrin doğruluğunu təsdiq edək.

The place went along like a house a fire for a while. But things are looking bad again now (K.S.Richard. Colden Mile. Ch.II).

Burada bir mərəkə (qarşılıqlıq) var idi, sanki yanğın olmuşdu, lakin indi tam durğunluqdur (hərəkətsizlikdir).

And I'll bet you'll learn Italian like a house on fire (S.Lewis. World so wide).

Heç şübhə etmirəm ki, (Sizi inandırırım ki) Siz italyan dilini çox asan və tez öyrənə biləcəksiniz.

I'm sure I shall be only too delighted to make myself useful. “Weeds grow like a house afire. Can't keep even with em. Better be careful” [4, s.8].

Əminəm ki, özümü faydalı insan edib məmnun olacağam. Alaq otu günlərlə deyil, saatlarla böyüyür (inkişaf edir). Hətta sən onun qarşısını saxlaya bilməzsən. Yaxşısı budur ehtiyatlı ol!

“But Ma told us to find Handsome” I said.

“We'd better go look for him anyway, you know Ma. She'll be as mad as all get out if we don't find him and take him backhome” (E.Caldwell. Georgia boy. Ch.VII).

Nümunə gətirdiyimiz birinci kontekstdə danışan hadisə baş verən yerdə tam qarmaqarışıqlığın olmasını yanğın zamanı olan qarışıqlıq kimi verir, lakin tezliklə tam sakitliyin olmasını da vurğulayır və təbii olaraq hər hansı yanğından sonra bir hərəkətsizlik müəyyən müddət hökm sürür və informasiya ötürən “*like a house afire*” ifadəsi ilə hərəkəti intensivləşdirir və informasiya qəbul edən fon bilikləri əsasında baş verən hadisəni, hərəkəti göz önünə gətirə bilir və ötürülmüş informasiyanı başa düşür və sakitliyin çökməsini eşidəndə isə onun üçün adresantın ötürdüyü bütün məlumat anlaşılan olur və kommunikasiya alınır, illokutiv məqsədə nail olunur.

İkinci cümlədə isə adresantın adresata istiqamətləndiyi fikrə olduqca şəxsi inamı ifadə olunur və həmsöhbətinin tez bir zamanda onun asanlıqla italyan dilini öyrənəcəyinə inanır, bununla belə həmin fikri başqa bir frazeoloji intensivifikator (Fİ) ilə ifadə etmək o qədər effektiv olmayacağını adresant, həm də adi oxucu təsəvvür edə bilmir, ona görə ki, konkret situasiya və kontekstdə müəllif ən uğurlu frazeoloji intensivifikator seçib. Biz bunu onunla izah edə bilərik ki, hansısa hərəkəti tez icra etmək olar, lakin orada olan zaman anlayışını ifadə edən söz müddət ifa-

də edir, bu kontekstdə isə yangının baş verməsində konkret zaman müddəti olmadığından həmin frazeoloji intensivatorlar (Fİ) istifadə olunub və bu da yalnız direktiv illokutiv məqsəd deyil, eləcə də inadlı (assertiv) əsaslı illokutiv məqsədi də gücləndirmiş olub.

Üçüncü kontekstdə cümlədə iki nəfər arasında gedən dialoqda həmsöhbətlərdən biri özünü ləklər arası əlaqə etməyə kömək göstərə bilməsinə görə məmnun olacağına inam ifadə edir. Lakin digər həmsöhbət onun təklifini qəbul etməklə yanaşı implisit olaraq qarşı tərəfə məsləhət görür ki, ehtiyatlı olsun və “Alaq otu günlərlə deyil, saatlarla böyüyür” deyərək frazeoloji intensivatorun (Fİ) gücündən bəhrələnin və bununla da həm direktiv illokutiv məqsədi, həm də inadkar əsaslı illokutiv məqsədi gücləndirmiş olur. Bir tərəfdən həmsöhbətin köməyini qəbul edir, digər tərəfdən implisit olaraq ona nəyisə başa salmağa çalışır ki, əlaqə ilə elə-belə davranmaq olmaz, lazımı səviyyədə onunla davranmaq lazımdır, yəni onu tam kökündən çıxarmaq lazımdır ki, bir daha yenidən cücərməsin.

Dördüncü cümlədə isə məsələ bir qədər fərqlidir, belə ki, adresant adresata məsləhət bilir ki, nəyin bahasına olur-olsun ananın qəzəblənməməsi üçün mütləq üçüncü bir subyekt tapmaq lazımdır, əks halda dəhşətli hadisə baş verə bilər, həm də zaman etibarını ilə çox tez bir vaxtda bu üçüncü subyekt (nəfər) tapılmalıdır. Burada nəzərdə tutulan direktiv məsləhət kimi təsvir olunur və biz burada onu anlayırıq ki, danışanın niyyəti adresatın hərəkəti icra etməsi ilə bağlıdır və bu hərəkətin yəni üçüncü subyektin tezliklə tapılması həm adresant üçün, həm də adresat üçün xeyirlidir (əhəmiyyətlidir).

Kontekstdən aydındır ki, dinləyən (adresant) nəyə görə tez bir zamanda üçüncü subyekt tapmalıdır, başqa cürə ola bilməz. Adresant həmin hərəkətin uğurla başa çatmasını arzulayırsa, (o niyyətdədirsə) bu zaman o adresatı-dinləyeni lazımı informasiya ilə təmin etməlidir (məsələn, həmin subyekt təxminən harada ola bilər, nə üçün o belə vacib olaraq lazımdır və s.). Bütün bu nümunələri təhlil edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, burada adresantlar əvvəlcə nəyisə təsdiq edir, niyyətdə olduğu hərəkətin səbəbini izah edir sonra isə məsləhət verir.

Bununla bərabər inadlılıq belə halda köməkçi funksiya daşıyaraq adresatı-dinləyəni məsləhətin əsaslanması haqqında da məlumat verir (yəni niyə bu məsləhət lazımdır) və bu zaman frazeoloji intensivator (Fİ) *like a house afire, like a house on fire, as all get out* inadlılığın uğurla illokutiv məqsədə (niyyətə) şansını olduqca artırır. Və beləliklə vurğulamaq istərdik ki, illokutiv məqsəd səviyyəsində direktiv və inadlılıq (assertiv) bir-biri ilə subordinasiya münasibətində əlaqəlidir. Bundan başqa birinci və üçüncü nümunələrdə inadlılıq öz aralarında koordinasiya əlaqəsindədir və üçüncü də xüsusilə “*Weeds grow like a house afire*” – “*Alaq otu günlərlə deyil-saatlarla böyüyür*” deməklə illokutiv məqsəd onu ifadə edir ki, adresat heç cürə əlaqə otu ilə bacarmaz, çünki onun təcrübəsi yoxdur. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, burada adresant Fİ vasitəsilə müəyyən dərəcədə birbaşa deyil implisit olaraq həmsöhbətin təcrübəsizliyini və əlaqə otunun bitkilər üçün zərərli olmasını eyni zamanda ifadə edə bilib. Qeyd etməliyik ki, bu nümunələrdə Fİ as-

sertiv (inadlılıq) illokutiv məqsədi koordinasiya münasibətilə əlaqələndirmə vasitəsi rolunu oynayır.

Başqa mürəkkəb nitq aktları da vardır ki, onlar yuxarıda istifadə etdiyimiz nümunələrdən fərqli olaraq belə nümunələrdə məsləhət və xəbərdarlıq da ifadə oluna bilər.

You'll change your tone of voice, young lady, and show a little more respect. Furthermore, we'll end this conversation when I'm good and ready (A.Hailey, part I, ch.2).

Cavan xanım, zəhmət olmasa atanıza qarşı bir qədər nəzakətli (mərhəmətli) olun. Və bir də bizim danışdığımız o zaman qurtaracaq ki, mən onu lazım bilim (Bizim söhbətimiz mən lazım biləndə bitəcək).

I tried to catch them, but I guess they were good and scared because they ran too fast for me (F.S.Fitzgerald).

Mən o adamları tutmağa çalışdım, görünür onlar çox qorxmışdular və elə qaçdılar ki, mən onlara çata bilmədim.

Nümunə gətirdiyimiz bu kontekstdə nitq aktının ardıcılığı illokutiv məqsədin müştərəkliyi ilə formalaşır və eyni zamanda adresantın adresata hansısa təhlükənin, lazım olmayan hərəkətin baş verməsini xəbərdar etməsi vardır. Birinci kontekstdə xəbərdarlıq olunur ki, cavan xanım atasına qarşı nəzakətli olsun və eyni zamanda əlavə olaraq həm məsləhət, həm də xəbərdarlıq olunur ki, onların söhbəti məhz adresantın lazım bildiyi zaman bitəcək. Çünki həmin fikrin arxasında müəyyən dərəcədə cavan xanımın valideyninə qarşı hörmətsizlik etməsi, səsinin tonunu qaldırması durduğundan adresant onu xəbərdar edir və bundan sonra ona müəyyən məsləhətlər nəzərdə tutduğundan Fİ *good and ready*-dən istifadə etmişdir.

İkinci kontekstdə isə Fİ-un ikinci komponent dəyişib və kontekstdən asılı olaraq həmin "*good and scared*" yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq "*I guess they were good and scared*" deyəndə onlar yaxşı olsalar da belə görünür möhkəm qorxmışdular, ona görə də adresant həmin adamlara çata bilmir, əslində adresant onları xoş maraqla saxlamaq istəyir, lakin onları bürüyən qorxu buna imkan vermir. Bir qayda olaraq xəbərdarlıq aktı (hərəkəti) hadisələrin təsviri və səbəbi ilə müşayiət olunur. Bu zaman təsdiq adresatın həmin hərəkəti etməməkdənsə etməsini daha bəhrəli hesab edir və bu zaman "*Sən hansısa hərəkəti etməsən peşiman olacaqsan*" illokutiv məqsədi məhz Fİ *good and...* gücləndirir. Başqa bir cümlə nümunəsində:

I was fine and startled when I saw you at our door. Mr. Cannon she said.

-Sizi bizim qapıda (kandarda) görəndə mən çox təəccübləndim mister Kannon – o (xanım) dedi.

Burada da illokutiv məqsəd Fİ olan *fine and started* bir-birini inkar edən komponentlər vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bir tərəfdən həmin şəxs (xanım) özünü yaxşı hiss edir digər tərəfdən bu yaxşı hiss etməklə həddindən artıq təəccüblənir ki, necə olub ki, Mr. Kannon onlara təşrif buyurub, yəni o gözlərinə inanmayıb və bununla da həmin Fİ öz məqsədinə çatmaqda adresanta dəstək olub və informasiyanı qəbul edən həmsöhbətini anlayıb.

Eyni zamanda illokutiv məqsədlər arasında subordinasiya və koordinasiya münasibətləri Fİ təsdiqdə ifadə olunur.

...but Gil I'll bet would be as peeved as anything (Th.Dreiser).

...möhkəm dayanın, Gil dəhşətli dərəcədə əsəbləşəcək (qıcıqlanacaq).

"We didn't need to hold the Frenchman. You know, sir, our can is crowded as anything – we got them sleeping in shifts" [6, s.238].

Biz fransızı saxlamaq ehtiyacında deyilik. Bilirsinizmi, ser, bizim kamera doludur (ağzınacan), hətta növbə ilə yatırlar.

Bu cümlələri van Deykin diskurs təhlilinə əsasən təsdiq ifadə olunan cümləni (söyləmi) adresat o zaman "qəbul edir ki" sonrakı prosesdə əgər danışan belə bir mənanı cümləyə (söyləmə) verirsə həmin təsdiqlik izah olunur, dəqiqləşdirilir. Bu kontekstlərin hər ikisində də təsdiqlik tezisi inkarlıq mənası ilə verilmiş bu kompleks nitq aktıdır və xüsusilə ikinci cümlədə zindənda adamı saxlamaqda imtina və köməkçi təsdiqin verilməsi imtinanı əsaslandırır.

Təsdiqin əsaslandırılması bir qayda olaraq adresatın məlumatı ötürənin tezisi ilə razılaşması məqsədini daşıyır. Tərkibində frazeoloji intensivator (Fİ) olan təsdiq nitq aktında danışan həqiqi vəziyyəti təqdim etməyə çalışır. Həmin vəziyyəti təsdiq edən adresant bununla belə vəziyyəti qiymətləndirməyə çalışır və eyni zamanda analoji qiymətləndirməni adresat tərəfindən verilməsini görənəlayır. Bizim nümunələrimizdə bu funksiyaları Fİ *as anything* yerinə yetirir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 270 s.
2. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013, 78 s.
3. Cronin A.J. Hatters Castle. Moscow Foreign Language Publishing House, 1960, 695 p.
4. Cristic A. The Mysterian Affairs at Styles. London, Cox and Wyman Ltd. 1970, 190 p.
5. Goldwell E. Georgia boy.
6. Heyms S. The Crusaders. Moscow Foreign Language Publishing House, 1962, 454 p.

Summary

Phraseological Intensificator as a Means of Illocutive Coherence of Discourse

The article deals with phraseological intensificator as a means of illocutive coherence of discourse. Author tries to explain phraseological intensificator, its connection with illocutiveness and discourse on the base of actual materials taken from fictions (from novels of different authors) to give comprehensive explanation on above named problems. He uses the previous experience and processing new information with the help of the context. New information is easily understood with the help of phraseological intensificator in terms of fundamental knowledge.

Резюме

Фразеологический интенсификатор как средство иллокутивной когерентности дискурса

В статье рассматривается фразеологический интенсификатор как средство иллокутивной когерентности дискурса. В первую очередь автор пытается изложить фразеологические интенсификаторы, их связь с иллокутивностью и дискурсом на основе фактических материалов взятых из литературы (на примере разных писателей), они дают всестороннюю информацию о вышеизложенных проблемах. С помощью контекста автор использует предыдущий опыт и обрабатывает новую информацию. Каждый раз с помощью фразеологического интенсификатора новая информация воспринимается лучше с точки зрения базовых знаний.

Rəyçi: prof.A.Məmmədov

Lalə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti

FARS DİLİNDƏ BİR QRUP MƏCAZİ İSİMLƏRİN KOQNİTİV MODELİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *koqnitiv, əsəb, ümid, sevinc, fars dili, metafor*

Keywords: *cognitive, hope, nervousness, joy, Persian language, metaphor*

Ключевые слова: *когнитивный, надежда, нервозность, радость, персидский язык, метафора*

Bütün dillərdə ismin mənə qruplarından birini abstrakt məfhumların adlarını bildirən isimlər təşkil edir. Ümumi isimlər kateqoriyasına daxil edilən belə sözlər bir sıra anlayışları leksik üsulla ifadə edə bilirlər. İnsan hislərinin dildə ifadə olunması həm linqvistik, həm də koqnitiv aspektdən olduqca mürəkkəb və maraqlı məsələdir.

Daxili hislərin, ruhi vəziyyətin balansının dəyişməsində, hadisələrə reaksiyalarda ən kəskin həddə çatmasında əsas rol oynayan hislərin başında ümid, əsəb, sevinc hissələri gəlir. Bu hislərin ruhi vəziyyətimizdə yaratdığı disbalans və onun dildə ifadə olunması, dil vahidlərinə çevrilməsi prosesi həm psixoloq-nevroloqlar, həm də dilçilər tərəfindən müxtəlif dillər və millətlərin nümayəndələri arasında tədqiq olunmuş, dildə əks olunma prosesi izlənilmişdir.

Emosional məzmunlar fiziki olaraq mimikalar, jestlər, danışmaq vasitəsilə ifadə olunurlar, başqa sözlə, nəzəriyyələrin əsl məzmunu fiziki təcrübə ilə əlaqəlidir. Bu proses metaforik məzmunlarla bağlı olması xüsusilə vacibdir, çünki metafor ilə fiziologiya arasında əlaqə hərfi mənə ilə fiziologiya arasında olduğu kimi bir-başaya deyildir. C.Lakof və M.Consonun 1980-ci ildə nəşr etdikləri koqnitiv metaforlar barədə tədqiqat yalnız abstrakt deyil, həmçinin fiziki təcrübələrə əsaslanmışdır və bu tədqiqat fars dilində də öz təsdiqini tapır [7].

Bir çox digər emosional kateqoriyaları əhatə edən məcazi isimlərin yaratdıqları mənə çalarlarının və onların iştirakı ilə formalaşan metaforik birləşmələrin tərcüməsi dilçilikdə həmişə önəm daşıyan məsələlərdən olmuşdur. Fars dilində mövcud belə birləşmələrin Azərbaycan, ingilis və bəzi bir sıra dillərə tərcüməsində də bir çox maraqlı məqamlar izlənilir.

Tərcümə həm də bir ölkənin mədəniyyətindən digər ölkənin mədəniyyətinə mesajın ötürülməsidir. Dillər arasında tərcümə ona görə çətindir ki, metaforalar mədəniyyəti əks etdirirlər və ona görə həmin dilə, mədəniyyətə dərinədən bələd olma, düzgün izah olunma kimi amilləri tələb edirlər. Başqa sözlə, bir dildəki metaforanı digər dilə vermək, ötürmək, həm mənbə, həm də yeni sözü alan dildə həm mədəniyyətin, həm də konseptual sistemin arxa fonunu dərk etməyi tələb edir.

Tərcümə və mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. İstənilən mədəniyyəti fikirlər, dəyərlər və münasibət formalaşdır. Mədəniyyətlər arasında oxşarlıqlar olsa belə, onların hər birinin hər hansı bir hadisəni dərk etməsi üçün özünəməxsus yanaşma və metodları var. Belə birləşmələrin tərcüməsi üçün tərcüməçi dil biliklərindən başqa, mənbə dilə dair məlumatlara da sahib olmalıdır.

Hislərin dəyişməsinin dil vahidlərində əks olunması, bu dil vahidlərinin koqnitiv modelinin yaradılması digər dillərdə yaradılan modeli tətbiq etməklə fars dilində də mümkündür. Fars dilində “ümidli olmaq, ümid etmək, ümidini üzmək” kimi vəziyyətləri aydın ifadə edən bir sıra birləşmələr mövcuddur. Bütün bu leksik vahidlər insanın ümidlə bağlı qavrayış və hisslərinə əsaslanır. İnsanlar belə ümid edirlər ki, onların şəffaf hədəfləri vardır. O hədəflərə çatmaq üçün müxtəlif yollar fikirləşirlər və əgər yollarında hər hansı maneə yaransa, ona müsbət şəkildə reaksiya verə bilirlər. Ümid və ümitsizliyin nevrologiyası sahəsində ilkin tədqiqatlara əsasən ümid və ümitsizlik hisləri qarşısında beynin iki nöqtəsi fəal olur. Nəyəsə qarşı ümidvar olmaq beynin orbitofrontal hissəsini fəal edir və bu da problemlərin həlli üçün stimulun yaranması, hədəfə yönəlmiş davranışın formalaşması ilə əlaqəli olur. Tədqiqatların sonunda əldə edilən nəticələrə görə, qan vasitəsilə genetik test edildikdə məlum olur ki, həyatda müəyyən məna daşıyanlar (yəni hər hansı bir hədəfə malik olanlar) daha yaxşı yaşayışa malik olurlar. Ona görə də demək mümkündür ki, ümidli insanlar, yəni hər hansı hədəfi olan insanlar bioloji cəhətdən daha stabil və möhkəm olurlar.

Ümid insan həyatında və hadisələrin gedişatında gözləməyə əsaslanan və müsbət nəticələrə gətirib çıxaran xoş bir haldır. Ona görə də ümidi “nəyisə özünə inanmaqla gözləmək” və ya “müsbət gözlənti ilə bir arzunu bəsləmək” kimi xarakterizə edirlər. Ümid sözünün əksi olaraq “ürəyin ölümü, yas” kimi təbirlərdən istifadə olunur. Ümid anlayışının psixologiya, nevrologiya, fiziologiya səviyyəsində mexanizm təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Martin Seliqman ümid anlayışının tədqiqinə ilk olaraq “learned hopelessness” (öyrənilmiş çarəsizlik) adlandırdığı vəziyyətin öyrənilməsi ilə başlayır. Bu məsələ alimlər, psixoloqlar arasında geniş yayılır və insanlar arasında küskünlük yaradırdı. Müəllif özü göstərirdi ki, onun təcrübələri bir neçə dəfədən sonra məğlubiyyətə uğrayır və artıq hətta riyazi həll üsulları da məsələnin həllini qeyri-mümkün edir. Bu anlayışı müəllif belə izah edirdi: “Sanki onları elə öyrətmişdilər ki, ümitsiz (ümidliliyin əksi) olurlar və bu ümitsizlik onlar üçün küskünlüyün başlanğıcı hesab olunur” [9].

Öyrənilmiş ümitsizlik nəzəriyyəsiindən sonra M.Seliqman ictimai psixologiyanın sorağına düşür və orada elə nəzəriyyələrin ardınca irəliləyir ki, öyrənilmiş çarəsizliklə pozitiv düşüncə arasında körpü ola bilsin. Onun diqqətini cəlb edən ən kamil nəzəriyyə müəllimlik üsulları olur. Həmin nəzəriyyəyə görə bu hadisələrin səbəbi ya biz, ya da mühitin özüdür. Daha sonra M.Seliqman ən mühüm müsbət psixoloji məfhumları “öyrənilmiş çarəsizlik” və “amillər” nəzəriyyəsiindən seçməklə əldə etməyi bacardı [9]. O, təsdiq edirdi ki, əgər çarəsizliyin öyrənilməsi mümkündürsə, o zaman təlim üsullarını dəyişdirərək onu da öyrətmək olar.

Əslində, öyrənilmiş çarəsizlik həyatın pis hadisələrinə bədbin və ilk yanaşma reaksiyalarıdır. M.Seliqman dediyinə görə biz pis hadisələrinin qarşısında o vaxt bədbinlik ki, öz daxili müəllimimizə (yəni mühiti yox, özümüzü müqəssir birlik) bütün oxşar situasiyalarda (başqa bir pis hadisə baş verəndə) və daim (bu pis hadisə həmişə təkrar olacaq hissi) sahib oluruq [9].

Həyatın xoş hadisələri qarşısında da bədbin olmaq mümkündür. Tutaq ki, imtahan verməyə hazırlaşırıq, imtahanın necə keçəcəyi barədə hələ məlumatımız yoxdur. Biz əgər həyatımızın xoş hadisəsi baş verən kimi və ya onun haqqında məlumat əldə edən kimi onu daxili (məsələn, imtahanda sualların asan olması) və keçici (təkcə bu illik qəbul imtahanı yaxşı idi) amillərlə əlaqələndirsək, hətta bədbin insan belə sayıla bilərik. Başqa sözlə, biz pis hadisələrinin qarşısında əgər o – hadisəni keçici və istisna hal hesab etsək, müsbət, ümidli insana çevrilmiş oluruq.

M.Seliqman nəfsə yiyələnməyi də o tərzdə təhlil etmişdir. Əslində, özünə hörməti yüksək olan insanlar yaxşı hadisələri özləri ilə bağlayırlar. Eyni zamanda onlar hadisələrin mühitə və digər amillərə, onların özünə olan hörmətinə zərər yetirmələrinə icazə vermirlər. Əlbəttə, M. Seliqmanın özü də qəbul edirdi ki, mühitəni idarə etdiyimiz şəraitdə tamamilə səhv etsək, onu xarici amillərlə əlaqələndirmək məsuliyyətsizlik olacaqdır [9].

M.Seliqmanın və bir çox digər müəlliflərin əsərlərində yer verdikləri bu tədqiqatları fars dilinin müxtəlif nümunələrinə tətbiq edərək bir sıra konkret nəticələr əldə etmək mümkün olur. Aşağıdakı cümləyə nəzər salaq:

تمام صورت يوسف با لبخندی روشن شده بود.

Yusifin bütün siması təbəssümlə işıqlanmışdı.

Bu cümlədə روشن “rouşən” leksik vahidi potensial metaforik vahiddir. روشن “rouşən” sözünün məzmun mənasına istinadən sifətin işıqlanması xoşbəxtliyini ifadə edir. روشن (rouşən) sözünün əsas mənası tərcümə lüğətlərində “ışıq”, yəni “əşyaları işıqlandıran və onları görünən edən enerji” kimi verilir. Biz روشن (rouşən) sözünün kontekstual və əsas mənasını müqayisə etdikdə, məlum olur ki, onun kontekstual mənası əsas mənası ilə ziddiyyət təşkil edir. Aydın olur ki, روشن (rouşən) sözünün əsas mənası fars dilində “lampa kimi təşviq yaradan, stimullaşdırıcı əşya” mənasını ifadə edir. Buradan da برق (ışıq) leksik vahidi metaforik vahid kimi işarələnmiş olur.

İnsan psixologiyası terminlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər hansı bir insan xoşbəxt olanda və gülümsəyəndə, onun üzünün əzələləri daha rahat şəkllə gəlir.

Z.Kövecses qeyd edir ki, işıq metaforu xoşbəxtlik emosiyalarının müxtəlif cəhətlərini göstərir. İlk növbədə xoşbəxtlik xoş olmayan emosiyaların (nədənsə əsəb çəkmə kimi) əksi kimi təsvir edilir. Əlavə olaraq, belə metaforik tətbiq “insanın vəziyyətinin əsəbdən, kədərdən xoşbəxtliyə keçidi”nə işarə edir, çünki buna səbəb həmin problem barədə müəyyən yaxşı irəliləyiş, xoş xəbər eşitmə məsələsi olub” [6]. “İkincisi, kədər, əsəb vəziyyətindən xoşbəxtlik vəziyyətinə keçid özü başqa bir keçidə bağlanır. Xoşbəxtlik bütün dünyaya pozitiv baxışı nəzərdə tutur.

Məsələn, ingilis dilində: *bright side* (müsbət tərəf), *light up* (ışıqlandırmaq), *brighten up* (ışıqlandırmaq) birləşmələri buna nümunə ola bilər. Üçüncüsü xoşbəxt insan enerjili və dinamik şəxs kimi təsvir olunur. Bu səbəbdən xoşbəxt insanın zahiri parlaqlığı onun aktivliyindən irəli gələn daxili bədən istiliyinin əks olunması hesab oluna bilər. Dördüncü səbəb odur ki, termo-güc, bizim müəyyən fiziki fenomenlər anlayışımızdan aydın olduğu kimi bir obyektə digərinə üç yolla yayılır: radiasiya, konveksiya və keçiricilik” [6].

Bu aspektdən yanaşsaq, deyə bilərik ki, işıq enerjisinin bir növü kimi emosiyalar üçün metafor rolu oynaya bilər. Emosiyalar bir emosiya mənbəyindən, daha dəqiq desək, insandan çıxır, yayılır bildikdə, özünü doğrulda bilər. Fars dilində işıq metaforu olduqca geniş yayılmışdır və xoş olan əşyalar və emosiyalara işarə edir. Yuxarıda göstərdiyimiz “تمام صورت يوسف با لبخندی روشن شده بود” cümləsində konseptual metafora “xoşbəxtlik işığı”ndan ibarətdir. Xoşbəxtliyi ifadə edən başqa bir birləşmənin təhlilinə nəzər yetirək:

چشمها پر از برق بود
Gözlər işıqla dolu idi.

Bu nümunədə برق (bərğ) sözü potensial metaforik vahid hesab olunur. برق (bərğ) leksik vahidi ifadənin məzmununda “insan gözünün işıqla (برق) dolması”na işarə edir və beləliklə, xoşbəxtliyi bildirir. Tərcümə lüğətlərində برق (bərğ) sözünün mənası isə “ışıq, istilik və enerji mənbəyi” istehsal edə bilən enerji növü kimi təqdim olunur [3]. Beləliklə, برق (bərğ) sözünün bu iki mənasını müqayisə edərkən müşahidə edirik ki, müqayisə olunan iki kontekstual məna ilə əsas məna arasında ziddiyyət mövcuddur. İfadədə biz xoşbəxtliyi və sevinci enerji növü hesab edə bilərik və onda metaforik olaraq insan gözünün parlaqlığına təsir edən xoşbəxtlik daxili enerjiden ibarətdir. Buradan “چشمها پر از برق بود” cümləsində برق (bərğ) sözünün “xoşbəxtlik enerjidir” konseptual metaforasını təzahür etdiyini deyə bilərik. Fars dilində sözlər konseptual olaraq və linqvistik cəhətdən sifətdə mimika və emosiyaların barometri hesab oluna bilər. Məsələn, göz bədən üzvü olaraq insan üzündə elə önəmli xüsusiyyətə malikdir ki, fars dilində emosiyaların məzmununun ifadəsi üçün ondan olduqca tez-tez istifadə olunur. İstənilən lüğətin “چشم” sözünün izahında onlarla belə ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Başqa sözlə, sözlər emosiyaların saxlancıdır. Bu mənada xoşbəxtliyin mayası sevincdir və bu hiss gözlərdən daşa bilər.

Məcazi isimlərin əks etdirdiyi digər bir kateqoriya əsəbdir. Qeyd edək ki, əsəb, hirs də digər hisslər kimi insan həyatında dərin iz qoymaqla yanaşı, dildə də öz əksini tapır. Əsəb, hirs kimi güclü hisslər dünyanın müxtəlif dillərində ifadə olunması tədqiq olunmuşdur. İngilis dilində əsəb, hirs hisslərinin koqnitiv modelini C. Lakof və Z. Kövecses hazırlamışdır. Onlar belə irəli sürüdürlər ki, ilk baxışdan əsəbin ifadəsi üçün işlədilən şərti ifadələr elə müxtəlif olurlar ki, hər hansı əlaqəli sistem tapılması qeyri-mümkün görünür. Müəlliflər göstərirlər ki, uyğun konseptual təşkilatçılıq bütün bu ifadələri əsas edir və onlardan çoxu təbiət etibarilə metaforik və metanomikdir [6; 7].

İngilis dilində yer alan eyni model fars dilinə də tətbiq oluna bilər. Fars dilində əsəb hislərini ifadə edən çoxsaylı söz və idiomlar mövcuddur. Əsəb anlayışlı ifadələr təsadüfi və qeyri-təşkilati kolleksiyadan ibarət deyillər, onlar dilin semantikasının ətraflı koqnitiv bazisi üzərində təşkil olunmuşdur. Bu ona işarə edir ki, əsəb-hirs hisləri amorf hiss olunmaqla yanaşı, təkmilləşmiş koqnitiv struktura malikdir.

C.Lakof və Z. Kovecsesin [6; 7] ingilis dilində küsmə, əsəb, özünü idarə etmə, özünü idarə etməni itirmə, cəza prosesi kimi hisləri ifadə edən dil elementlərini təyin etməsi bu dili fars dili ilə müqayisə etmək zərurəti yaradır. Bu hislərin fars dilində ifadəsi mümkün olduğu halda, bir sıra hallar (küsmə, əsəb, əsəbi idarə edə bilmə, əsəbi idarəni itirmə, xəstələnmə) həm də müəyyən dəyişiklik tələb edirlər. Məsələn, xəstəlik halında (küsmə, əsəb, idarə etməyə cəhd, idarə etməni itirmə, xəstələnmə) müşahidə olunur ki, əsəb küsən şəxsə yox, əsəbi adama təsir edir. Əsəbin başqa bir seansı küsmə, əsəb, idarə etməyə cəhd, idarə etməni itirmə, hirsli yayma olur.

Fars dilində bu mənada işlənən “او مارا از خنده روده بر می کند” (u ma ra əz xənde rudebor mikonəd) cümləsini nəzərdən keçirək. Burada “روده بر می کند” leksik vahidi ifadədə əsas metaforik mərkəz təşkil edir və hərfi olaraq “birinin bağırsağını kəsmək” tərcümə olunur, “idarə edilməyən, həddindən artıq gülüş”ü bildirir.

“روده بر” (rudebor) sözü nümunəsində bağırsağ kimi xüsusi bədən üzvünün istifadəsi ilə məcazi mənaların məzmunun çatdırılması fars dilində geniş yayılmışdır. Bu metaforik ifadə həm də fizioloji təcrübələrə əsaslanır, belə ki, möhkəm gülüş qarın əzələlərini inkişaf etdirir və elə hiss olunur ki, biz güləndə bağırsaqlarımız bağlanıb-açılır. Bu genişlənilib-yığılma çox güclü olsa, hətta bədən üzvlərinin zədələnməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də fars dilində kimsə gülüş zamanı bədəninin hər hansı yerində ağrı hiss etsə, bu o deməkdir ki, o qədər gülüb ki, bağırsağı hərəkətə gəlib.

Fars dilində emosiyaların ifadəsi üçün olduqca geniş imkanlar mövcuddur. Bu imkanlar yalnız sevinci deyil, kədəri, əsəbi və bir çox digər hisləri ifadə edə, dolğun şəkildə çatdırır. Sevinc, xoşbəxtlik hislərini ifadə edən birləşmələri ifadə etdiyimiz metodu digər emosiyaları bildirən leksik vahidlərə də tətbiq etmək mümkündür.

Fars dilində məcazi isimlərin bir qrupunu kədəri ifadə edən sözlər təşkil edir. Bunlardan biri “جگرخون شدن” birləşməsidir. Hərfi mənada “ciyəri qanla dolmaq” mənasına gələn ifadə Azərbaycan dilinə “ciyəri dağlanmaq”, “ciyəri parça-parça olmaq” kimi tərcümə oluna bilər. Başqa belə bir nümunəni “دلم پاره شد” cümləsi təşkil edə bilər. Hərfi tərcüməsi “ürəyim parça-parça oldu”dur. Azərbaycan dilində qarşılığını “ürəyim dağlandı”, “ürəyim tikə-tikə oldu” kimi verə bilərik. Qeyd edək ki, “جگرخون شدن” nümunəsindəki metaforanı “جگرخون” mürəkkəb söz təşkil edir. Ciyər və qan mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan bu mürəkkəb söz həm də sifət kimi işlənərək kədər, qüssə emosiyasının ifadə edə bilər. Bu birləşmədəki “خون” sözünün funksiyasını “دلم پاره شد” cümləsindəki “پاره” sözü daşıyır. Sifət kimi də işləyə bilən bu söz cümlədə metafora rolundadır. Hər iki mənfi mənə yüklü söz birləşmənin əsas kontekstual mənasını daşıyır və anlayışın tam ifadəsin-

də əsas rol oynayır. Bəzi birləşmələr eyni zamanda sevinc, kədər, təəccüb kimi emosiyaları ifadə edə bilər.

“مويم سيخ شد” cümləsinin hərfi mənası “tükələrim şiş oldu”dur. Burada “şiş, biz” kimi sözlərin metafora kimi işlənməsi bir neçə emosiyaları özündə ehtiva edir. Belə ki, insan bu birləşmənin ifadə etdiyi emosional hala həm sevinc, həm kədər, həm təəccüb, həm də qəzəb kimi bir çox hissələrin təsiri ilə düşə bilər. Hansı emosional vəziyyətin nəzərdə tutulduğu yalnız mətnin kontekstinin təhlili nəticəsində aydın olur.

Yuxarıdakı nümunələrdən də aydın olduğu kimi, müxtəlif emosiyaları ifadə edən məcazi isimlərin, metaforik birləşmələrin tərcüməsi və digər dillərdə qarşı-lıqlarının müəyyənləşdirilməsi dəqiqlik və məlumatlılıq tələb edir. Bu emosiyaları ifadə edən sözləri təhlil və tərcümə edərkən bir sıra qanunauyğunluq izlənilir. Bu prosesi bütünlükdə mərhələli şəkildə bir neçə bənddə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İlk olaraq mənbə dildəki mətni və mətnin tərcümə olunan dildəki versiyasını diqqətlə oxumalıyıq;
2. Mənbə mətnə və tərcümə olunan dildəki mətnə potensial metaforik – leksik elementləri təyin edirik;
3. Mənbə dildə olan hər bir leksik vahid üçün məzmunun ifadə etdiyi məna-nı aşkar edirik;
4. Hər bir leksik vahidin mənbə və tərcümə mətnlərində daha asan, daha uy-ğun mənasını axtarıyıq;
5. Leksik vahidlərin məzmununu və sadə mənasını müqayisə edirik;
6. Potensial metaforik leksik vahidlərdə və buradan da ifadələrdə konseptual metaforları təyin edirik.

Onu da qeyd etmək ki, məhdud nümunələr əsasında müqayisəli təhlil çətindir. Bununla belə, fars dilində xoşbəxtlik, kədər, əsəb, ümid kimi anlayışları ifadə edən vahidlərin tərcüməsi bir sıra qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan vermişdir. Mənbə və tərcümə mətnlərin nümunələrinin ümumi mənasının başa düşülməsi məqsədilə ilk olaraq fars dilində olan cümlələr oxunur, sonra mənbə dildəki mətnlə məxəz dildəki mətnlər leksik vahidlərə bölünür. Hər iki dildə leksik vahidlər dərhal müəyyən olunur və onların metafor üçün əsas olduğu təyin edilir.

Ədəbiyyat:

1. Al-Haq, F. & El-Sharif, A. (2008). A Comparative Study for the Metaphor Use in happiness and Anger in English and Arabic. *Journal of US-China Foreign Language*. Vol 6(11), 5-23.
2. Al-Zoubi, M. Q., Al-Ali, M. N. & Al-Hasnawi, A.R. (2007). *Cogno-Cultural Issues in translating Metaphors. Perspectives*. Vol 14(3), 230-239.
3. Aryanpur, K. A. & Aryanpur, K. M. (1986). *Aryanpur Persian-English Dictionary*. Tehran: Amir-Kabir Publications.
4. Daneshvar, S. (1969). *Savushun*. Tehran: Kharazmi.
5. Dehhoda, M.A. (1999). *Amsal-O-Hekam-E-Dehhoda*. Tehran: Amir Kabir Publications. Ghanoonparvar, M. R. (1991).
6. Kövecses, Z. (1991). *Happiness: A Definitional Effort. Metaphor and Symbolic Activity*. Vol 6, 29-46.

7. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago press.
8. *Savushun: A Novel about Modern Iran*. Washington, D. C. Hiraga, M. (1991).
9. Seligman, M.E.P. (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W.H. Freeman.

Summary

Analysis of the Cognitive Model of a Group of Figurative Nouns in the Persian Language

The paper deals with the study of the cognitive patterns of the notions of hope, nervousness and joy and the process of representation of these patterns in the Persian language. For this purpose, a cognitive analysis of the nouns, which express these notions has been carried out. The analysis of these nouns has revealed certain cognitive pattern.

Резюме

Анализ когнитивной модели группы образных существительных на персидском языке

Статья посвящена исследованию когнитивных закономерностей понятий надежда, нервозность, радость и процессу репрезентации этих закономерностей в персидском языке. С этой целью, был проведен когнитивный анализ соответствующих существительных, которые выражают данные понятия. Анализ этих существительных и выявил эти закономерности.

Rəyçi: prof.A.Babayev

Mehriban Mönsümova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

MEDIADİSKURSA DAİR TƏDQIQATLARDƏ ƏSAS ANLAYIŞLAR

Açar sözlər: *media, mass-media, diskurs, mediamətn*

Keywords: *media, mass media, discourse, media text*

Ключевые слова: *медиа, масс-медиа, дискурс, медиатекст*

Dilçilikdə diskurs tiplərinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Milli yanaşmaya görə, diskursları fərqləndirən tədqiqatçılar danışıq dilindən asılı olaraq azərbaycan, ingilis, rus, fransız və s. diskurs tiplərini göstərirlər. Digər tərəfdən, bir milli diskurs çərçivəsində müxtəlif diskurs tiplərini ayırmaq olar, məsələn, elmi, siyasi, mədəni, pedaqoji və həmçinin, mediadiskurs [5]. Diskursun fərdi və institusional tipləri mövcuddur. “Fərdi diskursa, ilk növbədə, məişət dialoqu, fərdi məktublaşma kimi tiplər aid edilir. İnstitusional diskursun əhatə dairəsinə isə media, hüquqi, siyasi, akademik və ya elmi, dini və digər diskurs tipləri və müvafiq janrlar (qəzet, radio, məhkəmə iclasları, siyasi çıxış, elmi məqalə, mühazirə və s.) aid edilir” [4, s.37].

Mediada istifadə olunan mətnlər istənilən sahədə olan mətnləri kəmiyyətə və müxtəliflik nöqteyi-nəzərindən üstələdiyinə görə, təbiidir ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin (KKV) dili tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzindədir. Hazırda operativliyin yüksəlməsi və interaktivliyin yaranması mediadiskursa yeni rəkursdan baxmağa imkan verir. Medianın dilinə diskurs anlayışı nöqteyi-nəzərdən yanaşılarsa onun mürəkkəb və çoxcəhətli xüsusiyyətlərini hərtərəfli açmaq olar.

Tədqiqatlar göstərir ki, “mediadiskurs” sözünə çoxsaylı yaxın mənalı anlayışlar var. Məsələn, mass-media diskursu, kütləvi informasiya diskursu, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) diskursu, kütləvi kommunikasiya diskursu, KKV diskursu və s. Mediadiskursu dərdindən anlamaq üçün media və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz anlayışların izahlarını və fərqlərini araşdıraq.

Media latın (*medius*) mənşəli (ing. *medium*, fr. *medias*) söz olub “ara”, “arada olan”, “orta” deməkdir [1, s.18]. Jurnalistikaya aid bir çox yerli və xarici ədəbiyyatların təhlili bizə deməyə əsas verir ki, media, mass media, KİV və KKV arasında mənaca dəqiq sərhədlər müəyyənləşməyib, məsələn, bir sıra tədqiqatlarda bir terminin daşdığı mənə başqa mənbələrdə digər terminin açılışı kimi verilir. Əksər hallarda isə, onlar sinonim kimi və ya yaxın mənalı sözlər kimi öz izahlarını tapır [1; 2; 9; 11; 12; 14]. Məsələn, keçən əsrin 80-ci illərinin mətbuat və ədəbiyyat lüğətində “media” termini “kütləvi informasiya vasitələri” termini ilə eyniləşdirilir [9]. “Kütləvi informasiya vasitələri” anlayışı Avropada yaransa da (Fransada), 20-ci əsrin 60-70-ci illərindən bu günə qədər qərb ölkələrində, demək olar ki, ondan istifadə olunmur, Qərb ölkələri daha çox “Kütləvi kommunikasiya vasi-

tələri” birləşməsinə üstünlük verir. “KİV” daha çox MDB ölkələrinin istifadəsində (həmçinin Azərbaycanda) hələ qalsa da, hazırda onu “KKV” ilə əvəz etməyə üstünlük təşkil edir. Əslində, KKV ilə KİV eyniləşdirilsə də, onlar arasında prinsiplə fərqlər var. Bu anlayışlardan istifadə olunduğu məkanlarda onların daşdığı mənalara diqqət etdikdə məlum olur ki, KİV dedikdə – qəzet, jurnal, radio, televiziya və internetdə informasiya portalları nəzərdə tutulursa, KKV anlayışı altında – qəzet, jurnal, radio, televiziya, internetdə informasiya portalları ilə bərabər, kino, istənilən növ səs yazıları (musiqi), kitab, reklam, PR, bütün internet və hətta kompüter oyunları birləşir [11].

Deməli, KKV KİV-dən daha geniş anlayışdır və KKV özündə həm də KİV-ini birləşdirir. Fikrimizcə, bu iki anlayış arasında ilk fərq “informasiya” və “kommunikasiya” sözlərindən irəli gəlir. Belə ki, “informasiya – tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq, istənilən fəaliyyət nəticəsində yarıdılan, yaxud əldə olunan fakt, rəy, bilgi, xəbər və digər xarakterli məlumatlardır” [9, s.87]. Jurnalistika janrları bölgüsünə nəzər saldıqda (informasiya, analitik və publisistik) aydın olur ki, informasiya janrlarında yalnız fakt təqdim olunur, analitik materiallarda faktlara əsaslanaraq onlar təhlil edilir, publisistik materiallarda isə, yenə də fakta əsaslanaraq qiymətləndirmə aparılır. Ona görə də, deyə bilərik ki, kütləvi informasiya vasitələrində bütün məlumatlar **faktlar** ətrafında cərəyan edir, bu da KİV-i doğru, dürüst, obyektivlik statusuna yüksəltdir.

Kommunikasiyaya gəldikdə isə o, fakt olmaya da bilər, doğru, dürüst, obyektivlikdən uzaq da ola bilər, və deməli, təbliğata və təşviqata da səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, KİV ilə KKV-dən, hətta bəzi hallarda bir ara antonim mənalarda da istifadə olunub. Əlbəttə, jurnalistika tarixinə nəzər salsaq görərik ki, təəssüf ki, praktik mənada KİV-də yayılan hər bir məlumat da təbliğat və təşviqatdan uzaq, təmiz fakt olmamışdır (və indi də belə deyil), lakin biz KİV-i jurnalistikaya aid dərsləklərdə öyrədilən ideal vəziyyətdə görmək istərdik.

KİV ilə KKV-ini fərqləndirən digər səbəb **dövrüçlükdür**. Belə ki, KİV dövrü xarakter daşıyır, KKV isə həm də qeyri-dövrü ola bilər.

Media və mass-media anlayışlarına gəlinə, bu terminlərin L.Q.Stiviçin məşhur məqaləsindəki geniş miqyaslı təhlilindən [12] və yerli jurnalistikaya aid terminlər lüğətləri və dərsləklərindən [1; 2; 13] belə nəticə çıxara bilərik ki, hazırda nə media, nə də mass-media anlayışlarına birmənalı izah verilmir, onlar öz aralarında ya sinonim, yaxud da KİV-ə sinonim və ya ümumi olaraq KKV anlayışı ilə eyni mənə kəsb edir. “Kino, televiziya, radio terminləri” izahlı lüğətində “Mass-media – kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin məcmusu” kimi şərh edilir [3].

Yuxarıda müəyyənləşdirdik ki, KİV KKV-lərinin bir hissəsidirsə, onda deyə bilərik ki, mass-media məhz KKV ilə yaxın mənəlidir. Bununla belə, KİV ilə KKV arasındakı aydınlaşdırdığımız mənəca fərqlərə əsaslanaraq media ilə KİV arasında, mass-media ilə isə, KKV arasında mənəca yaxınlıq üstündə dayanırıq. Deməli, KİV KKV-nin tərkib hissəsinə daxil olduğu kimi, eləcə də, media mass-media-nın tərkib hissəsi sayılmalıdır.

Deməli ki, “KİV” “media” ilə, “KKV” isə “mass-media” anlayışı ilə bir-birinə çox yaxın mənada istifadə edilsə də və hətta gündəlik istifadədə bir-birini əvəz etməyə qadir olsa da, onlar arasında da fərq var. Belə ki, əgər “KİV” ilə “media” anlayışlarını təhlil etsək, deyə bilərik ki, KİV, ilk növbədə, kütləvi informasiyanın yayılması üçün bir vasitədir. Kütləvi informasiya ictimai (kütlə üçün) əhəmiyyətə malik elə informasiya olmalıdır ki, o, müəyyən texniki vasitələrlə ictimaiyyətə (kütləyə) ötürülə bilsin, yəni kütləvi informasiyanın potensial auditoriyası gərək kütlə olsun. Burada biz “potensial” sözünün üstündə dayanırıq, ona görə ki, kütləvi informasiyanın real auditoriyası mütləq kütlə olmaya da bilər. Onu da deyək ki, KİV-də “kütləvi” sözünün izahı eyniliklə özünü KKV-də də tapır.

Media isə, öz təcəssümünü KİV-də tapdığına görə, deyə bilərik ki, media kütləvi informasiya mahiyyətlidir və o da müəyyən vasitə ilə kütləvi auditoriyaya ötürülür. “Media KİV-in məzmun və məna aspektinin ifadəsidir. KİV məhz medianın hər hansı məzmunu ifadə etmək missiyasını gerçəkləşdirdikdə, cəmiyyəti məlumatlandırmaq funksiyasını yerinə yetirdikdə jurnalistika faktına çevrilir” [1, s.47], yəni KİV qəzet, jurnal, TV, radio və ya informasiya saytıdırsa, bu KİV-lərdə yayılan informasiya – mediadır. “The media is the message” – bu məşhur sitatın müəllifi Toronto kommunikasiya məktəbinin nümayəndəsi Marşal Maklün medianı insanın hissiyat təcrübəsinin və düşüncə proseslərinin hər hansı bir təqdimatı və ötürülməsi kimi izah edirdi (*Marshall McLuhan* “Understanding Media: The Extension of Man”) [7].

Eyni yanaşmanı mass-media ilə KKV arasındakı məna bağlılığına da tətbiq etmək olar. KKV kütləvi kommunikasiyanın baş tutması üçün bir vasitədir, yəni bir insan və ya qrup (kommunikator) hansı vasitə ilə potensial kütləvi auditoriya ilə ünsiyyətə girir. Bu, KİV də ola bilər və həmçinin, reklam, film, internet şəbəkə və s. Mass-media isə öz inikasını KKV-də tapdığı üçün, deməli, mass-media mahiyyətdir.

Aşağıdakı nümunə ilə fikrimizi əyani göstərməyə çalışaq: “Mən “Cinayət və cəza” kitabını oxumuşam” və ya “Mən “Cinayət və cəza” əsərini oxumuşam” cümlələrində məna eyni olsa da, birinci cümlədə vasitə göstərilir – kitab, ikincisində isə mahiyyət (məğz) – əsər. Yəni vasitə olan kitabda mahiyyət (media) – əsərdir. Həmin əsər netbuk, laptop, planşet, ədəbiyyat jurnalı, əlyazma vasitələri ilə də oxuna bilər. Əgər KKV-lər informasiyanı çatdırma nöqtəyi-nəzərindən əsaslı sürətdə fərqlənirsə, medianın da imkanları dəyişir, eyni informasiya KKV-in texniki tərəfindən asılı olaraq müxtəlif üsullar çatdırılır. Məsələn, eyni xəbəri televiziya, radio və mətbuatdan öyrənmək olar, lakin hər bir KİV-də media fərqli üsulla təqdim ediləcək.

Deməli, KKV və onun tərkib hissəsi olan KİV vasitə (kanal), media və mass-media isə, bu kanallar vasitəsi ilə həyata keçən mahiyyətdir, yəni bütün məna yükü media və mass-medianın üzərinə düşür.

Bununla belə, media mass-media (kütləvi media – ing. [9, s.139] kimi kütləvi xarakter daşdığına görə, elmi ədəbiyyatda onun eyni yaxud yaxın mənalarda işlənməsi təbiidir. “1990-cı ildən bu termin (*mass-media*) daha sadə şəkllə salınaraq “media” ilə əvəz edilib” [1, s.19].

Toronto kommunikasiya məktəbinin nümayəndələrindən olan Horold Adams İnnis özünün “Bias of communication” kitabında bütün medianı 2 tipə bölmür:

1. Zamana yönəlmiş media (Time-biased media) – bu tip media zamanla informasiyanı ötürə bilsə də, məkanda çətin yayılır. Məsələn, ilk informasiya lövhələri çox ağır olub, lakin günümüzə qədər oradakı informasiya gəlib çatmışdır;

2. Məkana yönəlmiş media (Space-biased media) – bu tip informasiya isə, məkanda informasiyanı asanlıqla yaysa da, zaman qarşısında acizdir. Məsələn, kağız üstündə informasiya.

H.İnnis həmçinin qeyd edir ki, birinci tip media kiçik mono-dövlətlərin yaradılmasına müvəffəq olursa, ikinci tip media çoxmillətli, böyük dövlətlərin yaradılmasına şərait yaradır.

Beləliklə, media kütləvi kommunikasiya prosesində ötürülən informasiyanın mahiyyətini özündə ehtiva edir və tədqiqat zamanı ona diskurs prizmasından yanaşmaq onu müxtəlif rakurslardan şərh etməyə imkan yaradır.

Media diskursun əsasən iki tipi fərqləndirilir:

a) kommunikasiya funksiyalarına görə – publisistik diskurs, reklam diskursu, ictimaiyyətlə əlaqələr (PR) diskursu;

b) kanallara görə – mətbuat diskursu, radio diskursu, telediskurs, kompüter diskursu [10, s.253].

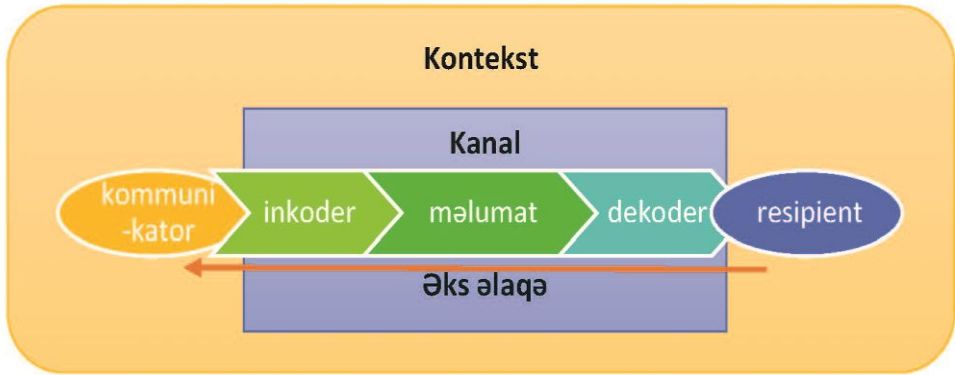
Bu tip bölgü bizə deməyə əsas verir ki, mediadiskurs (və ya mass-media diskurs) kommunikasiyanın jurnalistika, ictimaiyyətlə əlaqələr (PR) və reklam istiqamətlərini əhatə edir. Onlar məkan nöqtəyi-nəzərdən kütləvi kommunikasiya vasitələrində öz təzahürlərini tapır və funksiyalılığına görə bu kommunikasiya istiqamətlərinin hər biri yayım kanallarından asılı olaraq fərqli diskurslar yaradır. Məsələn, televiziya təqdim olunan reklam qəzetdəki reklamdan ifadə imkanlarına görə fərqlənir və deməli, təsir effekti də müxtəlif şəkildə olur.

Mediadiskursun geniş əhatə dairəsi olduğuna görə müxtəlif sahələrdə həmin dilin normalarını və inkişaf tendensiyalarını izləmək mümkündür. Dilçi tədqiqatçılar mediadiskursu mütəmadi olaraq diqqət mərkəzində saxlayır.

Kütləvi kommunikasiyanın dilini öyrənən və XX əsrdə aktuallaşan medialinqvistikanın iki əsas obyektini qeyd edilir: mediamətn və mediadiskurs. Bu anlayışları dərinlən şərh etmək və kommunikativ prosesdə onların yerini və rolunu anlamaq üçün, ilk növbədə, kommunikativ prosesin necə baş verdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

Bir sıra kommunikasiya tədqiqatçıları kommunikasiya prosesi modellərini təklif etsələr də biz T.Q.Dobrosklonskanın kommunikasiya modelindən [6, s.22] bəhrələnilib, kommunikasiya prosesini müəyyən dəyişiklərlə aşağıdakı şəkildə təsvir etməyə çalışdıq.

Burada məlumat – mətn (tekst), inkoder-məlumat-dekoder kanalı – mediamətn (mediatekst), şəkildə təsvir olunan bütün komponentlər birlikdə isə, mediadiskursdur, yəni ən ümumi şəkildə, mediadiskurs, kütləvi ünsiyyət sahəsindəki qarşılıqlı təsirlərinin bütün zənginliyi və mürəkkəbliyi ilə nitq fəaliyyətinin bütün proseslərinin məcmusudur [6, s.21]. Deməli, mediamətn mediadiskursun bir komponentidir.

Mediamətnin xarici linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mediadiskursu anlamaqda bizə kömək olar. Belə ki, mediamətn:

a) KİV-də (*biz deyərdik, hətta KKV-də*) dünyanın təsvirini yaratmaq üçün istifadə olunan xüsusi xarakter tipli informasiyadır;

b) bir dəfəlik və təkrar olunmaz informasiyadır. Bu, elektron KİV-də deyilmiş sözə yenidən qayıtmaq mümkün olmadığından irəli gəlir və həmçinin, mətbuatın dövrü xarakter daşması yeni nömrədəki son informasiyaların yanında, əksər hallarda, əvvəlki nömrədəki informasiyaların aktuallığının itməsi ilə əlaqədardır;

c) kollektiv əməyin məhsuludur. Belə ki, bir mediamətnin formalaşması üçün müxbir, redaktor, operator, montajçı və s. şəxslər çalışa bilər;

d) vasitəli ünsiyyətdir və əks əlaqəsi zəif, məhdud və ya ümumiyyətlə olmayan, məkan və zamanla ayrılan kommunikasiya xüsusiyyətlərinə malikdir;

e) texniki vasitələrin ifadə imkanlarından bəhrələnir. KİV-dən asılı olaraq məlumatı çatdırma üsulları da dəyişir;

ə) iqtisadi parametrlərdən asılıdır. [7, s.11-13]

Mediamətni fərqləndirən xüsusiyyət onun mütləq verbal xarakterli olmamasıdır. Belə ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrindən asılı olaraq o, vizual, audio və audiovizual “dilin” bütün komponentlərini əhatə edə bilər. Mediamətnə aşağıdakılar aiddir:

1. Vizual KKV-də (məsələn, klassik mətbuatda) – yazılı nitq, illüstrasiyalar, qrafiklər, sxemlər (yəni vizual olaraq qəbul edilə biləcək hərəkətdə olmayan informasiya);

2. Audio KKV-də (məsələn, radioda) – şifahi nitq, audio intonasiyanın bütün elementləri, musiqi, müxtəlif növ küylər (yəni audio qəbul edilə biləcək istənilən informasiya);

3. Audiovizual KKV-də (məsələn, televiziya) – vizual və audio KKV-ə aid olanlarla bərabər hərəkətdə olan təsvirlər.

Mediadiskurs da kommunikasiya prosesinin məhsulu olduğundan kommunikator ilə resipientin mediadiskursun bu və ya digər istiqamətdə qurulmasında rolu böyükdür. Hazırda dilçilik elmi dil vasitəsi ilə dünyanı təsvir edib dərk edən insan

amilinin əhəmiyyətini ilk sıralara çıxarır. Mediadiskurs da media məkanda – adresant (tək və ya qrup kommunikator) və adresat (kütləvi auditoriya) arasında baş verir və özündə müxtəlif kommunikasiya vasitələrini birləşdiriyinə görə, müxtəlif informasiya mübadiləsi yollarının məcmusudur. Bu mənada mediadiskursda insan amilinə iki prizmadan yanaşmaq mümkündür: mediadiskursda insanın rolu və mediadiskursun insan üçün rolu.

Mediadiskursu tam tədqiq etmək üçün hansı kontekst altında və ya hansı kommunikativ situasiya şərtləri ilə adresant ilə adresat arasında mediamətn mübadiləsinin getdiyi müəyyənləşdirilməlidir, çünki kontekst bu və ya digər formada və məzmununda materialın qurulmasını və hazır materialın dərk edilməsini şərtləndirən əhəmiyyətli amillərdən biridir. “Massmedia diskursu sosial faktla ifadə edilmiş aktual sosial varlıq kontekstinə, həmçinin aktual ideologiya kontekstinə həssasdır” [13].

Beləliklə, mediadiskurs mediamətndən başqa, mətni göndərən kimliyini, mətnin yaranması və adresata göndərilməsinin məqsəd və səbəbini, mətnin ünvanlandığı şəxsin (auditoriyanın) kimliyini, onun materialı qavrama və mətnin ona təsir etmə səbəblərini, o cümlədən, informasiya mübadiləsinin baş verdiyi məkan və zamanı və ya kommunikator ilə resipient arasındakı məkan və zaman müxtəlifliyini və s. kommunikativ situasiya amillərini əhatə edən mürəkkəb bir prosesdir. Ona görə də, mediamətnlərə diskurs nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq materialı tam və hər-tərəfli şərh etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Q.M.Məhərrəmli, Jurnalistikanın əsasları. Dərslik. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 436 səh.
2. Q.Məhərrəmli Q., E.Şıxlı, Jurnalistika terminləri lüğəti, Bakı, Altun kitab, 2016, 272 səh.
3. Məhərrəmli Q., Kino, televiziya, radio terminləri. Bakı, Ensiklopediya, 2002, 352 səh.
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tənqidi. Dərslik. Bakı, 2013, 78 səh.
5. Джабраилова В.С., Фомичева М.П. Медийный дискурс как объект лингвистического исследования. <http://ljournal.ru/article/lj-01-2019-57.pdf>
6. Добросклонская Т.Г. Медиадискурс как объект лингвистики и межкультурной коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. 2006. № 2. С. 20-33.
7. Кузьмина Н.А. Современный медиатекст: учебное пособие, Омск, 2011, 414 с.
8. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / перевод с английского В. Г. Николаева. — М.: Гиперборей; Кучково поле, 2007. — 464 с.
9. Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 80-х годов / Под ред. Е. А. Левашова. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1997.
10. Оломская Н. Н. К вопросу о жанровой классификации медиадискурса // Научный диалог. № 5 (17): Филология. 2013. с. 250-259
11. Прохоров Е.П. Терминологический аппарат — понятийно-смысловый скелет науки // Вестник Московского университета НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ Серия 10 № 1, 2012, Издательство Московского университета с. 27-38.

12. Свитич Луиза Григорьевна Миссия журналистики: поле понятий и терминов // Вопросы теории и практики журналистики. 2013. №1. с. 16-36 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/missiya-zhurnalistiki-pole-ponyatiy-i-terminov>.
13. Сергеевна А.Е. Массмедийный дискурс: сущность и особенности. // филологические науки. Вопросы теории и практики, № 12 (42) 2014, часть 1, с. 17-19 www.gramota.net/materials/2/2014/12-1/2.html.
14. Фомичева И.Д. СМИ среди средств социальной коммуникации // Вестник Московского университета, научный журнал Серия 10 № 1, 2012, с. 60-72.

Summary

Basic Concepts in Media Discourse Research

In order to reveal the concept of media discourse in the article, each word close to its meaning is studied separately and explained by distinguishing between these concepts. Thus, the article analyzes the meanings of the words *media*, *mass media*, *mass communication*, *media text* and *media discourse*, and also shows the similarities and differences in meaning. The article also examines the types of media courses, showing the divisions according to the approaches of different researchers. In the communication model, the media text and the media discourse are compared and their places are investigated. As a result, a discursive approach to the analysis of mass media has been substantiated, containing the essence of information transmitted in the process of mass communication.

Резюме

Основные понятия в исследованиях медиадискурса

Для более глубокого понимания концепции медиадискурса в статье исследуются слова близкие к его значению и разъясняются различия между ними. Итак, в статье анализируются значения слов и выражений, таких как *медиа*, *масс-медиа*, *средства массовой информации*, *средства массовой коммуникации*, *медiateкст* и *медиадискурс*, а также показаны сходства и различия между ними. В исследовательской работе также приведены типы медиакурсов, показаны их деления согласно подходам разных ученых. Сопоставлением медиатекста и медийного дискурса в коммуникативной модели определяются их места. Таким образом, обоснован дискурсивный подход к анализу СМИ, содержащий сущность информации, передаваемой в процессе массовой коммуникации.

Rəyçi: prof.A.Məmmədov

Yaşar İbrahimov
Azərbaycan Dillər Universiteti

YAPON DİLİNDƏ ㇇-DE, に-NI, を-O HAL QOŞMALARININ MƏNA VƏ FUNKSİYASINDA ORTAYA ÇIXAN OXŞARLIQLAR

Açar söz: yerlik hal, qoşma, məna və funksiya

Keywords : local case, postposition, meaning and function

Ключевые слова: локальный падеж, послелог, значение и функция

Müxtəlif sistemli dillərdə hal münasibətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması konfrontativ dilçiliyin inkişafına töhfə verməklə yanaşı, nitq və yazının səlis və düzgün qurulmasında, ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsində vacib dildaxili amil kimi çıxış edir. Kommunikativ vahid olan cümlədə sözlər arasında sintaktik münasibətlərin yaradılmasında, fikrin dəqiq ifadə olunmasında, informasiyanın itkisiz çatdırılmasında hal münasibətləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dili ilə yapon dilinin hal münasibətlərinin ifadə vasitələrinin müqayisəli tədqiqi cümlələrin quruluşunu daha düzgün anlamaq baxımından əhəmiyyəti olmaqla yanaşı eyni zamanda yapon dilində hər hansı bir qoşmanın Azərbaycan dilində hansı konkret hal göstəricilərlə ifadə olunmasını aydın şəkildə ortaya çıxarır. Məlum olduğu kimi istər Azərbaycan dilində, istərsə də yapon dilində eyni bir hal münasibətinin göstəricisi müxtəlif məna və funksiyalar daşıya bilər. Məs. Azərbaycan dilində çıxışlıq hal göstəricisi olan *-dan, -dən* şəkilçisi bir neçə funksiya (çixışlıq, müqayisə, xammal və material, səbəb və s.) ifadə edə bilər. Yapon dilində də bu cür hallara tez-tez rast gəlmək olar. Məs. *に-ni* qoşması yön-lük və istiqamət ifadə etməklə yanaşı yerlik, çıxışlıq, müqayisə və s. ifadə edir. Ona görə də hal göstəricilərinin bu cür müxtəlif məna və funksiya ifadə etməsi bir sıra hal göstəricilərində ümumi məna və funksiya ifadə etməsinə gətirib çıxarır. Məs. *㇇-de, に-ni, を-o* hal qoşmalarının məna və funksiyalarını tədqiq etdikdə onların ümumi yerlik halı ifadə etmə funksiyası daşdığı aşkar olur. Bu cür hallara yapon dilində tez-tez rast gəlinir. Bu məqaləmizdə biz əvvəlcə *㇇-de, に-ni, を-o* hal qoşmalarının məna və funksiyalarının nədən ibarət olmasına ayrı-ayrılıqda baxdıqdan sonra onların ümumi cəhətlərini araşdırmağı düşünürük.

1. ㇇(de) hal qoşması: ㇇(de) hal qoşması da digər qoşmalar kimi müxtəlif funksiyalara malikdir. Onların nədən ibarət olduğunu bilmək üçün öncə tədqiqatçıların həmin qoşmanın məna və funksiyaları ilə bağlı bəzi fikirlərini və təsnifatlarını nəzərdən keçirək.

Rus tədqiqatçısı Y.P.Kireyev ㇇(de) hal qoşmasının əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnif edir [1, s.29]:

1) hərəkətin aləti və materialı, 2) aktiv hərəkət yeri, 3) səbəb [1, s.12].

Göründüyü kimi, Y.P.Kireyev ㇇(de) hal qoşmasının əsas funksiyalarını qeyd etmiş, ikinci dərəcəli funksiyalarına toxunmamışdır.

Yapon dilçisi T.Takahaşinin ㇇(de) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını daha geniş şəkildə təsnif etmişdir:

1) alət və vasitə; 2) material, xammal və sturuktur və tərkib elementi; 3) vəziyyət və görünüş; 4) hərəkətin və ya vəziyyətin yeri; 5) hər hansı bir işin başlanğıcı və ya sonu; 6) səbəb [2, s.40].

㇇(de) qoşmasının göstərilən mənə və funksiyalarını T.Takahaşi də qeyd etmişdir. Amma T.Takahaşi həmkarından fərqli olaraq həmin qoşmanın ikinci dərəcəli funksiyalarından da bəhs etmişdir.

B.P.Lavrentyev və P.Kvonu ㇇(de) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını daha geniş şəkildə tədqiq edən dilçi alimlərdəndir. P.Kvon ㇇(de)-nin mənə və funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1) İş və ya hərəkətin baş verdiyi yer; 2) iş və ya hərəkətin baş verdiyi vaxt; 3) hərəkəti yerinə yetirən kollektiv subyekt; 4) hərəkəti yerinə yetirən bir neçə subyekt; 5) hər hansı işi görmək üçün vasitə, metod və ya alət; 6) hər hansı işi görmək üçün xammal və material; 7) səbəb; 8) sosial təbəqə və kvalifikasiya; 9) hərəkətin tərz; 10) say məhdudiyəti və norma [3, s.64].

P.Kvonun təsnifatı, göründüyü kimi, daha geniş xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç təsnifatı müqayisə etsək görərik ki, ㇇(de) hal qoşmasının əsas funksiyaları hər bir təsnifatda yer almışdır. Bunlar 1) alət və vasitə, 2) hərəkət və ya vəziyyətin yeri, 3) hər hansı işi görmək üçün xammal və material, 4) səbəb funksiyalarıdır. Digər funksiyalar isə ikinci dərəcəli funksiyalardır.

2. ㇇(ni) hal qoşması: Azərbaycan və yapon dillərində yönlük hal zəngin mənə və funksiyalara malik hallardandır. T.Tomita yönlük halın yapon dilində ifadə vasitəsi olan ㇇(ni) qoşmasının mənə və funksiyalarının təsirlik haldakı kimi çox olduğunu söyləyir və bu funksiyalardan daha çox istifadə olunanlarını aşağıdakı şəkildə təsnif edir: 1) məkan; 2) zaman; 3) məqsəd; 4) obyekt və ya subyektin çatma yeri; 5) dəyişmənin nəticəsi; 6) subyektin yerinə yetirdiyi hərəkətin obyekt; 7) məchul feilin subyektinin qəbul etdiyi hərəkətin icraçısı, 8) お～になる (o-ni naru) formasında nəzakət üslubunu [4, s.79-83].

B.P. Lavrentyev yapon dilində ㇇(ni) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını belə qruplaşdırır: 1) hərəkətin adresatı, 2) məkan, 3) zaman, 4) məqsəd, 5) hərəkətin son nöqtəsi, 6) dəyişmənin nəticəsi, 7) istiqamət, 8) mənbə və ya səbəb, 9) subyekt mənsubluğu, 10) hərəkətin tərz, 11) sifət yanında obyekt, 12) görünən obyekt, 13) müqayisə və mühakimə obyekt, 14) birləşdirmə və komplektləşdirmə, 15) əks çıxışlıq [5, s.34-37].

İki təsnifatın müqayisəsi göstərir ki, bölgülərdə üst-üstə düşən məqamlar olsa da, uyğun gəlməyən məqamlar çoxdur. Belə ki, altıncı bölgüyə qədər demək olar ki, ㇇(ni)-nin mənə və funksiyaları eynidir. Lakin altıncı bölgüdən sonra böyük fərq vardır.

İ.V.Qolovninin təsnifatı ilə tanış olaq: 1) məkan, 2) istiqamət, 3) abstrakt məkan və istiqamət, 4) ikinci dərəcəli obyekt, 5) abstrakt ikinci dərəcəli obyekt, 6) sifətdən düzələn xəbər ikinci dərəcəli obyekt, 7) qarşı tərəf obyekt, 8) müqayisə obyekt, 9) münasibət obyekt, 10) yer zərfliyi, 11) zaman zərfliyi, 12) zaman ifadə edən vasitəli tamamlıq, 13) məqsəd ifadə edən vasitəli tamamlıq, 14) səbəb ifadə edən vasitəli tamamlıq, 15) ayrılmaz tamamlıq, 16) xəbər məzmununu açan tamamlıq, 17) digər qoşmaları özünə birləşdirmə [6, s.239-241].

3. を(o) hal qoşması: Müasir yapon dilində təsirlik halın ifadə vasitəsi を(o) hal qoşmasıdır. を(o) təsirlik hal qoşmasının məna və funksiyaları ilə yaxından tanış olaq. Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində də bu hal qoşmasının bir çox məna və funksiyaları vardır. Masuoka Takaşi və Takubo Yukinorinin birgə araşdırmalarının nəticəsinə görə を(o) qoşmasının dörd məna və funksiyası vardır: 1) hərəkətin və işin obyekt; 2) yerdəyişmənin istiqaməti və hərəkətin yeri; 3) keçən müddət və vaxt; 4) çıxış nöqtəsi [7, s.4].

を(o) qoşmasının məna və funksiyalarının ilə bağlı T.Takahaşinin təsnifatı say tərkibi etibarilə həmkarlarından fərqlənməsə də, məzmun etibarilə fərqlidir. O, を(o) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə təqdim edir: 1) hərəkətin və işin obyektini bildirmə; 2) hərəkətin yerini bildirmə; 3) feillərlə dəst (set) təşkil edərək real məzmun bildirmə, 4) Digər qoşmaları özünə birləşdirmə.

Göründüyü kimi, を(o) qoşmasının bir və ikinci funksiyası digər alimlərin təsnifatına uyğun gəlsə də, üç və dördüncü funksiyalar tamamilə fərqlənir.

B.P. Lavrentyev を(o) qoşmasının məna və funksiyalarını belə qruplaşdırır: 1) vasitəsiz obyekt bildirmə; 2) istiqamətli hərəkətin çıxış və keçid yerini bildirmə; 3) vaxtın, məsafənin miqdarını bildirmə; 4) icbar formasında təsirsiz feilin subyektini bildirmə.

Alimlərin araşdırmasına baxdıqda bu hal qoşmalarını ümumiləşdirən bir neçə məna və funksiya olsa da, hər üç hal qoşmasını birləşdirən və ümumiləşdirən yalnız bir məna vardır ki, o da yerlik halın ifadə vasitəsidir. Yerlik hal dilçi alimlər tərəfindən müxtəlif adlarda (məkan, istiqamətli hərəkətin çıxış və keçid yerini bildirmə, yerdəyişmənin istiqaməti və hərəkətin yeri, hərəkət və ya vəziyyətin yeri və s.) qeyd edilsə də məzmun etibarilə eynidir. Hər bir qoşmanın ayrı-ayrılıqda yer və ya məkan ifadə etmə məna və funksiyasını araşdıraraq, uyğun cümlələr vasitəsilə izah etməyə çalışaq.

1. で(de) hal qoşması yer və ya məkan ifadə etmə funksiyasında hərəkət, hadisə və ya işin baş verdiyi, yaxud icra olunduğu yeri bildirir. Məsələn:

a) 少年は遠い村で生まれた (Şounen va tooi mura **de** umareta)-O uşaq uzaq kənddə anadan olub [3, s.64]

b) 渡邊さんは試験で失敗しました(Vatanabe san va şiken **de** şippai şimaşita)-Vatanabe imtahanda uğursuz nəticə göstərdi [8, s.40].

a və b cümlələrində xəbər feillə ifadə olunmuşdur. Bundan başqa, a cümləsində b cümləsindən fərqli olaraq で(de) hal qoşmasının qoşulduğu isim mücərrəd

yox, konkret isimdir. Hər iki nümunədə で(de) qoşması yer mənası ifadə edir ki, bu da Azərbaycan dilində yerlik hal şəkilçisinin funksiyası ilə üst-üstə düşür.

2. に(ni) hal qoşması yer və ya məkan ifadə etmə funksiyasında məkan və sahiblik mənalrı ifadə edir. Məsələn:

a) 駅の前に喫茶店があります(Eki no mae **ni** kissaten qa arimasu)- Qatar stansiyasının qabağında çayxana var [3, s.44].

b) 私には子供が二人あります(Vataşi **ni** va kodomo qa futari arimasu)- Mənim iki uşağım var [9, 44].

a cümləsindən görüldüyü kimi, に(ni) qoşması yerlik halın məna və funksiyasını ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, yapon dilində hal və vəziyyət bildirən feillər o cümlədən あります(arimasu)-var feili yerlik halda həmişə に(ni) qoşması tələb edir. に(ni)-nin bu funksiyası Azərbaycan dili ilə tutuşdurulduqda yerlik hala uyğun gəlir.

b cümləsində isə に(ni) hal qoşması sahiblik bildirir. Əslində に(ni)-nin bu funksiyası da yerlik hala uyğun gələn bir formadır və Azərbaycan dilində də istifadə olunur. Məsələn, *b* cümləsini azərbaycanca *Məndə iki uşaq var* kimi də ifadə etmək mümkündür.

3. を(o) hal qoşması yer və ya məkan ifadə etmə funksiyasında yer bildirən isim və yerdəyişmə ifadə edən təsirsiz feilin arasında işlənir və yerdəyişmənin yolunu, keçmə yerini, çıxdığı yeri və s. ifadə edir. Məsələn,

a) 銀行通りを歩きます(Qinkoudouri o arukimasu)- Bank yolunu gedəcəyəm [3, s.37].

b) 峠を越えます(Touge o koemasu)-Aşırımı keçəcəm [3, s.37].

c) 明日7時に家を出ます(Aşita 7 ci ni uçi o demasu)-Sabah saat 7-də evi tərk edəcəm.

Göründüyü kimi, を(o) qoşması *a* cümləsində yerdəyişmənin yolu mənasını, *b* cümləsində keçib getmə yerini, *c* cümləsində isə çıxış yerini ifadə etmişdir.

d) 先頭を進みます(Sentou o susumimasu)-Başda irəliləyəcəyəm. Burada isə を(o) qoşması yerdəyişmənin yerini ifadə edir.

Verilmiş hər dörd cümləyə diqqət etsək görürük ki, を(o) qoşması hər bir cümlədə hərəkətin icra olunduğu yeri göstərir.

Cümlənin üçündə (*a, b, c*) を(o) qoşmasının ifadə etdiyi məna demək olar ki, Azərbaycan dilində təsirlik halın ifadə etdiyi mənaya uyğundur. Lakin Azərbaycan dilində *a* cümləsini həm də birgəlik bildirən qoşma ilə, yəni *bank yolunu gedəcəyəm* əvəzinə *bank yolu ilə gedəcəyəm*, *b* və *c* cümlələrini isə çıxışlıq hal şəkilçilərindən istifadə etməklə ifadə etmək olar: *Aşırımı keçmək* əvəzinə *Aşırımdan keçmək*, *Sabah saat 7-də evi tərk etmək* əvəzinə *Sabah saat 7-də evdən çıxmaq* və s. ifadə etmək olar. Ümumi şəkildə götürdükdə, を(o) qoşmasının *a, b, c*, cümlələrində yerinə yetirdiyi məna və funksiya Azərbaycan dilində də mövcuddur. Yerdəyişmənin yerini bildirən *d* cümləsi isə fərqlidir, bu mənanı Azərbaycan dilində təsirlik halın şəkilçisi ilə ifadə etmək qeyri-mümkündür. Cümlədən də görüldüyü

kimi, bu halda yalnız yerlik hal şəkilçisindən istifadə etmək mümkündür. Qeyd edək ki, yapon dilində də, yuxarıda göstərilən cümlələrin bəzilərində, təsirlik halı ifadə edən を(o) qoşmasını digər hal qoşmaları ilə əvəz etmək mümkündür.

Bundan başqa を(o) qoşması hərəkətin və işin baş verdiyi vəziyyət və yeri bildirir. を(o) qoşmasının bu funksiyası məqsəd və obyekt ifadə edən を(o) qoşmasının funksiyasından fərqlənir. Takeşi Suqimotonun sözləri ilə desək, “Bu funksiya hal ifadə edən qoşmaların funksiyasından daha çox təyinedici tərkib əmələ gətirən bir funksiya kimi özünü göstərir” [10, s.297].

a) 花子は大雨の中を帰りました (Hanako wa ooame no naka o kaerimashi) - Hanako güclü yağışda qayıtdı

b) 危ないところを助けられました (Abunai tokoro o tasukeremashi) - Təhlükəli vəziyyətdə köməyimə gəldilər

c) お忙しいところをわざわざご訪問いただきましてありがとうございます (O isoqashii tokoro o vazavaza qo houmon itadakimashi te ariqatou qo-zaimasu) - İşinizin çox olduğu vəziyyətdə əziyyət çəkib biz tərəflərə təşrif buyurduğunuz üçün sizə öz minnətdarlığımı bildirirəm

Hər üç cümlədə yapon dilində を(o) təsirlik hal qoşması istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə belə cümlələrdə yerlik hal işlənir. を(o) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində çox az hallarda təsirlik hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Gərgin bir gecəni başa vurdum*.

Yuxarıda verilən cümlələrdən də görüldüyü kimi hər üç qoşma: で-de, に-ni, を-o hal qoşmalarının məna və funksiyalarında ümumi oxşarlıq onların yerlik hal ifadə etmələridir. Lakin yapon dilində əsas funksiyası yerlik halı ifadə etmək olan qoşma で-de qoşmasıdır.

Bu qoşmaların yer və ya məkan bildirən məna və funksiyalarını yaxşı başa düşmək üçün digər bir neçə cümlə nümunələrinə də baxaq.

1. 花子が山頂に立つ。

Hanako qa sançou ni tatsu

花子が山頂で立つ。

Hanako qa sançou de tatsu

Hər iki cümlənin mənası *Hanako dağın zirvəsində durub* mənasını verir. Cümlələrdən də görüldüyü kimi hər iki qoşma, で-de, və に-ni qoşmaları yerlik hal münasibətini ifadə etmişdir.

2. 彼はあのベッドに寝ている。

Kare wa ano beddo ni nete iru

彼はあのベッドで寝ている。

Kare wa ano beddo de nete iru

Bu cümlələrin tərcüməsi *Oğlan o çarpayıda yatır* olub, hər iki cümlədə yerlik hal ifadə olunsa da, bəzi məna fərqləri vardır. Belə ki əvvəlki cümlədə に-ni qoşması yatma vəziyyətinin mövcud olduğu yeri bildirsə də, sonrakı cümlədə で-de qoşması yatma hərəkətinin baş verdiyi yeri bildirir.

3. 車をここに止めてください。

Kuruma o koko **ni** tomete kudasai

車をここで止めてください。

Kuruma o koko **de** tomete kudasai

3-cü cümlələrin tərcüməsi hər iki halda *Maşını burda saxla* olur. Bu cümlələrə nəzər salsıq görərik ki hər iki halda müxtəlif qoşmalar yerlik halı ifadə etsə də məna cəhətdən fərqlər vardır. Əvvəlki cümlədə *に-ni* qoşması istifadə edilərək maşın saxlamaq üçün yalnız bir yerin olduğunu bildirir. İkinci cümlədə isə *で-de* qoşması maşın saxlamaq üçün bir neçə yerin və yaxud çoxlu yerin olduğuna işarə edir.

4. 昨日の晩は公園で散歩した。

Kinou no ban va kouen **de** sanpo shita

昨日の晩は公園を散歩した。

Kinou no ban va kouen **o** sanpo shita

4-cü cümlələrdə hər iki halda *で-de* və *を-o* qoşması yerlik halı ifadə etsə də, cümlələrin tərcüməsi fərqlidir. Belə ki əvvəlki cümlənin tərcüməsi *Dünən axşam parkda gəzdim*, ikinci cümlənin tərcüməsi isə *Dünən axşam parkı gəzdim* olur. Azərbaycan dilinə tərcümədən də məlum olduğu kimi əvvəlki cümlədə yalnız parkın bir hissəsinin gəzilməsindən söhbət gedir. Lakin ikinci cümlədə isə parkın bütövlükdə gəzilməsindən bəhs olunur.

Bu kimi çoxlu sayda nümunə cümlələr göstərilib *で-de*, *に-ni* və *を-o* qoşmalarının yerlik halı ifadə etməsi funksiyasını təsdiq edə bilərik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər üç qoşma eyni funksiyanı daşıyıb yer və məkan ifadə etsə də onların mənalarında az da olsa fərqlər vardır. Bu xüsusiyyət təkcə bu qoşmalarda deyil digər qoşmalarda da özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Киреев Ю.П. Основные грамматические конструкции современного разговорного японского языка. М., ВИНТИ, 1999, 74 с.
2. Takahaşi Taro nado, "Nihonqo no bunpou" Tokyo, Hitsuci, 2006, 304 p.
3. Pak Sae Kvon "Gendai Nihonqo, Kankokuqo no kakucoşi no hikaku kenkyuu", Tokyo, Benseişuppan, 1997, 435 p.
4. Tomita Takayuki "Bunpou no kiso çişiki to sono oşiekata", Tokyo, Boncinşa, 1998, 196p.
5. Лаврентев Б.П. Практическая грамматика японского языка, Москва: Живой язык, 1998, 351с.
6. Головнин И.В. Грамматика современного японского языка. Москва: Изд-во МГУ, 1986, 316 с.
7. Masuoka Takaşi, Takubo Yukinori "Kiso Nihonqo bunpou", Tokyo. Kuruşio, 2004, 251p.
8. Kitahara Yasuo "Nihon bunpou citen" Tokyo. Yuuseidou, 1981. 599p.
9. Hayaşi Ooki, İkeqami Akihiko, Ando Çizuko "Nihonqo bunpou qa vakaru citen", Tokyo, Touşuppan, 2004, 318 p.
10. Suqimoto Takeşi "İvayuru Nihonqo coşi no kenkyuu" Daisansşou, Boncinşa, 1986, 399 p.

Summary
Similarities in Meaning and Function of Postpositions
で -de, に -ni, を -o in Japanese

This article compares the meanings and functions of the postpositions で -de, に -ni, を -o in Japanese, studied by different linguists, as well as the similarities in their meanings and functions. From comparisons, it was determined that the function characteristic of all three postpositions is the function of expressing their local state. In addition, the differences in meaning that appear in some functions of place or spatial representation of all three postpositions have been investigated.

Резюме
Сходства в значении и функции послелогов
で -de, に -ni, を -o в японском языке

В данной статье сравниваются значения и функции послелогов で -de, に -ni, を -o в японском языке, изученные разными лингвистами, а также сходства в их значениях и функциях. Из сравнений было определено, что функция, характерная для всех трех послелогов, является функцией выражения их локального состояния. Кроме того, были исследованы различия в значении, которые появляются в некоторых функциях места или пространственного представления всех трех послелогов.

Rəyçi: prof.A.Babayev

Зюльфиназ Бабашева
Азербайджанский Университет Языков

РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Ключевые слова: *лексические единицы, семантические преобразования, стилистические преобразования, иноязычные заимствования*

Açar sözlər: *leksik vahidlər, semantik dəyişikliklər, stilistik dəyişikliklər, xarici dildən alınmalar*

Keywords: *lexical units, semantic transformations, stylistic transformations, foreign language borrowings*

В конце XX – начале XXI века исторические изменения, произошедшие во всех сферах жизни России: в общественно-политической, экономической, научной, культурной значительно ускорили перемены в лексике русского языка. Появилась необходимость в новых словах и новых значениях для обозначения не существовавших ранее реалиях и понятиях в политике, экономике, международных отношениях, науке, культуре, информационных технологиях.

Лексика, в отличие от других сторон языка, а именно: фонетического строя, морфологии, синтаксиса, непосредственно обращена к действительности, поэтому именно в ней отражаются те изменения, которые происходят в жизни. Средствами осмысления разных сторон жизни оказываются слова, у которых наращивается новая семантика, изменяются и переосмысливаются их значения, используются новые сочетания уже существующих элементов, наблюдается движение лексем из пассивного употребления в активное, расширяется стилистическая свобода словоупотребления. Данные процессы сопровождаются также внутриязыковыми преобразованиями в области словообразования, словоупотребления и словоизменения.

Рассмотрим эти процессы в лексике подробнее.

Семантические преобразования в лексике сопровождаются с появлением новых значений слов и, тем самым, с рождением новых слов. Основными семантическими процессами являются *расширение значения, сужение значения и переосмысление*.

Расширение значения произошло с такими давно известными языку словами как *экология, идеология, рынок, дом, клуб, справедливость, гуманность, реализм*. Например, употребление термина *экология* как раздела биологии, изучающего взаимоотношения животных или растений с окружающей средой (*экология животных, растений, человека*) получило распростра-

нение и в социальной сфере, сфере культуры, нравственности: *социальная экология, экология культуры, экологическая этика*, а также в переносном значении слова: *экология слова, экология души, экология утрам*.

Таким образом, в слове определяется семантический компонент «бережное отношение к чему-нибудь».

В лексике происходит процесс деполитизации и деидеологизации некоторых групп слов. Семантика слов освобождаются от политических и идеологических домыслов. Например, слово *диссидент* лишилось отрицательной окраски. Слова *бизнес, бизнесмен, коммерсант, предприниматель, миллионер, частник* утратили идеологические приращения негативного характера.

Среди семантических процессов в лексике современного русского языка следует выделить вопрос об изменении значений, переосмысления слов. Путем своеобразной метафоризации или аналогизации появляются новые слова-омонимы. Например: *челноки* – «торговцы с привезенными товарами», *захлопывание* – «хлопая, заставить замолчать» (*захлопать депутата*), *позвоночник* – «лицо, получившее должность по звонку».

Изменение значений, переосмысление слов в ряде случаев совмещаются с процессами расширения и сужения значений. Например, слово *диалог* в политических контекстах конца XX века имеет несколько новых значений: 1) *неофициальные переговоры* (диалог с оппозицией); 2) *дискуссия* (манера диалога); 3) *договоренность* (диалог с руководством предприятия); 4) *общение* (развитие нашего диалога с внешним миром); 5) в деловых кругах обозначает «*сотрудничество*» (диалог с фирмой не получился).

Лексика, относящаяся к духовным традициям российского общества, также претерпела изменения. Например, значение слова «*милосердие*» сузилось до значения «*благотворительность*», тогда как в толковом словаре русского языка С.И.Ожегова, Н.Ю.Шведовой (–М., 1993 и последующие издания) оно означает – готовность помочь кому-нибудь или простить кого-нибудь из сострадания, человеколюбия (сестра милосердия, проявить милосердие). А в толковом словаре живого великорусского языка В.И.Даля (в 4 т. 7-ое изд. – М., 1978-1980 и последующие издания) значение этого слова толкуется еще шире как сердоболіе, сочувствие, жалостливость, мягкосердечіе, желание помочь.

Стилистические преобразования в лексике связаны с причинами внешнего, социального устройства. К ним можно отнести изменение состава носителей литературного языка, эмоциональную напряженность в жизни общества, а также резкие изменения общественных оценок жизненных явлений, событий, психологических и социальных установок и т.д.

Стилистические преобразования развиваются в двух направлениях: 1) стилистической нейтрализацией и 2) стилистическим перераспределением.

Слова с высокой стилистической окраской, так и слова стилистически сниженной, подвергаются процессу нейтрализации. В литературном языке формируются и устанавливаются более либеральные нормы. В результате

этого состав нейтральной лексики пополняется большим количеством книжных слов и в еще большей степени слов сниженного характера: разговорных, просторечных, жаргонных.

Ряд книжных слов как *воздать, доколе, вкупе, предпосылки, тем паче, узреть, стезя, баталия, воочию, нежелли, радеть, прах, останки* и др. благодаря активизации экспрессивности в языке ослабляют свою книжную окраску и в составе нейтральных или даже сниженных контекстов становятся привычными, нейтральными.

Лишаются стилистической окраски книжности и становятся нейтральными также многие распространенные термины, потерявшие связь с конкретными отраслями знаний. Например, слова *перспектива, принцип, престиж, тенденция, импонировать, импровизировать, ординарный, инертный* и др. в настоящее время широко и свободно употребляются в разных контекстах, даже в контекстах бытового характера.

Разговорные и просторечные слова теряют свою сниженную окраску и постепенно стилистически выравниваются в нейтральном контексте: *беспредел, накрутка, компромат, ксерить, напруг, нехватка, лодырничать, разбазаривать*.

А *жаргонизмы*, утратив узкую социальную сферу применения, не только преобразуются стилистически, но при этом меняются и семантически, расширяя свою семантику за счет вхождения в новые контексты: *лагерник, летучка, тусовка, перекур, разборка, халява, кайф*; название денежных единиц: *штука, бабки, лимон, кусок, зеленые, баксы, стольник* и др.

Наряду с разговорной, просторечной и жаргонной лексикой состав литературного языка пополняется *профессионализмами*: *накладка, спайка, смычка, прослойка* и др. Эти слова, стилистически нейтрализуясь, семантически расширяются, утрачивают значение специального.

В языке параллельно со стилистической нейтрализацией идет процесс стилистического *перераспределения*, когда слова из одной стилистической группы перемещаются в другую. Например, слова нейтральной лексики переходят в лексику книжную (*огласить, овеять, меж*) и становятся устаревшими; в просторечную (*взаправду, загодя, кабы, по крайности*); в разговорную (*давеча, повертывать*). Некоторые нейтральные слова стали разговорными с отрицательным оценочным значением: *сговор, писание, сборище*.

В конце XX века появляется новая фразеология: *новые русские, дикий рынок, средний класс, шоковая терапия, теневая экономика, момент истины, русскоязычное население, размер минимальной зарплаты, за чертой бедности, на грани нищеты, страны ближнего (дальнего) зарубежья, группа поддержки*. Новым в таких фразеологизмах является именно сочетание слов, а не слова как таковые.

Помимо естественного пополнения словарного состава за счет слов, обозначающих новые реалии и понятия, в русской речи увеличивается *поток иноязычной лексики*. Приток заимствований происходит в основном че-

рез средства массовой информации: через телевидение, радио, прессу, компьютерной сети – Интернет, а также билингвов, людей, свободно владеющих иностранными и русскими словами.

В настоящее время заимствованные слова широко представлены 1) в политике: *спикер, брифинг, истеблишмент, импичмент, лобби, инаугурация* и др.; 2) в экономике: *маркетинг, рейтинг, менеджмент, менеджер, брокер, риэлтор* и др.; 3) в компьютерной технологии: *сайт, провайдер, принтер, сканер, модем, сервер* и др.; 4) в культуре (шоу-бизнесе): *ток-шоу, шоумен, ремикс, кастинг, имидж, имиджмейкер, клип* и др.; 5) в быту: *бодигард, сэкьюрити, шопинг, тинэйджер, бой-френд, сэконд- хэнд* и др.

Главными причинами интенсивного иноязычного заимствования в этот период являются:

1. Потребность в наименовании новых предметов, явлений, понятий: компьютер; *блейзер* (особого покроя приталенный пиджак); *эвтаназия* (облегчение процесса умирания обреченных больных); *транссексуал* (человек, изменивший свой пол на противоположный).

2. Необходимость в разграничении разных понятий: *визажист* (от фр. *visage* - лицо) и ранее заимствованное *дизайнер* (художник-конструктор, от англ. *design* - замысел, чертеж, проект); *плейер* (от англ. *to play* - играть) и русск. *проигрыватель* (*плейер* – компактный проигрыватель с наушниками, *проигрыватель* – аппарат для воспроизведения музыки на пластинках).

3. Необходимость в специализации понятий: *маркетинг* (рынок); *менеджмент* (управление); *аудит* (ревизия, контроль); *риэлтор* (предприниматель, занимающийся недвижимостью); *киллер* (профессиональный наемный убийца).

4. Надобность в некоторых ситуациях скрыть негативный или прямой смысл понятия: *педикулез* (вшивость); *канцер* (рак); *гениталии* (половые органы).

5. Стремление к более современному модному слову. Иноязычное слово оказывается престижным, звучащим. При этом русский перевод становится приподнятым, необыденным: *презентация* – это не просто представление чего-либо, а торжественная акция; *слаксы* – это не просто широкие брюки, а непременно модные широкие брюки; *бутик* – не маленькая лавочка, а элитный салон-магазинчик.

Войдя в язык, заимствования грамматически вживаются в русское словесное окружение, перерабатываются и приспособляются к русскому словоупотреблению, к русской среде, которая оказывается способной подчинить себе инородное, подвергаются метафоризации: *бомонд* – *политический бомонд*; *таблоиды* – *малогабаритные газеты сенсационного характера, таблоидная пресса*.

Таким образом, в результате активных процессов, происходящих в русском языке в конце XX – начале XXI века, произошел стремительный рост лексики. Пополнение лексического фонда в этот период непосредствен-

но связано с социальными факторами в области семантики, в стилистических преобразованиях во многих группах слов, в активизации иноязычных заимствований. Однако это не значит, что все подобные слова и фразеологизмы обязательно войдут в литературный язык. В активный запас русского языка попадут лишь те лексические единицы, которые будут актуальны для следующих периодов в жизни общества.

Литература:

1. Брызгунова Е.А. Русская речь начала 90-х годов XX века // Русская словесность. – М., 1994, №3. С. 88.
2. Бабашева З.М. Неологизмы в русском языке конца XX – начала XXI века (статья). *Elmi xəbərlər. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı.* – 2007. №1. S. 8-10.
3. Овсиенко Ю. Изменение в лексическом составе современной русской разговорной речи. Тезисы Международной научной конференции «Теория и практика русистики в мировом контексте», посвященной 30-летию МАПРЯЛ. – М., 1997. С. 90-91.

Xülasə

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində müasir rus dilinin leksikasının inkişafı

Məqalədə XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus dilində baş verən fəal proseslər (semantik dəyişikliklər, stilistik dəyişikliklər, xarici dildən alınmalar) təhlil edilir. Bu proseslər nəticəsində leksikanın sürətlə artması baş verir. Həmçinin, məqalədə müvafiq dövrdə leksik fondun intensiv şəkildə artırılmasının səbəbləri də nəzərdən keçirilir.

Summary

Development of the Modern Russian Vocabulary In the late 20th and early 21st centuries

The article analyzes active processes (semantic conversion, stylistic transformation, foreign borrowing) in Russian language at the end of twentieth and the beginning of the twenty-first centuries. It resulted with the vocabulary growth. In the article we examine the causes of lexical growth during this period.

Rəyçi: prof.A.Məmmədov

Jalə İlyasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ ƏSASINDA YARANAN İKT TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *termin, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları, semantika, morfoloji üsul, kalka*

Keywords: *term, Information and Communication Technologies, semantics, morphological means, calque*

Ключевые слова: *термин, Информационно-коммуникационные технологии, семантика, морфологический способ, калька*

Terminologiya dilçiliyin durmadan inkişafda olan bir sahəsi, dilin lüğət tərkibinin daim yenilənən üslubi layıdır. Müxtəlif elm və fəaliyyət sahələrinin inkişafı terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir. “Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definişiyaya malik söz və söz birləşməsidir” [6, s.18]. Elmi anlayışların yaradılması və mənimsənilməsi terminologiya ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi və ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində yaranan yeni terminlərin dil qanunları çərçivəsində tətbiqi və təkmilləşdirilməsi, eləcə də dildəki terminlərin dəqiq işlədilməsi, aktual məsələlərdəndir. “Hər bir dildə termin yaratmanın iki bazası vardır. Bu mənbələrin (bazaların) birinin naqis cəhəti digərinin üstün cəhətidir və əksinə, birinin müsbət cəhəti başqasının çatışmayan cəhətidir. Əgər bir dilin terminoloji sistemini yaratmaq üçün yalnız lüğət fondundan istifadə edilsə, lüğət fondunda elmi anlayışları ifadə etmək üçün sözlər azlıq edər və ya tapılmaz, milli elm dünyası elmi standart səviyyəsindən aşağı düşər. Əgər standart-alınma-beynəlxalq terminlərdən istifadə edib ana dili materialına məhəl qoymasan, onda elmi dil elə ağırlaşar ki, başa düşmək çətin olar. Ona görə də hər iki bazadan düşüncəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Terminologiya yaratmaq, onu sistemləşdirmək elmi problemdir. Ona görə də o, dövlət səviyyəsində idarə edilir” [2, s.330]. Müasir dünyada inkişaf etməkdə olan sahələrdən biri də İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları) və bu sahə ilə bağlı olan terminlərdir.

Azərbaycan dilində İKT terminləri dilin bazası və alınma sözlər əsasında yaranır. Milli dil əsasında termin yaratma nə qədər mütərəqqi üsul olsa da, elmi anlayışları ifadə etmək üçün kifayət deyil. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan və globallaşan dünyada ümumdünya əhatə dairəsinə malik olan informasiya texnologiyaları sahəsində bütün anlayışları milli dil vasitəsilə əhatə etmək qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən, bütün anlayışların alınma terminlərlə ifadə olunması dili ağırlaşdırar və qeyri-anlaşıqlı edərdi. Nəticədə, bu və ya digər sahə ilə bağlı terminlərin hər iki mənbədən bəhrələnərək istifadə edilməsi daha faydalı olur.

Bu sahə yeni olsa da, müəyyən addımlar atılmış, 2014-cü ildə “İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti” (Tərtib edən: Rafiq Məmmədli), 2015-ci ildə “İnformasiya Texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti” (Səyyar Abdullayev, Südabə Abasova) və 2016-cı ildə “Proqram terminləri lüğəti” (Proqramçılar üçün lüğət) hazırlanmışdır. İKT terminləri üzrə araşdırmamızda bu lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə ilə bağlı yeni anlayışların meydana gəlməsi bu lüğətlərin daim yenilənməsini tələb edir.

Terminlərin təksözlü, yadda qalan və diləyatımlı olması daha arzuolunandır. Azərbaycan dilində milli dil hesabına İKT terminləri semantik, morfoloji, sintaktik, kalka yolu ilə yaradılır. Bu üsulların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Semantik yolla termin yaratmada iki cəhət özünü göstərir: söz ilkin mənasını itirərək yeni məna qazanır, yaxud müxtəlif sahələrə aid olan terminlər eyni bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, ümumişlək pəncərə sözü otağın interyerinin vacib elementidir. İKT termini kimi pəncərə monitorda proqramın əks olunduğu düzbucaqlı sahədir, hər bir proqram öz pəncərəsində yerinə yetirilir. Yaxud, siçan gəmirici heyvandır. Kompüter terminologiyasında isə bu söz Microsoft Windows-da əsas idarəedici vasitə kimi izah olunur. Müxtəlif elm və fəaliyyət sahələrinə aid olan bəzi terminlər İKT sahəsində fərqli mənada işlənir. Məsələn, ornament növü olan şəbəkə kompüter termini olaraq, internet resurslarının əhatə dairəsini bildirir, məsələn, lokal şəbəkə, qlobal şəbəkə, sosial şəbəkə. Bəzən bu terminlər əşya oxşarlığı əsasında ümumişlək sözlərdən yaranır. Məsələn, hörümçək torunu xatırladığı üçün ümumdünya internet şəbəkəsi dünya hörümçək toru adlanır. Yaxud silinmiş, istifadəyə yararsız faylların yığıldığı köməkçi proqram zibil qutusu adlanır. Semantik üsulda ən çox rast gəlinən cəhət sözün mənasının genişlənməsi sayəsində terminlərin yaranmasıdır. Məsələn, face – üz sözünün leksik mənasına görə insanın tanınmasını təmin edən və başın ön tərəfini əhatə edən orqandır. Bu sözün mənası məcaziləşmiş, yeni mənalar qazanmışdır: kitab üzü, üz qabığı. Üz – face sözü öz mənasını saxlamaqla yanaşı, mənasını genişləndirərək interface – görünüş, Facebook sosial şəbəkəsini bildirən terminin tərkib hissəsini təşkil edir. Sözlərin mənasının genişlənməsi hesabına termin yaratmanın mənfi cəhətləri də vardır. Belə ki, bu üsula yerində müraciət edilmədiyində çoxmənalılığa və məcaziləşməyə səbəb ola bilər ki, bu da terminlər üçün səciyyəvi deyil. Burada diqqət edilən məqam sözün semantik yükünün artaraq termin kimi işlənməsidir: “Semantik transformasiya ənənəvi olaraq reseptor dildə sözün semantikasının genişlənməsi və sıxılması kimi təyin edilmişdir. Sözün, terminin məna dəyişmələri mütəmadi bir prosesin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə söz, termin məcaziləşir, əvvəlki ilkin mənalarından əsər-əlamət qalmır. Sözün məcaziləşməsi mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə yaranıb meydana çıxır. Deməli, sözün dəqiq mənasını təklidə, təcrid olunmuş halda deyil, məhz nitq şəraitində əlaqədar sözlər mühitində anlamaq və müəyyənləşdirmək mümkündür” [3, s.103].

Terminlərin semantik yolla yaranmasında məna köçürülməsi əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Məna köçürülməsi bir sıra cəhətlərə görə müəyyənləşir: bu zaman texniki cəhətdən, zahiri oxşarlığa və funksiyasına görə oxşarlıq əsas götür

rülür. Məsələn, yuxu rejimi tibb termini olaraq, yuxunu normallaşdırmaq üçün eyni vaxtda xəstənin yatmasını bildirirsə, kompüter termini olaraq, qurğunun uzun müddət aktivləşmədiyi halda qənaət rejiminə keçməsinə təmin edir. Yaxud zahiri bənzərliyinə görə budaq riyazi termin kimi bölmə əməlinə, informatika termini kimi qrafın iki nöqtəsini birləşdirən til mənasında işlədilir. Ünvan sözü funksiya-sına görə bir şəxsin yaşadığı və ya hər hansı obyektin yerləşdiyi yer, informatika-da – registrin, verilənlərin yaddaşdakı yerini müəyyən edən simvol və ya simvol-lar qrupunu ifadə edir.

Göründüyü kimi, semantik yolla İKT terminlərinin yaranması sözün ifadə etdiyi leksik mənadan əlavə yeni məna qazanması, mənasının genişlənməsi və se-mantik yükünün artması hesabına baş verir.

Bir sıra İKT terminləri morfoloji yolla yaranır. Məlum olduğu kimi, morfo-loji üsul söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsuldur. Bu yolla həm milli dilin özünə məxsus, həm də alınma söz köklərinə milli və alınma şəkilçilərin artırılması hesa-bına yeni terminlər yaranır. Bu mənada, morfoloji yolla yaranan İKT terminlərini belə təsnif etmək olar: adlardan yaranan terminlər, feillərdən yaranan terminlər.

Adlardan $-lıq^4$, $-ça^2$, $-cıq^4$, $-çı^4$, $-lı^4$, $-akı^2$, $-daş$ şəkilçiləri vasitəsilə termin düzəltmək mümkündür. Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olan $-lıq^4$ şəkilçisi ilə, əsasən, keyfiyyət və vəziyyət məzmunlu terminlər yaranır, məsələn, tarazlıq – balance, parlaqlıq – lights (ekran işığı), tutqunluq – blur (yayğınlıq, da-ğınqlıq), boşluq – margin (aralıq), altlıq – ped, başlıq – subtitle, tezlik – bitrate. Dilimizdə kiçiltmə mənası bildiren $-ça^2$, $-cıq^4$ şəkilçiləri müxtəlif sahələrə aid ter-minlər yarada bilir, məsələn, neştərcə (biologiya). Bu şəkilçi ilə İKT terminləri də yaranır, məsələn, dəftərcə – planchette, tarixçə – browsing history, qulaqcıq – headset. Azərbaycan dilində ən fəal şəkilçilərdən olub, sənət, peşə, məşğuliyyət mənası bildirməyə xidmət edən $-çı^4$ şəkilçisi termin yaradıcılığında o qədər də məhsuldar deyil. Bununla belə, bu şəkilçi vasitəsilə düzələn terminlərə təsadüf olu-nur, məsələn, bələdçi – browser, inzibatçı – manager, proqramçı – programmer, tə-minatçı – search engine, tərcüməçi – translator, istifadəçi – user. Adlara qoşularaq, sifət düzəldən $-lı^4$ şəkilçisi məhsuldar şəkilçilərdən olub keyfiyyət və mənsubluq bildirir. Bu şəkilçi vasitəsilə İKT termini də yaranır, məsələn, yerli – local. Milli mənşəli – daş şəkilçisi isimlərdən isim düzəldərək terminlərin yaranmasında iştirak edir, məsələn, yaddaş – memory. Yaddaş sözü müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibin-də işlənərək yeni terminlərin yaranmasına xidmət edir, məsələn, yaddaş tutumu – storage area, tam yaddaş – total memory, cari yaddaş – used memory, veb yaddaş – web storage, keş yaddaş – cache memory, yaddaş doludur – disk full, yaddaş tutu-mu – disk map. $-akı^2$ şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində yan və çəp sözlərinə qoşu-laraq adlardan zərf düzəldən şəkilçi kimi hərəkətin vəziyyətini bildirir. Bu şəkilçi çəpəki – italic termininin yaranmasında iştirak edir.

Milli mənşəli şəkilçilər kimi alınma şəkilçilər də termin yaradıcılığında iştir-ak edir. Ərəb və fars mənşəli şəkilçilər dilimizdə daha çox qoşulduqları sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olduğu üçün və texnoloji biliklərin qərbdən gəlməsi səbə-bindən bu proses, demək olar ki, minimum səviyyədədir. Bununla belə, bu şəkilçi-

lərə daxili, xarici, maili terminlərində rast gələ bilirik. Digər tərəfdən, informasiya texnologiyaları ilə bağlı olan terminlər daha çox Avropa mənşəli, bir qədər də konkretləşdirsək, ingilisdilli olur. Bu mənada, -a və -anti şəkilçiləri termin yaradıcılığında iştirak edir, məsələn, asimmetrik, antivirus.

İKT terminlərinin bir qismi feillərə -l⁴, -l⁴, -l⁴, -ma², -gəc, -id, -ı² şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. -l⁴ şəkilçisi həm feillərə, həm də isim və sifətlərə artırılaraq keyfiyyət və xüsusiyyət bildirən yeni sözlər yaradır. Bu şəkilçi feillərə qoşularaq bəzi terminlərin yaranmasında iştirak edir: qapalı, bağlı – deactivate, səslı – voice search, güclü – high; -l⁴ şəkilçisi feillərə artırılaraq peşə, sənət bildirən isimlər və əşyanın əsas xüsusiyyətlərindən birini üzə çıxaran sifətlər düzəltdiyindən yeni terminlər də yarada bilir, məsələn, ayırıcı – delimiter, hesablayıcı – calculator, göstərici – value, satıcı – vendor, daşıyıcı – carrier; -l⁴ qeyri-məhsuldar şəkilçi vasitəsilə qrammatik mənasına görə sifət olan terminlər yaranır, məsələn, basılı (düyməni basılı saxlamaq) – action for long press. Bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilər də termin yaradıcılığında iştirak edir, məsələn, -ma² şəkilçisi ilə gecikmə – delay, yükləmə – installation kimi feillərdən düzəlmiş terminlər yaranır; -gəc şəkilçisi vasitəsilə süzgəc – filter, -id şəkilçisi ilə keçid – link, -ı² şəkilçi ilə giriş – input, çıxış – exit, axtarış – find, -inə şəkilçi ilə çəpinə – landscape termin kimi fəal işlənən sözlər əmələ gəlir.

İKT terminlərinin bir qismi isə feil düzəldən şəkilçilərlə formalaşır: -laş², -lan², -l⁴, -la². -laş² şəkilçisi ilə, məsələn, razılaşmaq – accept, paylaş – share, kodlaşma – encode, arxivləşdirmək – compressing, sıxlaşdırılır – packing; -lan² şəkilçisi isim və sifətlərdən termin məzmunlu feillər yaranır, məsələn, işıqlandırma – contrast, bağlantı – add server, toplanır – collecting, tamamlanır – completing; -l⁴ şəkilçisi ilə hərəkət, iş və hal məzmunlu terminlər yaranır, məsələn, qoşulur – connecting, çevrilir (dəişdirilir, əvəz edilir) – converting, yaradılıb – created; -la² ən məhsuldar şəkilçilərdən olub termin yaradıcılığında da iştirak edir, məsələn, yüklə – install, kilidlə – lock, işarələ – mark, dəstəkləmək – support.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən hətta bir neçə leksik şəkilçinin iştirak etdiyi terminlərə də rast gəlmək mümkündür, məsələn, proqramlaşdırma, aktivləşdirmə, arxivləşdirmə, sinxronlaşdırma, birləşdirici və s.

Sintaktik üsul söz yaradıcılığında istifadə olunan üsullardan olsa da, semantik və morfoloji üsula nisbətən az məhsuldardır. S.Cəfərov bunun səbəbini belə izah edir: “Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dilimizdə çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir. İkinci səbəbi ondan ibarətdir ki, müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır” [4, s.170]. Lakin yeni yaranan terminlər, xüsusilə, İKT terminləri özündə iki və daha artıq məfhumu birləşdirdiyindən terminlər daha çox çoxkomponentli olur. Məlum olduğu kimi, sintaktik üsul iki və daha artıq sözün birləşərək bir məfhum yaratmasını ifadə edir. E.Yəhyayeva sintaktik üsulla termin yaradıcılığında başqa vasitələrin də mümkünlüyünü qeyd edir: “Bəzi terminlər mürəkkəb sözlərlə ifadə oluna bildiyi halda, bir

qisim terminlər söz birləşmələri, hətta cümlələr şəklində ifadə olunur. İnformasiya texnologiyaları sahəsində istifadə olunan terminlərin universallığı və bir nominativ vahiddə bir neçə keyfiyyəti ifadə etmək məcburiyyəti söz birləşmələrindən istifadəni qaçılmaz edir. Beləliklə, sintaktik yolla yaranmış kompüter terminlərini üç növə ayırmaq olar: mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və cümlə” [7, s.120].

İKT terminlərinin bir qismi müxtəlif mənəli, yaxın mənəli və əks mənəli sözlərin müəyyən sintaktik əlaqə əsasında birləşməsindən və eyni sözün təkrarından yaranır. Bu terminlər iki Azərbaycan mənşəli sözün, bir alınma və bir milli mənşəli sözün, iki alınma sözün birləşməsindən yarana bilər, məsələn, qısayol-shorcut, səsyzama – recording, videokamera – videocamera və s. Bəzi terminlərin komponentləri düzəltmə sözdən də ibarət ola bilər, məsələn, ekranqoruyucu – screen saver, səstənzimləyici – equaliser. Mürəkkəb sözlər ismi və feili birləşmələr əsasında yarana bilər, məsələn, idarəetmə – control, səsucaldan – speaker.

Söz birləşmələri İKT terminlərinin yaranmasında fəal iştirak edir. Hətta mürəkkəb söz şəklində olan terminlərin bir çoxu söz birləşmələri əsasında yaranır. İKT terminlərinin bir qismi ismi və feili söz birləşmələrindən ibarət olur, məsələn, I növ təyini söz birləşməsi: müvəqqəti qovluq – temporary directory, boş yaddaş – free memory, ana səhifə – home, II növ təyini söz birləşməsi: proqram təminatı – software, sistem proqramları – system apps, proqram səhvi – input error, qısayol düymələri – key shortcuts; III növ təyini söz birləşmələri: məsələn, arxa fonun rəngi – background color, qurğunun analizi – benchmark; feili birləşmələr: şəkli burmaq – twist, avtomatik saxlama – auto save, mükəmməl cilalamaq – edge detection, quraşdırmadan çıxmaq – exit setup və s.

İnformasiya texnologiyaları lüğətlərində cümlələrə də təsadüf olunur. Bu, həmin sahədə cümlələrin əməliyyat əmrləri ilə eyniləşməsindən irəli gələ bilər. Təsadüfi deyil ki, bu cümlələrin çoxu əmr cümləsi şəklindədir, məsələn, yuxarı çıx – navigate up, qovluq yarat – new folder, kəs – crop, yapışdır – edit options, çıxar – eject, düzəliş et – edit server. Bununla belə, nəqli cümlə şəklində ifadə olunan əmrlərə də rast gəlmək mümkündür, məsələn, Yaddaş çatışmır – not enough memory, Bu adda fayl artıq mövcuddur – File already exists, Fayl artıq dəyişdirilib – File was modified. Terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri cümlə şəklində olan bu əmrləri termin kimi qəbul etməyə imkan verməsə də, onlar lüğətlərdə, qurğu və cihazlarda işlənməkdədir.

Dilin daxili imkanları hesabına İKT terminlərinin yaranmasında kalka üsulunun da rolu böyükdür. İnformasiya texnologiyaları yeni sahə olduğu üçün bütün terminlərin milli dillərə uyğunlaşdırılması mümkün olmur. Bəzən hərfi tərcümə kifayət qədər uğurlu alınmasa da, kalka üsulundan istifadə etmək məcburiyyəti yaranır. Dilimizdə bu yolla xeyli termin yaranmışdır, məsələn, yaddaş kartı – memory card, home page – ana səhifə, avtomatik saxlama-auto save, Bee algorithm – Arı alqoritmi termini də kalka yolu ilə yaranmışdır [1, s.10].

Cəmiyyətdə və fəaliyyət sahələrində İKT-nin artan rolu bu sahəyə aid olan terminlərin daha diləyatımlı və anlaşıqlı olmasını tələb edir. Bununla belə, sürətli

inkişaf tempi milli dil hesabına yaranan terminlərin geniş əhatə dairəsinə malik olmasına mane olur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S., Abasova S. İnformasiya Texnologiyaları üzrə müasir terminlər. Bakı, 2015, 48 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2008, 621 s.
3. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, 190 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 2007, 192 səh.
5. İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti (birinci nəşr) Tərtib edən: Rafiq Məmmədli. Bakı: "Kitab klubu", 2014, 466 s.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm", 2011, 380 s.
7. Yəhyayeva E. Azərbaycan dilində kompüter terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri / Sosial bilimler alanında akademik araşdırmalar. Ankara, 2021, s.105-128.

Summary

ICT Terms Created on the basis of Azerbaijani Language

The article considers the conditions of term creation in the developing field of information and communication technologies. ICT terminology consists of terms created on the basis of internal language resources and borrowed words. The terms created due to the internal resources are formed through semantic, morphological, syntactic methods as well as calque. Using semantic based approach terms are formed as a result of semantic change. New terms are formed from nouns and verbs by means of morphological method. Using the syntactic method terms are formed from combining similar, opposite words, compound words formed by repeating the same words, noun and verb combinations. Sometimes, command sentences are also accepted as terms. The calque method is also used in the creation of ICT terms.

Резюме

Термины ИКТ созданные на основе азербайджанского языка

В статье исследуются условия создания терминов развивающейся области информационно-коммуникационных технологий. Терминология ИКТ состоит из терминов, созданных на основе внутренних возможностей языка и взятых из других языков. Термины, созданные благодаря внутренним возможностям языка, образуются с помощью семантического, морфологического, синтаксического способов, а также методом кальки. В семантическом смысле термины образуются в результате обретения словом нового значения. С помощью морфологического метода новые термины образуются из существительных и глаголов. Синтаксическим методом термины образуются путем объединения похожих, противоположных слов, составных слов, образованных повторением одних и тех же слов, комбинаций существительных и глаголов. Иногда команды в форме предложений также принимаются как термины. Метод кальки также используется при создании терминов ИКТ.

Rəyçi: dos.A.Cəfərov

ƏDƏBİYYAT

Caidd Zeynalov
Azərbaycan Dillər Universiteti

SADAY BUDAQLININ HEKAYƏLƏRİNDƏ XRONOTOP

Açar sözlər: *xronotop, hekayə, nisbilik*

Keywords: *chronotope, story, relativity*

Ключевые слова: *хронотоп, рассказ, относительность*

Ədəbiyyatşünaslıqda xronotop adlandırılan zaman-məkan vəhdəti fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən müxtəlif baxışlarla və yozumlarla izah olunur. Fəlsəfədə məkan və zaman materiyanın mövcudluğunun əsas formaları, onun ayrılmaz hissəsi, atributu kimi xarakterizə olunur. Bu anlayışlar arasındakı münasibətlər qarşılıqlıdır. Materiyanın mövcudluğu məkan və zaman xaricində olmadığı kimi, məkan və zaman da materiyanın kənarında mövcud deyil. “Fəlsəfi izahda məkan anlayışı şeylərin yanaşı mövcudluğunu və bir-birindən aralı olmasını, onların ölçüsünü, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir” [1, s.294]. Zaman isə maddi obyektlərin və proseslərin axıcılığını, inkişaf prosesindəki ardıcılıq qaydasını, hadisələrin səbəb-nəticə münasibətlərini və s. ifadə edir.

Hegelə görə məkan və zaman mütləq ideyanın inkişafının müəyyən pilləsində meydana çıxıb. Dünya ruhu əvvəlcə məkanı, sonra isə təbiəti və zamanı yaradıb. İ.Kant isə zamana və məkana münasibətdə subyektiv idealizmin “məkan və zaman insan ağılının, duyğularının məhsuludur” mövqeyindən çıxış edərək, bu iki anlayışı obyektiv reallıq deyil, insanın fikri seyrinin aprior formaları sayırdı. Zaman və məkan nisbiliyini sübut edən nisbilik nəzəriyyəsinin yaradıcısı A.Eynşteyn isə yazırdı ki, məkan-zaman öz-özlüyündə deyil, yalnız sahənin struktur xassəsi kimi mövcuddur. Nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılması ilə İ.Nyutonun “materiyanın asılı olmayan müstəqil və mütləq varlıqlar” konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirdi. Nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılması ilə materiyanın mövcudluq formalarının bir-biri və hərəkət edən materiya ilə üzvlə əlaqəsi təkzibolunmaz fakt kimi təsdiqləndi.

İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termin (xronotop) yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məkan-zaman koordinatlarının müntəzəm əlaqəsini özündə ehtiva edir. Humanitar sahədə (bədi yaradıcılıqda) M.M.Baxtin tərəfindən tətbiq edilən “Xronotop nəzəriyyəsi”ndə göstərilirdi ki, ədəbiyyat zaman sənəti olduğu üçün, zamanla

məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqə fikrin obrazlı əksində rol oynayır. Xronotopun mənası ədəbi əsərdə zaman və məkanın bədii reallığının bütöv bir şəkildə qəbul olunmasına kömək edən və əsərin kompozisiyasını təşkil edən bədii obrazın əsas hissələridir. M.Baxtinin təlimində "...zamanın məkanla birgə mövcudluğu bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir" [2, s.6].

Əgər biz ədəbiyyatşünaslıqda zaman və məkanı ayrı-ayrı subyektlər kimi təhlil etsək, burada bir neçə maraqlı oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərəcək. Oxşar və fərqli cəhətlər deyərək biz təkcə bədii mətnə yanaşmadakı nəzəri əsaslara diqqət çəkmirik, eyni zamanda mətnin, yaxud baş vermiş ayrı-ayrı hadisələrin özünün mahiyyətində dayanan təyinatı nəzərdə tuturuq. Yenə Baxtinə istinad edərək deyə bilərik ki, "Məkan vaxtı göstərir, onu görünən edir. Ancaq məkanın özü yalnız zaman sayəsində mənalı və ölçülə bilən olur" [3, s.34].

Xronotopdan fərqli olaraq, hər hansı bir bədii mətnin ayrı-ayrı elementlərini, müxtəlif çalarlarının üzvi əlaqəsini ifadə edən, onların estetik vəhdətini yaradan bədii məkan konsepsiyası ümumdür. Belə ki, "Bədii məkan geniş mənada başa düşülsə və cisimlərin real məkanda yerləşdirilməsini göstərməklə məhdudlaşmırsa, bədii məkandan yalnız rəsm və heykəltəraşlıqda deyil, həm də ədəbiyyatın, teatrın, musiqinin və s. bədii məkanından danışmaq olar" [2].

Bədii məkan və xronotop məkan-zaman anlayışının müxtəlif istiqamətlərini özündə birləşdirən anlayışlardır. Xronotopun məkanı zamanla əlaqəli real məkanın əksidir. Bədii məkan bir əsərin hissələrinin daxili birliyi olaraq, hər hissəyə yalnız özünəməxsus yeri tapşırıraq və bununla da bütün əsərə bütövlük bəxş edir, yalnız əsərdə əks olunan məkanla deyil, həm də orada çəkilən vaxtla da məşğul olur. Məkan və zaman həm də insanların sosioloji və psixoloji qavrayışını ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, insanın və zamanın yerləşdiyi hər bir fenomen müəyyən bir yerdə – yəni məkanda baş verməlidir, vahid məkanla məhdudlaşmalıdır. Zaman və məkan arasındakı bu yaxın əlaqə, digər sahələrlə münasibətlərinə də təsir göstərir.

Məqalənin nəzəri hissəsini konkret misallar üzərində göstərmək üçün yazıçı Saday Budaqlının "Qoca" və "Nisgil" hekayələri ilə fikrimizi əsaslandırmağa çalışacağıq. Yazıçının yaradıcılığı haqqında indiyə qədər Sabir Bəşirov, İradə Musayeva, Fəxri Uğurlu, Rüstəm Kamal və başqaları müxtəlif məzmunlu məqalələr qələmə alıblar.

Məsələn, Fəxri Uğurlu Saday Budaqlının "Yolüstü söhbət" kitabına yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, onun qəhrəmanları böyük tarixi proseslərdən kənarında, gürültülü ictimai-siyasi hadisələrdən uzaqda təkbaşına dolaşırlar. "Onları hansısa tarixi zərurət, ya kütlələrin hərəkətverici qüvvəsi işə salmır. Bu adamların hansı zamanda, hansı dövrdə, hansı ölkədə yaşadığını da düz-əməlli kəsdirmək olmur, elə bil tarix onları hardasa salıb itirib, ya da heç əvvəldən karvana qoşmayıb. Zaman-məkan onlardan ötrü elə bir əhəmiyyət daşımır, bu adamlar hayana getsələr, harada olsalar da, təhtəşüurun zirzəmisindən çıxıb bilmirlər. Keçmişin çaxmağı çəkili tufənginin lüləsi bir an onların kürəyindən aralanmır, adına gələcək deyilən qəza-qədər bir an onların yedəyini əldən buraxmır" [4, s.3].

Yaxud İradə Musayeva Saday Budaqlının hekayələrindəki insanların çətin, anlaşılmaz mahiyyəti, Rüstəm Kamal qəhrəmanlarının ekzistensial dünyası haqqında yazıb. Biz isə nəzəri-fəlsəfi bazasını müəyyənləşdirdiyimiz xronotop anlayışını yazıçının “Nisgil” və “Qoca” hekayələri əsasında konkret nümunələrə əsasən təhlil edəcəyik.

“Nisgil” hekayəsinin qəhrəmanı Sadıq dayı müəllifin dəqiq göstərmədiyi qeyri-dəqiq zamanda məhəlləyə gəlir. Burada zamana münasibətdə vurğu əhvalatı nəql edən şəxsin uşaqlığına düşür: “Sadıq dayı bizim məhəlləyə gələndə mən uşağıydım”. O, “...köşkün altına iki tir vurub onu yoğun məfillə yük maşınına...” bağlayır və beləliklə məhəllədə dəlləxana açır. Sadıq dayı məhəllədə olan sakinlərdən fərqli olaraq, təbiətə o qədər də yovuşan olmur; üstəlik, içki içmir, siqaret çəkmir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə məhəllə camaatı üçün o nə cavan idi, nə qoca. “Sadıq dayı üçün irəlidə heç nə yoxdur, görüləsi işini görüb, deyiləsi sözünü deyib, daha arzulanası, can atılası bir şey qalmayıb” [5, s.104].

Üstəlik, Sadıq dayı məhəlləyə təkcə özünü gətirməmişdi, eyni zamanda “...qonur gözlərində açıq-aşkar duyulan kədər də gətirmişdi”. Nə idi onun kədəri? Günlərin birində yuxuda qonşu qızı görür. Sonra yuxu öz yerini real məkan və zamana verir, onlar üz-üzə, göz-gözə gəlirlər. Sadıq dayı gözünün qabağında bö-yü-yən qızla rastlaşmaq istəmir, rastlaşanda da dili-ağzı bağlanır. Qız ona baş götürüb getməyi təklif edir. Sadıq dayının isə qarşısını kəsən çox səbəblər var. Ailəsini atmır, arzularının arxasınca gedə bilmir. Elə bu səbəbdən də “qurduğu ev uçulur, daşları sökülür, açıq qalmış qapını küləklər çırpır” [5, s.105].

Hekayəyə nəzəri olaraq zaman-məkan kontekstində yanaşdıqda bir neçə istiqamətdən təhlil etmək mümkündür. Zaman qeyri-dəqiq göstərsə də qəhrəmanın xatirələrdən qopa bilməməsi həm də irreal məkandan real məkana qayıda bilməməsi kimi mənalandırılı bilər. Bu çıxılmazlıq zamana münasibətdə məkan amilinin ayrıca götürülmədiyini bir daha özündə ehtiva edir. Bundan başqa hekayənin qəhrəmanı hekayədəki “...Öyrəşdiyi həyatdan qopa bilməmişdi, naməlumluqdan qorxmışdu” – cümləsində xronotop – qopa bilməmək (məkan), naməlumluq (zaman) anlayışının və eləcə də, hekayənin əsas ideyasının bariz nümunəsidir.

Saday Budaqlının “Qoca” hekayəsi zahirən məişət mövzusu fonunda baba-nəvə münasibətlərinə həsr olunub. Ona görə zahirən ki, burada baba-nəvə, ana-uşaq münasibətləri təkcə üst, yəni görünən, ilkin qavranılan qatı nəzərdə tutmur, daha dərinə qoca ötüb keçən zamanı, nəvə gələcək zamanı simvolizə edən tərəflərdir. Hekayənin qəhrəmanı olan baba əvvəlcə evlərin arasındakı daş hasarlara görə narazılıq edir: “Əvvəl bu daş hasarların yerində çəpər idi. Qonşu qonşunu görürdü, hələ iki çəpər o yanda küçə də görünürdü” [5, s.124].

Burada zaman-məkan qarşılaşması təkcə qəhrəmanın sosial-psixoloji halını özündə əks etdirmir, eyni zamanda bu anlayışın fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən izahı olan “məkan və zaman materiyanın mövcudluğunun əsas formaları, onun ayrılmaz hissəsi, atributu kimi xarakterizə olunur” fikrini bir daha təsdiq edir. Əgər hekayənin qəhrəmanı olan qoca nəvəsinin timsalında öz keçmişinin xiffətini çəkib deyirsə, eyni zamanda uşaq da babasının nümunəsində öz gələcəyinə acıqlıdır. Bura-

da zaman artıq insanın daxili-emosional, mənəvi-psixoloji vəziyyətini açıb göstərir. Bundan başqa hekayədə istifadə edilən yuxu motivi zaman və məkanı (xronotop) birlikdə göstərir. Sitat: “Sonra deyəsən, mürgü aparmışdı. Bir an keçmişdi, bir saat keçmişdi – bilmirdi. ... Hasarların üstündən, ağacların arasından bir meh keçib onu tapdı, üz-gözünü sıgalladı. Hər şey tanıyırdı, bu meh də, bu sərinlikdə də, yarpaqların halsız titrəyişi də. Heç nə dəyişməmişdi, vur-tut ömür keçib getmişdi” [5, s.125].

Son olaraq fikrimizi belə əsaslandırma bilərik ki, Saday Budaqlının “Qoca” və “Nisgil” hekayələrində konkret zaman və məkan şərti xarakter daşıyır, onun qəhrəmanları üçün zaman anlayışı xarici reallıqdan daha çox daxili reallıqdır. Bu hekayələrdəki məkan anlayışı isə konkret coğrafi məkanı bildirməkdən daha çox, qəhrəmanın emosional-nostalji əhvalı kimi üzə çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Şükürov A. “Fəlsəfə”. B., 2008.
2. Tarakanova A.A. “Ədəbiyyatda xronotop növləri” - <https://xpolygon.ru/>
3. Baxtin M.M. “Romanda zaman və xronotop formaları”. Tarixi Poetikanın Məqalələri / M., 1976.
4. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/>. “Otuz ildən sonra”. B.2015.
5. Budaqlı S. “Yolüstü söhbət” – Hekayələr, povest və roman. Bakı, 2015. “Azpoliqraf”.

Summary

Chronotope in Saday Budagli's Stories

This article examines the chronotope issues in writer Saday Budagli's "Old Man" and "Nisgil" stories. The article consists of three parts. In the theoretical part the history of the chronotope is considered as a philosophical concept and its essence and meaning explained from different aspects. In the second part of the Saday Budagli's stories chronotope is analyzed. Conclusions are summarized in the final part.

Резюме

Хронотоп в рассказах Садая Будаглы

В данной статье исследуются вопросы хронотопа в рассказах писателя Садая Будаглы «Старик» и «Нисгил». Статья состоит из трех частей. В теоретической части рассматривается история хронотопа как философского понятия, с разных аспектов разъясняется сущность и значение. Во второй части анализируется хронотоп в упомянутых рассказах Садая Будаглы, а в заключительной части резюмируются эти выводы.

Rəyçi: dos., f.e.d.H.Əliyeva

Həmidə Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

PSIXOANALİZ VƏ ŞEKSPİR YARADICILIĞI

Açar sözlər: *psixozanaliz, ədəbiyyat, yaradıcılıq, təhlil, motiv*

Keywords: *psychoanalysis, literature, creativity, analysis, motive*

Ключевые слова: *психозанализ, литература, творчество, анализ, мотив*

XX əsrin əvvəllərindən etibarən psixozanaliz psixi pozuntuların və nevroz xəstələrinin müalicəsi zamanı istifadə olunan tibbi metodun dar çərçivələrini aşaraq orijinal bir mədəniyyət hadisəsinə çevrildi. Mənəvi və mədəni həyatın bir çox sahələrinin dərinədən tədqiqinə şərait yaranan psixozanaliz nəzəriyyəsinin əsas müddəaları və ideyaları xüsusilə bədii ədəbiyyatın təhlilində, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq motivlərinin üzə çıxarılmasında, personajların psixologiyasının açılmasında istifadə olunmağa başladı.

Z.Freyd özünün ilkin tədqiqatlarında kliniki təcrübələrini təsvir edərkən bədii əsərləri də bu yöndə şərh edirdi. Freyd Berlinli həkim dostu Vilhelm Flissə yazdığı 9 iyun 1898-ci il tarixli məktubunda K.F.Meyerin “Hakimlər” (1882) novellasını böyük məmnuniyyətlə oxuması barəsində məlumat verirdi [1, s.5]. İyun ayının sonlarında dostuna yazdığı məktubda isə o, bu novellanın özünəməxsus psixozanalitik şərhini verərək burada qəhrəmanın poetik formada ifadə olunmuş gizli istəklərindən söhbət açırdı. O, burada, həmçinin, uşaqlıq fobiyaları, kiçik yaşlı uşağın döyülmək qorxusu, uşağın cəza ilə bağlı arzuları, valideynlərinin adətən özgə, daha xeyirxah insanlarla əvəz olunduğu yuxuları və fantaziyaları haqqında öz mülahizələrini söyləyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Freydin K.F.Meyerin “Hakimlər” novellasını bu şəkildə nəzərdən keçirməsi bədii əsərin ilk dəfə psixozanalitik interpretasiyaya cəlb olunması kimi qiymətləndirilir. Sonralar Freyd dəfələrlə dünya ədəbiyyatının məşhur nümunələrinə, xüsusilə də U.Şekspir və F.M.Dostoyevski kimi sənətkarların əsərlərinə müraciət etmiş, onların üzərində psixozanalitik təhlillər aparmışdır.

Z.Freyd hələ yeniyetməlik yaşlarından mütaliə etməyi çox sevirdi və özünün psixozanaliz nəzəriyyəsini irəli sürməzdən əvvəl U.Tekkereyin “Şöhrətpərəstlik yarmarkası”, T.Eliotun “Midmarç”, T.Tassonun “Azad edilmiş Yerusəlim”, Fildinqin “Tom Consun əhvalatı”, Ç.Dikkensin “Soyuq ev” və digər əsərləri oxumuşdu. Bu əsərlərin mütaliəsi ona böyük estetik zövq verməklə yanaşı, həm də gələcək alimin dərin elmi düşüncələri üçün geniş meydan açır, psixozanalizlə bağlı bir çox ideyalarının yaranmasına səbəb olurdu. Freydə görə yazıçı və şairlər insanın daxili aləminə bəzən elə dərinədən nüfuz edirlər ki, onların obrazlı təsvir etdiyi konfliktlər və dramatik şəraitlər insan psixikasının dərk olunmasında alimin elmi

sübutlara söykənən, emosiyalardan məhrum quru və məntiqi fikirlərindən daha böyük rol oynayırlar. Z.Freyd hesab edirdi ki, yazıçılar və şairlər göylə yer arasındakı elə mətləblərdən halidirlər ki, alimlər onları yuxularında belə görməyiblər.

Özünün ilk fundamental əsəri olan “Yuxuvarın şərh” (1900) əsərində Freyd Sofokl, Şekspir, M.Servantes, Höte, H.Hayne, V.Hüqo, M.Tven kimi yazıçılardan söhbət açaraq psixozanalizin bəzi müddəalarını onların nümunəsində şərh edirdi. Sonrakı əsərlərində də alim bu ənənəsinə sadıq qalaraq Homer, Dante, F.Rable, Şiller, İbsen, Q.Flober, Keller, V.Yensen, T.Eliot, C.Qolsuorsi və digər bu kimi yazıçıların həyatına və yaradıcılığına müraciət etmişdir. Dostu V.Felisə yazdığı məktublarında o, özünün elmi fikirlərini əsaslandırmaq məqsədilə Vergili, Şekspir, Şiller, R.Kiplinq, E.Zolya, Gi de Mopassan kimi dahi şəxsiyyətlərə istinad edirdi. Freyd xüsusilə Hötenin yaradıcılığına dərinləndirən diqqət yetirmiş, onun “Faust” əsərindən çoxlu iqtibaslar gətirmişdir. Freyd öz əsərlərində qəliz və mürəkkəb mətləblərdən danışmasına baxmayaraq, onları aydın və oxunaqlı bir dillə ifadə edirdi. Təsadüfi deyil ki, o, 1930-cu ildə “aydın və qüsursuz üsluba görə” ədəbiyyat üzrə Höte mükafatına layiq görülmüşdür. Bu isə psixozanalizin atasının yazıçı və şairlərə təsirinin onun elmi irsindən heç də az olmadığını göstəricisi idi.

Z.Freyd bədii əsərlərə müraciət edərkən həm də yazıçı ilə psixozanalitik arasındakı oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarırdı. Alimə görə onların hər ikisi lazım olan materialı eyni bir mənbədən alır, eyni bir obyektə işləyirlər. Lakin çox zaman onların yekunda eyni nəticəyə gəlməsinə baxmayaraq, istifadə etdikləri metodlar fərqlidir. Psixozanaliz metodu şüurlu şəkildə insanlardakı psixi pozuntu proseslərini izləmək və onların şüursuz fəaliyyətini aşkar etmək məqsədi daşıyır. Yazıçı isə psixozanalitikdən fərqli olaraq şüursuzluqla birbaşa öz içində, qəlbində əlaqədə olur, ordan gələn impulsları bədii formada ifadə edir. Psixozanalitik şüursuz fəaliyyətin qanunlarını xəstələrin psixikasını öyrənərək üzə çıxardığı halda, yazıçı buna öz daxili dünyasını dinləməklə nail olur. Yəni psixozanaliz şüursuzluğun qanunlarını şüurlu şəkildə formalaşdırır, yazıçı isə bütün bu prosesləri şüurlu şəkildə dərk etməyə iddia etmədən onları vasitəli şəkildə öz əsərlərində təsvir edir.

Z.Freyd, eyni zamanada, bədii yaradıcılığın təbiətini öyrənməkdə psixozanalitik metodun məhdud imkanlara malik olduğunu da qeyd edirdi. O, öz əsərlərində dəfələrlə bədii əsərlərin psixozanalitik şərh zamanı tədqiqatçıların keçə bilmədiyi sərhədlərin mövcudluğu barəsində söhbət açırdı. Məsələn, Z.Freyd 1910-cu ildə yazdığı “Leonardo da Vinçinin erkən uşaqlıq xatirəsi” əsərində vurğulayırdı ki, bədii yaradıcılığın ilk uşaqlıq istəkləri ilə hansı şəkildə əlaqəsinin olmasının izahı belə tam deyil, çünki burada idrakın psixozanalitik vasitələri aciz qalır. Psixozanalizin Leonardo da Vinçinin nəfis rəssamlığının sirlərini açmaqda aciz qaldığını qeyd edən alim yazır: “Yenə də düşünürsən, yalnız Leonardonun uşaqlığını keçirən insan “Mona Liza”-nı və “Müqəddəs Anna”-nı yarada, öz əsərlərini bu qədər qəmli taleyə düşər edər və elm sahəsində belə güclü şəkildə irəliləyə bilirdi, sanki onun bütün yaratdıqlarının və uğursuzluqlarının açarı çalağan haqqındakı uşaqlıq fantaziyasında gizlənir” [2, s.421].

Z.Freyd psixoanalizin şüuraltına sıxışdırılmış meyl və istəklərin bəzən sublim edilmişinin, bəzən isə nevroza və ya digər psixi pozuntulara səbəb olmasının tam izahını verə bilmədiyini etiraf edirdi. O, həmçinin dəfələrlə qeyd edirdi ki, psixoanalizin çərçivələri daxilində yazıçı dühasına nüfuz etmək, fitri istedadın və bədii yaradıcılığın təbiətini açmaq mümkün deyildir. Psixoanaliz sənətkarın yaradıcılıq ilhamını hardan alması barədə bilgilərə malik deyil. Z.Freydin özünün etirafına görə psixoanaliz yazıçının yaradıcılıq zamanı istifadə etdiyi bədii texnika və vasitələrin təhlilini vermək imkanlarından məhrumdur.

Lakin Z.Freydin yaradıcılığın dərkində psixoanalizin məhdud imkanlara malik olması ilə bağlı mülahizələrinə baxmayaraq, o bədii əsərlərin təhlili zamanı psixoanalitik metodun məqsədyönlüyünü də vurğulayırdı. Z.Freyd görə psixoanaliz konsepsiyasının əsas müddəalarını bilmək əksər hallarda bədi əsərlərin motivlərini dərindən öyrənməkdə digər metodlardan daha effektiv nəticələr verir. Mariya Bonapartın 1934-cü ildə nəşr olunan “Edqar Po. Psixoanalitik oçerk” kitabına yazdığı ön sözdə psixoanalizin banisi insan psixikasının qanunlarını məşhur insanların nümunəsində öyrənməyin vacibliyini vurğulayırdı. O, M.Bonapartın bu əsərini yüksək qiymətləndirir və məhz psixoanalizdən istifadə nəticəsində bu məşhur amerikalı şairi və yazıçısının həyatının, şəxsiyyətinin və yaradıcılığının görünməyən tərəflərinə işıq salındığını qeyd edirdi. Belə ki, psixoanalitik təhlil Edqar Ponun sənətkar orijinallığında onun erkən gənclik illərinin infantil emosional bağlılıqlarının və əzablı hiss-həyəcanlarının oynadığı rolu dərindən anlamağa imkan verirdi. Z.Freyd yazır ki, məhz M.Bonapartın şərhləri E.Ponun şəxsiyyəti ilə yazdığı əsərlərin bir-birilə nə dərəcədə əlaqəli olması və birinin digərini necə şərtləndirməsi məsələlərinə aydınlıq gətirir: “Bu cür tədqiqatlar sənətkarın dühasını izah etməyə borclu deyil, lakin onlar onu hansı motivlərin oyatdığını və taleyin ona hansı material verdiyini göstərir. İnsan psixikasının qanunlarını məşhur fərdlərin təmsalında öyrənmək xüsusilə cəlbədicidir” [3, s.352].

Bədii əsərlərin öyrənilməsi zamanı Z.Freydin istifadə etdiyi psixoanalitik metod sonralar həm onun davamçılarının, həm də ən qatı əleyhdarlarının əsərlərində öz əksini tapdı. K.Q.Yunq, A.Alfred, V.Rayx, E.Fromm və digər bu kimi tanınmış alimlər bədii əsərlərin təhlili zamanı psixoanaliz nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı müddəalarına istinad etdilər. XX əsrdən etibarən bədii əsərlərin öyrənilməsində psixoanalitik yanaşma ədəbiyyatşünasların da diqqətini cəlb etməyə başladı və psixoanaliz bədii əsərlərin təhlil metodlarından birinə çevrildi.

Z.Freyd psixoanalizin bəzi müddəalarının şərh zamanı Şekspirin komediya və faciələrinə müraciət etmişdir. Ümumiyyətlə, Freyd Şekspirin yaradıcılığını çox sevirdi və onun rəsmi bioqrafı olan E.Consun sözlərinə görə hələ 8 yaş olarkən ilk dəfə bu dahi ingilis dramaturqunun əsərlərini oxumağa başlamışdır [1, s.8]. Sonralar dəfələrlə Şekspirin əsərlərinə istinad edən alim onun “Venesiyalı tacir”, “Hamlet”, “Kral Lir”, “Ledi Maqbet” kimi əsərlərini psixoanaliz nöqtəyi-nəzərindən şərh etmişdir. Freydin Şekspir yaradıcılığına bu qədər yaxından maraq göstərməsi təsadüfi xarakter daşıyırdı. Şekspir öz əsərlərində insan həyatının bütün tərəflərinin realist, dolğun təsvirini verən, onun psixologiyasının və xarakterinin ən

dərin qatlarına nüfuz etməyi bacaran nəhəng söz ustadlarından. Onun yaratdığı obrazlar insan xarakterlərinin zəngin ensiklopediyasını təşkil edərək bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu obrazların hərəkət və davranışlarının kökündə dayanan şüuraltı motivlər Freydin diqqətini cəlb edir, onun psixozanaliz konsepsiyasının bir çox müddəasının şərh üçün əyani vasitə rolunu oynayır.

Z.Freyd 1913-cü ildə yazdığı “Mücrü seçimi motivi” [1, s.35] əsərində Şekspirin “Venesiyalı tacir” [4] pyesini və “Kral Lir” [5] dramını psixozanalitik təhlilə cəlb etmiş, özünün ölüm haqqındakı təsəvvürlərini qədim miflərə söykənərək əsaslandırmağa çalışmışdır. 1916-cı ildə yazdığı digər “Psixozanalitik təcrübədən bəzi xarakter tipləri” əsərində isə o, Şekspirin “Ledi Maqbet” əsəri ilə bağlı öz mülahizələrini söyləmiş, vicdan əzabı və peşimançılıq hissələrini psixozanaliz konsepsiyasının ideyaları baxımından şərh etmişdir.

“Mücrü seçimi motivi” əsərində Z.Freyd Şekspir yaradıcılığından biri komik, digəri faciəvi olmaqla iki səhnənin onun diqqətini cəlb etdiyi yazaraq onların bəzi problemlərin həlli üçün yardımçı olacağını qeyd edirdi. Komik səhnə “Venesiyalı tacir” pyesində adaxlıların onlara təqdim olunan üç mücrüdən birini seçməsi ilə bağlıdır. Mücrülər üç müxtəlif metaldan-qızıldan, gümüşdən və qurğuşundan düzəldilmişdir və bunlardan birinin içərisində Porsiyanın şəkli gizlədilmişdir. Atasının vəsiyyətinə görə Porsiya onun şəkli olan mücrünü seçən adaxlıya ərə getməlidir. Qızıl mücrünün üzərinə “Mənimlə sən çoxlarının arzusunda olanı əldə edə bilərsən”, gümüş mücrünün üzərinə “Mənimlə sən layiq olduğunu əldə edə bilərsən”, qurğuşun mücrünün üzərinə isə “Mənimlə sən risk edib malik olduğun hər şeyi itirə bilərsən” sözləri yazılmışdır.

Adaxlılardan ikisi mücrülərin üzərindəki sözlərə aldanaraq qızıl və gümüş mücrünü seçdikləri üçün öz şanslarını itirirlər. Üçüncü adaxlı Basanio Porsiyanın şəkli olan qurğuşun mücrünü seçir və onun adaxlısı olmaq şansını qazanır. Freydin ilk baxışdan adi görünən və daha çox folklor nümunələrində rast gəlinən bu motivə diqqət çəkməsi təsadüfi deyildir.

Şekspir mücrü seçimi motivini özündən uydurmamış, onu “Gesta Romanorum” (“Romalıların əməlləri”) məcmuəsindəki bir hekayədən götürmüşdür. Həmin hekayənin qəhrəmanı olan gənc qız kayzerin oğlunun rəğbətini qazanmaq üçün analoji üsuldan istifadə etmişdir. Həmin hekayədə də qurğuşun xoşbəxtlik metalı rolunda çıxış edir.

Z.Freyd burada əksini tapan ilkin mənanın dərk olunması və şərh üçün qədim motivə müraciət edir. Belə ki, Mərakeş şahzadəsinin qızıl mücrünü seçməsi onun günəşi, Araqon şahzadəsinin gümüş mücrünü üstün tutması onun ayı təcəssüm etməsi ilə bağlıdır. Bassanio isə qurğuşun mücrünü seçir: o-ulduz oğlandır. Bu mülahizələri əsaslandırmaq üçün Freyd eston xalq eposu “Kalevipoeg”ə istinad edir. Həmin eposda da günəşi, ayı və ulduzu təmsil edən üç adaxlı iştirak edir və qız Qüt b ulduzunun oğluna qismət olur. Beləliklə də Z.Freyd bu motivin şərhinin astral mifə gətirib çıxardığını qeyd edir və belə motivlərin dərinədən öyrənilməsinin bu istiqamətdə aparılmasının vacibliyini vurğulayırdı.

Z.Feyd “Gesta Romanorum” və “Kalevipoeg” əsərlərində təsvir olunan adaxlı seçimi motivinin Şekspirin “Venesiyalı tacir” komediyasında çevrilməyə məruz qaldığını söyləyərək, sonuncuda məhz kişilərin mücrünü seçməsi məsələsini qabardır. O, bu motivə psixozanalizin yuxuyozma simvolikasından yanaşaraq mücrünün qadını simvolizə etdiyini və eyni simvolikanı mifə tətbiq etdikdə bunun Şekspirin komediyasında çevrildiyini, yəni kişinin üç qadından birini seçməsi anlamına gəldiyini bildirir.

Eyni motivə Şekspirin digər məşhur əsərinin – “Kral Lir” faciəsinin bir epizodunda da rast gəlinir. Doğrudur burada söhbət nişanlı seçimindən getmir, lakin bir çox gizli analogiyalar baxımından bu “Venesiyalı tacir”dəki mücrü seçimi motivi ilə bağlıdır. Faciənin süjet xəttinə görə artıq qocaldığını hiss edən Kral Lir öz var-dövlətini sağlığında üç qızı arasında bölmək istəyir. Lakin öncə o, qızlarının ona olan sevgi və sədaqətindən əmin olmaq fikrinə düşür və onlardan onu nə qədər sevdiklərini soruşur. Böyük qızı Qonorilya və Reqana çox bəlağətli və pafoslu sözlərlə atalarını necə çox sevdiklərini bəyan etsələr də kiçik qız Kordeliya qəlbindəki səmimi hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkir:

*Elə bədbəxtəm ki, qəlbimi dilim
Açıb deyə bilmir, əks edə bilmir.
Nə qədər borcluyam sevməyə sizi,
O qədər sevirəm sizi, nə çox, nə az [5, s.47].*

Əslində daha səmimi olan Kordeliyanı qiymətləndirmək əvəzinə Lir onun cavabından razı qalmır və öz krallığını iki böyük qızları arasında bölərək gələcək faciələrə yol açır. Freydə görə bu səhnənin də kökündə üç qadından birinin seçilməsi, xüsusilə də onlardan ən gənc olanın daha yaxşı və mükəmməl olmaması motivi dayanır. Freyd digər analogi əsərləri xatırladaraq qədim yunan mifologiyasından Afroditə, Psixeyə və məşhur nağıl personajı Zoluşka ilə bağlı motivlərdən danışır. Hər üç personaj seçilməli qadınlardan ən gənci və ən gözəlidir. Lakin Şekspirin faciəsində bu qadınlar qoca Lirin qarşısında sevgililər kimi deyil, onun qızları kimi təsvir olunur. Bəs bu üç bacı kimdir və seçim niyə məhz üçüncü qızın üzərinə düşməlidir? Z.Freyd bu sualın cavabını tapmaq üçün “Venesiyalı tacir”də istifadə etdiyi psixozanalitik metoddan yararlanaraq bu üç qadını üç mücrü ilə eyniləşdirir. Kordelya zahiri parıltısı olmayan qurğuşun mücrü kimi öz sevgisini sadə bir dillə, lakin həqiqi hisslərlə ifadə edir. Qızıl və gümüş mücrülər görüntü baxımından daha cazibədarlıqlar, qurğuşunsa bu mənada “lal”dır. Bassanionu da məhz qurğuşun mücrünün bu “lal” sadəliyi cəlb edir. Kordelya da qurğuşun mücrü kimi sakitdir, “sevir və susur”.

Z.Freyd “Venesiyalı tacir”dəki üç mücrünü və “Kral Lir”dəki üç bacını qədim yunan mifologiyasındakı tale ilahələri-moyralarla əlaqələndirərək maraqlı paralellər aparır. Moyralar üç bacı idi və onların ən kiçiyi ölümü təcəssüm etdirirdi. Moyraları Kral Lirin qızları ilə əlaqələndirərəkən Z.Freyd diqqəti insanın fantaziyalarına yönəldir və qeyd edir ki, insan həyata keçməyən arzularını fantaziyala-

rında gerçəkləşdirir. Və budur insanın fantaziyası moyralar haqqında mifdən gələn mənəni dəyişərək onun əsasında öz yeni mifini yaradır. Bu mifdə ölüm mələyini sevgi mələyi və onun yerdəki ipostasları əvəz edir. Deməli “Kral Lir”dəki üçüncü bacı daha ölümü təcəssüm etdirmir, o bu qadınların ən gözəli və arzu olunandır. Beləliklə, Z.Freyd seçim motivinin üç bacı haqqında miflə bağlılığını şərh etməyə çalışır. Kral Lir qocalıb, o şüuraltı öz ölümünün yaxınlaşdığını hiss edir, lakin bu fikri özünə yaxın buraxmır. Və ömrünün sonunda sevgiyə ehtiyac duyur, özünün nə qədər sevildiyini öyrənmək istəyir. Z.Freyd yazır ki, biz burada arzunun dəyişdirilməsini görürük. Mifdəki qaçılmazlıq və nəhs tale seçim motivi ilə əvəz olunur. İnsanı isə zorla nəyisə seçməyə vadar etmək olmaz. O, eybəcər olanı yox, ən gözəlini və arzuladığını seçəcək.

Şekspirin Kral Liri qoca olduğu üçün üç bacı onun qarşısında qızları qismində çıxış edir. Kral Lir yalnız qoca deyil, həm də ölümə məhkum insandır. Lakin ölümə məhkum qoca Lir ömrünün sonlarında qadın sevgisindən əl çəkə bilmir, özünün nə qədər sevildiyini bilmək istəyir. Bu mənada faciənin final hissəsi çox mənalıdır. Kral Lir Kordeliyanın cəsədini qucağında səhnəyə gətirir. Kordeliya ölümü təcəssüm etdirir. Əgər bu səhnəni bir qədər dəyişib ona mifin gözüylə baxsaq Kordeliya elə həmin ölüm mələyinin özüdür. German mifologiyasındakı Val-kiriya kimi ölmüş döyüşçülərin ruhunu döyüş meydanından aparır. Qədim mifdən gələn əbədi müdriklik Lirə sevgidən imtina edib ölümü seçməyi və bu dünyadan getməyin qaçılmazlığını qəbul etməyi məsləhət görür.

Z.Freydə görə Şekspir qoca, ölümü yaxınlaşan insanın üç bacıdan birini seçməsinə göstərərək qədim mifin motivini bizə yaxınlaşdırır. Qədim mifoloji süjetin repressiv işlənməsi onun ilkin mənasını o dərəcədə parlaq işıqlandırır ki, üç qadın obrazının alleqorik şərhini vermək mümkün olur. Z.Freyd yazır: “Bunu aşağıdakı şəkildə formalaşdırmaq olar: qadına münasibətdə istənilən kişi üçün vacib olan üç tip təsvir olunur: dünyaya uşaq gətirən, dost və məhvedici. Yaxud bizim qarşımızda həyatının müxtəlif dövrləri təsvir olunan ana obrazı canlanır, anaya bənzəyən sevgili və nəhayət onu qoynuna alan Ana torpaq. Lakin qoca (Lir) əbəs yerə qadın sevgisini anasından aldığı şəkildə əldə etməyə çalışır; yalnız taleyi təcəssüm etdirən üçüncü ilahə, sakit ölüm mələyi onu öz qoynuna ala bilər” [1, s. 217].

Ədəbiyyat:

1. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004.
2. Классический психоанализ и художественная литература / Сост. и общая редакция В.М.Лейбина. СПб: Питер, 2002.
3. Фрейд З. Психоаналитические этюды, Мн.: ООО «Попурри», 2003.
4. Фрейд З. Поэт и фантазирование, М.: Республика, 1995.
5. Шекспир У. Венецианский купец. <http://lib.ru/SHAKESPEARE/kupec.txt>

Summary
Psychoanalysis and W.Shakespeare's Heritage

Psychoanalysis is one of the most important methods of literary studies. This article focuses on psychoanalysis as a method of analysis of fiction works. The first attempt to apply psychoanalysis to the work of fiction belongs to Z.Freud. He researched numerous famous poets' works and writers of world literature, using certain provisions and ideas of psychoanalysis. Freud paid special attention to Shakespeare's creativity, and devoted a number of scientific researches to the dramatist's plays. The article considers one of these scientific works, "The Motive for Choosing a Casket", in which Freud analyzes Shakespeare's plays "The Merchant of Venice" and "King Lear".

Резюме
Психоанализ и творчество Шекспира

Психоанализ сегодня является одним из важнейших методов литературоведения. В данной статье речь пойдёт о психоанализе, как о методе анализа художественного произведения. Первые попытки применения психоанализа к художественному творчеству принадлежат самому З.Фрейдю. Он исследовал творчество многих известных поэтов и писателей мировой литературы, используя отдельные положения и идеи психоанализа. Особое внимание Фрейд уделил творчеству В.Шекспира, и посвятил при этом ряд научных трудов произведениям писателя. В статье рассматривается одно из этих научных исследований – «Мотив выбора ларца», в котором Фрейд анализирует такие пьесы Шекспира, как «Венецианский купец» и «Король Лир».

Rəyçi: dos. G.Hüseynli

Nigar Haqverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

U.FOLKNERİN ZAMAN VƏ İNSAN KONSEPSİYASINA EKSPERİMENTAL BƏDİİ, FƏLSƏFİ-ESTETİK YANAŞMASI

Açar sözlər: *zaman, mif, xronotop, ekzistensial*

Keywords: *time, myth, chronotope, existential*

Ключевые слова: *время, миф, хронотон, экзистенциальный*

Zaman anlayışı daim insan düşüncəsini təqib etmiş, ona müxtəlif fərqli perspektiv yanaşmalar olmuşdur. Ancaq insanın bir daxilində, təfəkkür və yaddaşında onu təqib edən zaman var, bir də insani doğuşdan bəri daim izləyən, yönəldən, onun həyatında qaçılmaz rolunu olan, ətrafımızı, sosial-ictimai dünyamızı əhatə edən gerçək xarici zaman. Məkan da dəyişir, zaman da, maraqlıdır ki, hər iki amil insanın bir fərd kimi formalaşmasında, daxili və xarici dünyasının qovuşuq, sintez halda daimi dəyişən proses kimi inkişafında müstəsna rol oynayır. İstənilən incəsənət əsərini araşdırsaq bu faktor aydın şəkildə öz təsdiqini tapar. Elə uzun illərdən bəri müxtəlif səs-küyə səbəb olmuş, ətrafında kifayət qədər həssas oxucu toplamış Folkner yaradıcılığı da bu fikirləri təsdiq edən başlıca **tədqiqat obyektidir**. Zaman və insan anlayışları bədii-fəlsəfi konsepsiya kimi XX əsr ədəbiyyat nümunələrinin eksperimental dəyişiklərlə meydana çıxmasında əsas komponentlər kimi çıxış etdiyindən və bu faktorun Folkner yaradıcılığında öz kəskin təsirini göstərdiyindən tədqiq olunmaq üçün **aktuallıq** kəsb edir. **Məqalənin predmeti** əsasən Uilyam Folkner trilogiyası timsalında keçən əsrin əvvəllərindəki insan xarakterinin zamanın təsiri nəticəsində necə dəyişməsinə və onun yaşam tərzinə təsirini özündə ehtiva edən XX əsr Amerika ədəbiyyatıdır. **Məqalənin məqsəd və vəzifəsi** XX əsr ədəbiyyatında formalaşmış modernist elementlərin təşəkkülü, realist və modernist baxışların, təhkiyə üsullarının toqquşması və ədəbiyyatda təsiri və özünü bürüzə verdiyi ifadə elementlərini araşdırmaqdır. **Məqalənin metodoloji əsasını** isə, müqayisəli-tipoloji metod təşkil edir.

U.Folknerin əsərlərində zaman anlayışı bədii-estetik konsepsiya kimi. Əvvəlki məqalələrdə Folkner dünyasına baş vuraraq onun əsərlərini müəyyən qədər analiz etdiyimizdən həmin məqalələrdəki fikirlərin davamı kimi bildirmək istəyirik ki, anadan olduğu, boya-başa çatdığı, ömür sürdüyü, yaşa dolduğu məkan və zaman mühiti Folkner obrazlarının xarakterinə və yaşam tərzinə, dünyaya, həyata, insanlara münasibətlərinə, dolaylı yolla isə Folkner dünyagörüşünün formalaşmasına nəzərəcərpacaq dərəcədə təsir etmiş və onun yaradıcılığının yetişməsinə və inkişafına münbit şərait yaratmışdır.

Çox da böyük olmayan cənub əyaləti, cənub torpağı həqiqətən də sənətkar kifayət qədər imkan yaratdı ki, onun əsasında həyatı və insanı öyrənsin və onu na-

rahat edən problemləri, cənub insanının, amerikan insanının, amerikan cəmiyyətinin (əslində isə, Folknerin insanla bağlı toxunduğu, aşkara çıxara bildiyi bütün problemlər, xüsusilə, zaman və insan faktoru kiçik bir cənubi amerikan əyalətinin insanına, amerikalıya aid deyil, bütün insanlara aid olaraq bəşəri mənə, bəşəri xarakter kəsb edir, ümumilikdə bütünlüklə insan amilini ortaya qoyur. Məhz insan amilinə bu cür yanaşma da sənətkarın böyüklüyünə dəlalət edir, belə ki, ustad sənətkar bir nəsil şəcərəsindən çıxış etməklə əsərlərində toxunduğu problemlərdən dünyaya boylana bilib, dünya insanına, bəşəriyyətə səslənə bilib) mənəvi deqradasiyasını, bədii-fəlsəfi yolla təsvir etsin. Burada Folkner əsərlərinin daimi sakinləri olan Snoupslar ailəsinin nümayəndələrini, xüsusilə Bayardın sujet boyu həyatına laqeyd münasibəti, məqsədsiz hərəkətləri, Kompsonları, Satpenləri, Stivenləri, Benbouları, əyalət prokuroru Stiven və digər ağ və qaradərili nümayəndələrin həyat və yaşam tərzini, qarşılaşdıqları münasibətləri misal göstərmək olar.

Çıxışlarının birində Folkner özü qeyd edir ki, "...Mən öz məxsusi kosmosumu yaratdım... Mən özümün yaratdığım dünyaya kainatın təməl daşı, güşə daşı kimi baxmaqla nəzər salıram, əgər o daş götürülsə, tərpədilsə kainat dağılaraq məhv olar" [5, s.9]. Müəllifin bu dərin mənalı sözləri, onun yaratdığı öz uydurma dünyasıyla-məkaniyla, daxili zamanının real xarici zamanla qarşılıqlı təması, təzahürü, toqquşması, çarpazlaşması, kontrast şəkildə ekzistensial inkişafının göstəricisidir. Con Qovard Louson qeyd edirdi ki, "sosial gerçəkliyi zərif və kəskin və eyni zamanda parçalanmış, ziddiyyətli halda qavrayış Folknerə məxsus xüsusiyyətdir" [5, s.9]. Folknerin bu sayaq dünyanıdərək tərzini onun yaradıcılığı boyu demək olar bütün əsərlərində qabarıq tərzdə əks olunur: üslub özünəməxsusluğu kimi xeyli müəmma dolu, eyhamla danışmaq, üstüörtülü danışmaq və natamam nəqlətmə, romanlarının mürəkkəb, həmçinin dolaşlıq, qarışıq kompozisiyası, eyni vaxtda həm komplekslik, həm də adilik. Bu da, U.Folknerin daxili şüuraltı dünyasından irəli gələn, dünya- insan qavrayışının zamana münasibətindən, ondakı mövcud zaman qarşıdurmasından, ziddiyyətindən və zamanla bağlı qeyri-standart fikir və düşüncələrindən irəli gələn amillərdir. Məhz keçmiş və indinin qarşılıqlı təması, eyni vaxtda eqzistanlığı, toqquşması və ziddiyyəti, lakin həm də bir-birinə ayrılmaz bağlılığı səbəbindəndir ki, Folkner personajlarını oxucu qavrayışı üçün olduqca əziyyətli edir, asan başa gəlməyən xronoloji ardıcılığı qavramasına mane olur və bu baxımdandır ki, həm real gerçək zaman, həm də personajların daim alt şüurunda yaşayan və oxucunu çıxılmaz labirintə salan daxili, mənəvi zamanın Folkner yanaşmasında özünəməxsus təzahürünü tapır.

Folkner əsərlərində reallıqla irrealıq tam bir vəhdət təşkil edir, özü də bu mifik təhkiyə elementi həm yazıçı təxəyyülü olan, əslində isə, Folknerin adət-ənənələrinə yaxşı bələd olduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı Cənub əyalətindən bəhs edən, lakin uydurma bir adla, Yoknapatafa kimi təqdim etdiyi məkan və orada baş verən hadisələrin, həm də əsərdəki mövcud personajların təzahüründə açıq-aşkar biruzə olunur.

XX əsrin mifi keçmişlə indinin, fantaziya və reallığın, subyektiv və obyektiv yanaşmanın təmasından təzahür edən heç bir məhdudiyyət tanımayan və hadi-

sələlərə irrasional və rasional yanaşma kimi ortaya çıxır. Yeni mifik yanaşma arxaik xalq icması sərhəddində, çərçivəsində deyil, personajın cəmiyyətdən kənar, ondan ayrılma situasiyasında və çarəsizlikdə, özünəqapanmış və özünəqapılmış tənhalığına, heç nədən asılı olmayan müstəqil, öz daxili, dəruni dünyasında əxz olunur. Elə buradan da, mifologizmin psixologizmlə, daxili monoloqla, ədəbiyyatda “şüur axını”yla vəhdəti ortaya çıxır. Bütün bu sadalanan mifik təhkiyə üsulları Folkner yaradıcılığının əsas cəhətlərindəndir və yazıçının yaratdığı xarakterlərin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Kamal Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş” əsərində müəllif haqlı olaraq vurğulayır ki, “.....mif haqda nostalji, əslində, tarixə, deməli, zamana qarşı qiyamdır” [1, s.224]. Bu fikri əsərlərindən axıb gələn Folkner düşüncə ənənəsinə də aid etmək doğru olardı. Belə ki, Bayardın, Benjinin, Kventinin, Miss Jenninin, eləcə də, Snoupların, Kompsonların cəmiyyətdəki davranış xüsusiyyətlərinin, mövcud xarakterlərinin yaranma səbəbi də yuxarıda sadalanan mühüm amillərdən irəli gəlmiş müəyyən olur.

Buradan da, belə bir qənaətə gəlinir ki, doğrudan da, mif özlüyündə həm də, XX əsrdə yaranmış müasir ədəbi əsərlərdə artıq öz əksini tapmış keçmişlə indinin ayrılmaz sintezi kimi eqzistliyini təsdiq edən xronotop kimi çıxış edir.

Zaman ta başlanğıcdan dünyanı idarə edir, amma zaman həm də, Folknerin həyat verdiyi süjetlərindəki personajlarının ortaya çıxan xüsusiyyətlərinə görə insanın daxili dünyasını, fikrini, düşüncəsini, başqa sözlə taleyini idarə edir desək, heç də yanılmazdır. Bu baxımdan, insanın daxilindəki zamanla onu xaricdən əhatə etmiş zaman arasında həm bir vəhdət, eyni zamanda da, həm də köklü, tam əsaslı, təlatümlü bir fərq mövcuddur, başqa sözlə, bunlar ayrı-ayrı faktorlardır. Zamanın insanın bir fərd kimi hansı istiqamətdə inkişaf etməsində rolu və təsiri böyük və danılmazdır. Zaman həm dəyişir, həm də dəyişdirir. Özü də dəyişir, özündə mövcud olan hər şeyi də dəyişdirir, istər mənəvi, istərsə də fiziki. Və bu axından çıxmaq, ayrılmaq, qaçmaq, can qurtarmaq və ya imtina etmək heç vaxt mümkün olmamışdır və olmayacaq da. Sadalanan danılmaz amillərə aid Bayardın, Benjinin, Kventinin, Stivensin, Snoupların və digər personajların psixoloji və mənəvi durumunu, zamanın açıq-aşkar onların taleyində buraxdığı izlər, yaratdığı dəyişikliklər, onlara vurduğu zərbələr, dərin daxili –mənəvi böhran və təsirləri aydın görmək mümkündür. Bu personajlar arasında Folknerin Snouplar adlı trilogiyasına daxil olan “Malikanə”, “Kənd” və “Şəhər” romanlarının əsas qəhrəmanı Flem Snoups müasir Amerika cəmiyyətinin yetirdiyi tipik qəhrəmanı kimi təcəssüm olunur.

Xaraktercə digər qəhrəmanlardan tamamilə fərqlənən Snouplar daha çox müasir Amerikanın timsalı olan tipajlardır. Flem əyalətdə yad, vəhşi və prinsipsiz Snouplar arasında qəddarlığı, hərisliyi, mənəviyyatsızlığı, nakışiliyi, öz qadınına münasibətdə laqeydliyi, ona sahib çıxmaması, özünə sərf etdiyi üçün əməllərinə nəinki göz yumması, hətta şərait yaratması, işində irəli getmək üçün mahiranə maxinasialara əl atması və bu kimi hərəkətləri onun xarakterini açmağa kömək edir. Flem Snoupsun bu kimi qeyri-insani hərəkətləri “Şəhər” romanında da davam edir. O, nəinki ətrafındakı insanlardan, eləcə də, ailəsindəki insanlardan da yarar-

lanmağa, mənfəət əldə etməyə çalışır. Bunun nəticəsindədir ki, o, Sartorislərə mənsub bankın prezidenti olmağa nail olur. Bu hadisələr fonunda onun məkrli və ikiüzlü obrazı ortaya çıxır. Folknerin ustalığı sayəsində oxucunun gözləri önündə tam bir mənəviyyatsız, cəmiyyətin əclaf adlandırdığı bir tipaj vardır. Trilogiyanın digər “Malikanə” romanında isə Flem öldürülsə də, bu əsərdə öz vəhşi, mənəviyyatdan kənar xarakterləri ilə seçilən Snoupsalrın digər üzvlərinin, hətta bir neçə nəvillərinin qəddar, insanlıqdan kənar hərəkətləri davam edir. Sadalanan bütün bu faktorlar mövcud burjuaziya cəmiyyətinin diktəsi nəticəsində Snoupslar kimilərinin sürükləndiyi və bu cəmiyyətin tələyə saldığı “insanlar”dır. Əsərlərini əhatə edən bütün proseslərin diktəsindən aşkar aydın olur ki, bir müəllif kimi ustad sənətkarı insan-cəmiyyət, insan-dünya münasibətləri, insanın cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi ciddi narahat edirdi. Yarımçıq insan, mənəvi dünyası olmayan, qeyri-şüuri yaşayan, ləyaqət tanımayan, zəhmətlə yaşamayan adam həmişə cəmiyyətin qurbanına çevrilir, özünü və həyatını cəmiyyətə və zamana uduzur, insan kimi həyatda, ona müvəqqəti verilmiş zamanda özünü təsdiq edə bilmir, bu imkan itirmiş olur.

Zaman insanı tanıyır, insan da zamanı. İnsan zamana məxsusdur, ancaq zaman insana ya qismən məxsusdur, ya da yox. Zaman anlayışı olduqca geniş məfhum olaraq qalır, bu sual dəfələrlə izah olunsa da, həmişə açıq olaraq qalır, aktuallığını və dəyərini, insan həyatında rolunu heç zaman itirmir. Zamanın mövcudluğu onun da özünəməxsus tərzdə var olması, yaşaması deməkdir, bu baxımdan zaman-həyat anlamı, bərabərlik, bir-birini tamamlayan eqzistensial məfhum kimi ortaya çıxır, belə ki, zaman-elə həyat, başqa sözlə mövcud olma, həyat isə elə zaman, bəlkə də, müvəqqəti mövcudluq deməkdir, iki fərqli ad, anlayış olsalar da, iki eyni mövcud gerçəklik, reallıqdır.

Zamanda məhdudiyyət, limit yoxdur, onun heç başlanğıc və sonu da yoxdur əslində, çünki zaman var olan lakin daim dəyişməkdə olan gözəgörünməz prosesdir, xüsusilə şüurda mövcud olan zaman heç bir sərhəd, sədd tanımır, bu sədd olsa-olsa yalnız insanın (Bayardda, Benjamində, Kventində, Snoupslarda, dolayısı ilə bu obrazların sahibi kimi Folknerdə olduğu kimi) yaddaşının başlanğıc nöqtəsindən son qavrama nöqtəsinə qədər olan məsafə ola bilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Folkner əsərlərinin xronologiyası ilə onun personajlarının həyatını və şüurunun zəbt etmiş daxili zamanla bir sıx əlaqəsi vardır. Müəllifin bacarıqla yaradaraq ərsəyə gətirdiyi və oxucuya təqdim etdiyi insanların dünyaduyumunda, şüurunda baş verən proseslərə görə insan üçün zamanın ən unudulamaz mərhələsi olan keçmiş, olub bitmiş demək deyil, tükənmiş zaman və dolayısıyla tükənmiş, qurtarmış insan yoxdur, keçmiş insanı heç zaman tərk etmədiyi üçün, həmişə onun şüurunda ilişib qalaraq yaşadığı üçün o, daim mövcuddur və real olaraq sona qədər insanla qalır, eləcə də insan öz daxilində onu əbədi olaraq, son dayanacağına qədər yaşadır. Folkner əsərlərindəki sujetlərdə və bu sujetləri boyu izlədiyimiz surətlərin həyatında olduğu kimi nəsil ya şəcərə amili, zamandan axıb gələn nəsələrin daim ailənin mövcud olmasında əsas rol oynaması, nəsil-dən-nəslə ötürülməsində rolu, və sairə amillər buna ən yaxşı misaldır.

Zaman konsepsiyasına fərqli yanaşmanın ən gözəl nümunəsi kimi Folkner dünyasını, onun zamana xüsusi yanaşmasını və özəl münasibətini və bunun praktik nəticəsi kimi əsərlərini nümunə göstərmək olar. Folknerin nəinki məhz trilogiyasında, eləcə də bütün əsərlərində-roman, povest və hekayələrində xronotop məfhumu qırmızı xətlə keçir və əminliklə qeyd etmək olar ki, “zaman” anlayışı Folkner dünyası ilə birgə onun əsərlərinin bütün obraz və personajlarının, eləcə də, süjet xəttinin doğrulmasında və hadisələrin real ya irreal mövcudluğu və inkişafı prosesində mühim əhəmiyyət daşıyır. Konkret olaraq sənətkarın yaradıcılığında xüsusi mərhələ olan Snoupslar trilogiyasına daxil olan “Malikanə”, “Kənd” və “Şəhər” romanlarının artıq yuxarıda toxunduğumuz, aydınlıq gətirməyə çalışdığımız bəzi məqamları, üçlükdə olan obraszların qarşılaşdığı hadisələri, real situa-siyaların yaratdığı gərginlikləri, insan-cəmiyyət münasibətlərinin ortaya çıxardığı eybəcər, xoşagəlməz məqamları yuxarıda söylənilən fikirlərə misal göstərmək olar.

U.Folknerin trilogiyasında zaman və insan anlayışı bədii-estetik kontrastda.

Zamanı idarə etmək olmaz, ancaq zaman bizi idarə etmək iqtidarında olaraq qalır, onun təsirindən hələ heç kim yaxasını qurtara bilməyib, bu baxımdan zaman özünəməxsus harmoniyaya malik olan axın olaraq qalmaqdadır, nə qədər dəyişkən xassəyə malik olsa da...və elə bu axın da, Folknerə görə, insanı (Bayardın, Kvintenin, Stivensin, Flemlərin, Snoupsların və digər obraszların timsalında) istəsə də, istəməsə də, öz ağışuna alaraq onun tanımadığı, bilmədiyi, anlamadığı, ya anlayamacağı sonsuzluğa aparır.

İnsanın zamana təslim olmayacağına, hətta ona qalib gələcəyinə inamı Folknerin nəinki tək əsərlərindəki xarakterik situasiyalarda, dəyişkən obraszların anbaan diktəsində, eləcə də, daha qabarıq şəkildə sənətkarın əsərlərindən də çox Nobel mükafatı aldığı zaman etdiyi insana, insanlığa olan dəyərli, humanist, möhtəşəm, dərin məna dolu məşhur nitqində aydın görünür: “...Çağımızın faciəsi uzun müddətdir mübtəla olduğumuz və öyrəşdiyimiz ümumi heyvani qorxudur. İnsanın sora biləcəyi ruhi suallarından yalnız biri qalır: bizi nə vaxt məhv edəcəklər? ... Mən insanlığın sonunu qəbul etməkdən imtina edirəm. Təkcə sağ qaldığı üçün insanın əbədi olduğunu; qırmızı, ölüm ayağında olan son axşam, sonuncu, gərəksiz istehkamdan ölümün son təbilinin göylərə ucaldığı, daha bir səsin onun zəif, bitib-tükənmək bilməyən səsinin eşidiləcəyini demək çox asandır. Mən bunu qəbul etməkdən imtina edirəm. İnanıram ki, insan yalnız sağ qalmayacaq, həm də qələbə çalacaq. İnsan ölümsüzdür, ona görə yox ki, bitib-tükənməz səsə sahib olan yeganə məxluq odur, ona görə ki, onun fədakarlığa, mərhəmətə və dözümə qadir ruhu var.”

U.Folknerin insana münasibətini əks etdirən yuxarıda qeyd olunan bəşəri fəlsəfi fikirlərinin ingilis dilində orijinal variantı aşağıdakı kimi ifadə olunur:

“Our tragedy today is a general and universal physical fear, so long sustained by now that we can even bear it. There are no longer problems of the spirit. There is only one question: When will I be blown up? ... I decline to accept the end of man. It is easy enough to say that man is immortal simply because he will still endure: that when the last ding-dong of doom has clanged and faded

from the last worthless rock hanging tideless in the last red and dying evening, that even then there will still be one more sound: that of his puny inexhaustible voice, still talking” [3, s.632-633]. Bu sözlər adi sözlər deyil, əslində böyük Folkner ruhunun, təfəkkürünün insan anlayışına olan təqdirəlayiq bəşəri baxışı, xarakteri, bədii-estetik, mənəvi-psixoloji duyumu, qiymətidir.

Folkner epopeyası, onun Yoknapatafa saqası demək olar ki, yarım əsri əhatə edən zaman kəsiyində mövcud olan Cənub əyalətidir. Amma burda baş verən proseslərin gedişatında sistemlilik, ardıcılıq müşahidə etmək mümkün deyil. Aydın olur ki, cənub həyat tərzinin inkişaf prosesi, evolyusiyası Folknerə bir müəllif kimi çox da maraqlı olmamışdır. Onun yaratdıqları- istər hadisələrin inkişaf xətti, süjeti, əgər buna sujet demək olarsa, istərsə də, obrazların yaşadıkları taleləri canlı hadisələrdən çox freskaları xatırladır. İnsanların yaşam anlarını, məqamlarını fərqli eksperimental üslubda təsvir edən yazıçı sanki ayrı-ayrı fraqmentlər, təsvirlərdən ibarət tablolar yaratmışdır. Maraqlıdır ki, bəzən bu tablolar arasında əlaqə, bəzən isə tamamilə əlaqənin olmamasının şahidi oluruq. Ancaq hətta bu tablolar arasında hansısa əlaqə, uzlaşma görünürsə belə, bu heç bir adi gündəlik, xronoloji əlaqə deyil. Folknerin istər hekayələrinin, istərsə də, romanlarının iştirakçısı olan personajlarının cavanlıq, yaşlılıq və qocalıq dövrlərini əhatə edən əsərləri bir-birinin ardınca yaranmayıb, bir-birini izləmir, baxmayaraq ki, eyniadlı xarakterlərin tez-tez bir neçə əsərlərində müşahidə edirik, onlar hansısa bir ardıcılıqla ya nizamlı da ard-arda oxunuş üçün nəzərdə tutulmayıb. Buna görə də, əsərlərdə hansısa bir xronologiyayı izləmək olduqca mürəkkəblik, çətinlik və müşküllük yaradır. Bu da özünəməxsus tərzdə mifik illuziya doğurur, hər şeyin eyni zamanda baş verməsi illuziyası. Başqa sözlə, bəlkə də, Folkner üçün vaxtın gedişatından çox, zaman arasındakı əlaqə, insanı daim izləyən keçmişlə indinin vəhdəti daha çox vacib idi və demək olar ki, o, zamana münasibətdə, öz yanaşmasında, zamanın mifik təzahüründə heç yanılmırdı da. Folknerə görə, həyat, nə qədər ki, bu əlaqə qırılmayıb, ümid yaradaraq, bəli, məhz ümid, öz axarında davam edir.

Zaman estetik fikrin aktual problemi kimi Folkner əsərlərində əxz etdiyi funksional roluna görə yazıçının əsərlərinin mərkəzi xətti kimi çıxış edir. Xronotop bu əsərlərdə insana münasibət amilinə görə əsas səbəb kimi təzahür etdiyindən cansız məfhum deyil.

Xronotop bir bədii-estetik element kimi keçən əsrin əvvəllərində ərsəyə gəlmiş bədii sənət əsərlərindən fərqli olan o dövr üçün tam yeni formada təzahür edir, bu dövrdə xronotop münasibətləri artıq insanın canlı bir hissəsinə çevrildiyi ortaya çıxır. Nəticədə insan zaman və məkan amilindən, əhatəsindən, eləcə də, zaman və məkan insandan kənar təsəvvür ediləməyəcək prinsip kimi mühim əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, “RS Poliqraf”, 2017.
2. Quliyev Q. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı, 2011.

3. Literature in America. The Modern Age. Edited by Charles Kaplan. The Sense of the Past. William Faulkner "Red Leaves". 3-23, "Nobel Prize Award Speech". The Free Press, New York. The USA, 1971.
4. Бахтин М. Вопросы Литературы и Эстетики. Формы Времени и Хронотопа в Романах. Очерки по исторической поэтике. «Художественная литература». Москва, 1975.
5. Костяков.В. Трилогия У.Фолкнера. Издательство Саратовского университета. 1969.
6. <https://kulturevreni.com/wp-content/uploads/2020/05/Kultur-Evreni-4.pdf>

Summary

W. Faulkner's Experimental Artistic, Philosophical -Aesthetic Approach to the Concept of Time and Man

The article analyzes the trilogy of the great American writer W.Faulkner of the twentieth century and time and man as the main artistic and aesthetic concept of the novels included in this trilogy. Time remains one of the main aesthetic features of Faulkner's novels. According to Faulkner, the concepts of time and space play an important role in the evolution and development of events and images or characters in his work. According to the author, the concept of time is the main goal of creating a complex style in Faulkner's works, and it turns out that this concept plays a functional role not only in the formation of the author's trinity, but also in characteristics from his earlier works.

The article analyzes the concept of time in connection with the concept of man - another important literary and philosophical concept. At the same time, the contradiction between time and man and the influence of these two concepts on humanity are analyzed.

Резюме

Экспериментальный художественно, философско-эстетический подход У.Фолкнера к концепции времени и человека

В статье рассматриваются понятия «человека» и «времени» как основная художественно-эстетическая концепция романов входящих в трилогию «Сноупсов» великого американского писателя У. Фолкнера в XX века. Время остается одной из главных эстетических особенностей романов Фолкнера. Согласно Фолкнеру, концепция времени и пространства играют важную роль в эволюции и развитии событий, а также образов в его работах. По мнению автора, понятие времени является основной целью создания сложного стиля в произведениях Фолкнера, и оказывается, что оно играет функциональную роль не только в формировании авторской троицы, но и в характеристиках из его более ранних работ.

В статье анализируется концепция времени в связи с концепцией человека - еще одной важной литературно-философской идеей. При этом исследуется противоречие между временем и человеком и влияние этих двух концепций на человечество.

Rəyçi: f.e.d., prof. Q.Quliyev

METODİKA

Günel Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS İDİOMLARININ TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *nitq idiomatikliyi, səlis nitq bacarıqları, idiomatik biliklər*

Keywords: *speech idiomatization, fluent speech skills, idiomatic knowledge*

Ключевые слова: *речевая идиоматизация, свободное владение речью, идиоматическое знание*

İdiomlar istənilən xalqın nitqində yaranan, formalaşan, onların dil xəzinəsini təcəssüm etdirən, əsrlər boyunca cilalana-cilalana meydana çıxan bədii ifadələrdir. Yüzdilliklər boyunca hər bir millətin dil səviyyəsi inkişaf etmiş, bu inkişaf yeni ünsiyyət vahidləri tələb etmiş, beləcə, yeni-yeni söz birləşmələri meydana gəlmişdir. Sərbəst söz birləşmələri yenidən mənalandırılmış və onların əsasında sabit söz birləşmələri yaranmışdır. Xalq və onun dili var olduqca bu proses davam edəcəkdir. Bilindiyi kimi, idiomatik ifadələr ünsiyyət ehtiyacından yaranmış, xalqın həyat tərzini, təfəkkürünü, milli adət-ənənəsini birbaşa əks etdirməkdədir. İstənilən dilə məxsus idiomlar onun milli görüntüsü, ornamentidir. Məhz bu baxımdan hər hansı dilin üslubi çalarlarının verilməsində, fikirlərin aydın və daha qabarıq formada təqdim olunmasında idiomatik yanaşma ən ideal və özünəməxsus vasitə kimi qəbul olunur.

Bir çox əcnəbi və yerli tədqiqatçılar frazeologiyada idiomatikanın öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət ayırmışlar. Görkəmli Azərbaycan alimi S.Cəfərovun fikrincə, idiomlar həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə verən söz birləşmələri və ya bütöv ifadələrdir [9, s.89]. F.Xauzholderin təbirincə söyləyəsək, idiomlar cümlənin quruluşuna köməklik göstərən “əsas və ya ikinci dərəcəli” ifadə vasitələridir. Məsələn:

“You are an older hand (a person with a lot of experience in something) at this, than I thought you, Tupman.” Ch. Dickens.

“Stay calm and hold your horses (to wait/to be patient) a little longer,” Ty Ty told him. E.Caldwell.

“Are you sure?” Smith said again all on edge. “As sure as I’m sitting (it is used to say that one believes that something is certainly true, will happen) here. One thing about me, I never forget face.” A.J.Cronin.

Crassus: In my opinion, ladies and gentlemen, we have done our bit (to do one’s share of a job or task), and may leave the rest to Joe. B.Shaw.

Freddie: Oh, you’re pulling my leg (to tell someone something that is not true as a way). It’s too beastly of you. W.S.Maugham.

“You are the noblest guy I ever met.” “It’s the other way around. The shoe is on the other foot (the situation is now the opposite of what it was, especially because someone who was weak now has power).” S.Bellow.

İdiomların mənasını tələbələrə öyrətməklə yanaşı, onların düzgün və effektiv şəkildə tədrisinin təşkili də vacib məsələlərdən biridir. Doğma dili ingilis dili olmayan şəxs kommunikasiya prosesində idiomlardan düzgün istifadə edərsə, nitqini rəvan quracaq. İngilis dilini öyrənən tələbələrin nitqindəki idiomatik azlıq onların nitq səlisliyinin çatışmazlığına gətirib çıxarır. Bunu bir çox müəllim və metodistlər də etiraf edirlər. İngilis idiomları xalqın təfəkkürünü, spesifikliyini, mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ona görə ingilis dilini öyrənərkən idiomlara laqeyd yanaşmaq dili mənimsəmədə boşluqlara yol açmağa bilər. İdiomların formalaşma səbəbi bir insanın yalnız təcrübəsindən deyil, daşıyıcısı olduğu dilin mədəni və tarixi ənənəsi, hətta mifologiyasından qaynaqlanır. Xarici dili öyrənmə prosesində idiomatik ifadə vasitələrinin mənimsənilməsi ingilis dilli dünyanın milli mənzərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə nüfuz etməyə kömək edir:

To do/to try one’s best - əlindən gələni etmək, to be between two fires – odla su arasında qalmaq, to eat one’s heart out - ürək-göbəyini yemək, to make a sour face - üz-gözünü turşutmaq, to have a nice time - yaxşı vaxt keçirmək və s.

I could hardly bring myself to say it (Bunu deməyə dilim gəlmirdi). But I will make you sorry for this matter (Lakin bu məsələni burnunuzdan gətirəcəyəm). Your Sun is set (Sizin işiniz bitdi)! I just wanted it to press to your mind (Mən məhz bunu sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirdim).

İstifadə olunan ingilis dili dərslərlərində və tədris vəsaitlərində tələbələrin nitqinin idiomatizasiyasına ehtiyac duyulduğu halda buna kifayət qədər yer ayrılır. Dərslərlərdəki mövzulara bir neçə idiomatik ifadə, deyimlər, atalar sözləri və yaxud jarqonlar əlavə etməklə müəlliflər tələbələrin nitqinin idiomatik tələbatını ödədiklərini zənn edirlər. Bu da özlüyündə sistemli şəkildə aparılır.

Müasir tədris metodologiyasında ingilis idiomlarının bir tədris vasitəsi kimi istifadəsi tələbələrin şifahi nitqinin inkişafı üçün zəruri bir amildir. Araşdırmalarımıza görə xarici tədris kitablarında, istər rus dilli, istərsə də ingilis dilli ədəbiyyatlarda ingilis idiomlarının struktur prinsiplərə əsasən qruplaşdırılması, onlardan istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş çalışmalar metodik vəsait kimi artıq ingilis dilinin tədrisinin ayrılmaz qoluna çevrilib. Yerli dərslər materiallarında isə ingilis idiomlarının tədrisinə kifayət qədər yer verilməyib. Aşağıdakı sadalanaq faktlar bu problemin aktuallığını belə əks etdirir:

- dərslük materiallarında ingilis idiomlarının çatışmazlığı tələbələrin nitqini məhdudlaşdırır

- ingilis idiomlarının yaranma yolları, məna növləri, morfoloji və üslub xüsusiyyətlərinə görə metodoloji təsnifatı yaradılmamışdır

- şifahi nitqin inkişafı üçün labüd sayılan ingilis idiomatikasının strukturu və məna quruluşu kifayət qədər araşdırılmamışdır

Çox sayda istifadə olunan xarici müəlliflərin dərslük vəsaitlərində tələbələrin hazırlıq səviyyələrinə uyğun olmayan çox sayda siyasi, coğrafi mətnlər vardır. Bu mətnlərdə istifadə olunan idiomların müəyyən hissəsi ümumişlək olsa da, qalan hissəsi tələbələr üçün tamamilə anlaşılmayan ifadələr toplusudur. Müəyyən idiomatik biliklərə malik olan tələbələr isə idiomların bütün spektrlərinə hələ yiyələnməyiblər. Bunu rəhbər tutaraq aşağıdakı amilləri nəzərə almalıyıq:

- ingilis idiomlarının tədrisində tələbələrin bilik səviyyələri və təhsil aldıkları semestr mərhələsi nəzərə alınmalıdır.

- istifadə olunan idiomların uzun müddət yadda saxlanması üçün hər hansı tarixi, siyasi, mədəni hadisələrlə bağlı ümumişlək idiomların istifadəsi məqsədəuyğundur. Məsələn: *Caesar's wife must (should) be above suspicion* (Sezarın həyat yoldaşı bütün şübhələrdən üstün olmalıdır). Bu ifadə əslində tarixi bir mənbə kimi Yuli Sezarın hansı səbəbdən həyat yoldaşı Pompeydən boşandığını şərh edir. Bu özlüyündə hərfi məna daşıyaraq artıq əsrlər boyunca idiomlaşmış bir ifadədir [4, s.71].

Fiddle while Rome is burning (xalqın bədbəxtliyi üzərində əylənmək). Tarixi mənbələrə əsasən, qəddarlığı ilə tanınan Roma imperatoru Neronun əmri ilə Roma yandırılmış və bundan xüsusi zövq alaraq, imperator şeirlər bəstələyib kefərdə (skripka tipli musiqi aləti) mahnılar ifa edirdi [4, s.71].

A Roman holiday (digər insanların əzabı hesabına alınan həzz). Qədim Romada bayram günlərində qladiatorların döyüşləri baş tuturdu. Onları izləməyə böyük insan kütləsi toplanırdı. Vəhşi döyüşlər insanlara həzz verirdi. Bu ifadələr böyük zaman kəsiyində daşlaşaraq ingilis dilinin idiomatikasını təşkil etmişdir [4, s.72].

- kontekstdən asanlıqla anlaşıla bilən ingilis idiomlarının dərslüklərdə yer alması fikrimizcə, daha münasibdir. Məsələn: *A sudden idea flashed into her mind. She looked sharply sideways at her husband as though she feared that he might read her mind.* – A. Christie. *The Listerdale Mystery* [1, s.43].

I knew in cold blood what was bound to happen. Even if Rud's scheme worked (perhaps Martin was underestimating its chances) it would take years. – C.Snow. *The New Men* [1, s.59].

H: -I'm sorry he's doing.

J: -Yes, so am I. He's a sloppy, irritating bastard, but he's got a big heart. You can forgive somebody almost anything for that. He's had to learn how to take it, and he knows how to hand it out. – J.Osborne. *Look Back Anger* [1, s.93].

İngilis idiomlarının öyrənilməsi dil biliyi “orta səviyyədən”dən “qabaqcıl səviyyə”yə qədər olan tələbələr üçün uyğundur. Yeni başlayanlara, dil biliyi “başlanğıc səviyyə”dən “orta səviyyə”yə qədər olan tələbələrə idiomları öyrətməklə

istədiyimiz nəticəyə müvəffəq ola bilmərik. Çünki tələbələrdə tam səlist nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün ən azından onların orta dil biliyi səviyyəsinə malik olmaları tələb olunur.

Yuxarıda sadaladığımızın nəzəri tərəfləri bir qrup tədqiqatçılar tərəfindən işıqlandırılrsa da, praktik tərəfləri dərslərimizdə əhəmiyyətli dərəcədə diqqətə alınmayıb. Əgər ingilis idiomlarının tədrisinin praktik hissəsini işləyib hazırlasaq, tələbələrin şifahi nitqlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə idiomların tədrisini bu meyarlarla ərsəyə gətirməliyik:

- tələbələrə idiomları yazı ilə deyil, danışqla öyrətmək lazımdır. Onların rəsmi üslubda yox, danışq üslubunda öyrədilməsi müəllimin metodikasının əsasını təşkil etməlidir. İdiomların daha çox danışq dilində istifadə olunmasını anlamaları üçün onları situasiyalara daxil edib dialoq şəklində tətbiq etmək lazımdır. Burada sözlərin idiomatik ifadə daxilində deyil, ayrı-ayrılıqda da malik olduğu mənaları izah olunmalıdır. Dərsləkdə təqdim edəcəyimiz idiomatik ifadə ətrafında söhbət qura biləcəyimizdən əmin olmaq üçün hər hansı idiomu kontekstdə veririk və tələbəni onun mənasını tam başa düşə bilməsini təmin edirik. Daha sonra bu idiom ətrafında situasiya qurmağa çalışırıq. Məsələn, fərz edək ki, biz əyləncə parkındayıq və “to be a chicken” (toyuq olmaq – qorxaq olmaq) deyimini əks etdirən aşağıdakı dialoqa nəzərimizi yönəldək:

Sam: -Ooh, wow. Look at that roller coaster, Sarah. It goes upside-down!
Sarah: -My stomach aches just looking at it. I will not ride that. Sam: -Ah, come on. Don't be a chicken!

- idiomların yadda qalması üçün istifadəsi labüd olan tədris üsullarından biri də vizual formada, şəkil üzərində onun başa salınmasıdır. İdiomun hərfi mənasını yumorla ifadə edən bir görüntü göstərsək, bu daha yadda qalan ola bilər. Çünki görüntü tələbələrdə təbəssümə səbəb olacaq, eyni zamanda həmin ifadənin nə demək olduğunu təxmin etməyə və anlamağa kömək edəcəkdir. Burada heyvanların, əşyaların, müxtəlif obrazların vasitəsilə qurulan komik situasiyaların dili ilə verilən idiomatik ifadələrin mənimsənilməsi və yaddaşa həkk olunması daha effektiv olacaqdır. A.Səfiyev də komizm yaratmaqda dilin və onun ifadə vasitələrinin xüsusi roluna diqqət yetirərək yazmışdır: “Vəziyyət və situasiyalarla yanaşı, dil də komikliyin ifadə vasitəsi olmalıdır” [2, s.24-25]. Buna görə də o, S.Rəhmanın komediyalarının dil materialı üzrə, dramatik hərəkətin mənbəyi olan komik dialoq, surətlərin nitq vasitəsilə səciyyələndirilməsi və dildə komik effekt yaratmaq üsullarını tədqiq etməyi lazım bilmiş, bunu nitq vasitəsilə yaratmağın ənənəvi yollarını şərh etmişdir. Hər hansı idiomu onu aydın formada şərh edən görüntünün aşağısında versək və tələbələrə onu vizual surətdə izah etsək, bu kimi situativ idiomların beynin hafizəsinə ötürülməsi prosesində birbaşa vizual yaddaş iştirak edəcək. Belə ki, müxtəlif rəngarəng görüntülərlə dolu olan idiomatik birləşmələr geniş istifadə mənbəyi olacaq. Belə bir nümunəyə baxaq:

Özünün zövq aldığı, lakin başqalarının bundan məmnun olmasını əngəlləyən şəxs / çox şikayət edən və başqalarının əyləncəsini pozan şəxs

A wet blanket

Meaning: Someone who says or does something that stops others from enjoying themselves / A friend who complains a lot and spoils other people's fun

Birləşmədə sözlərin əvvəlcə ayrıca mənası verilir, sonra birlikdə ifadə etdiyi hərfi mənasına nəzər yetirilir. Daha sonra tələbələrə idiomun mənası bilavasitə yox, bilvasitə izah edilir. Həm şəklin özündə verilmiş, həm də əlavə olaraq oxşar variantda göstərilmiş mənası tələbələrin nəzərinə çatdırılır. Eyni zamanda bu idiomdan bəhrələnərək aşağıdakı dialoqa müraciət edə bilərik:

Jane: -Jack, why are you so sad today? Jack: -Everything makes me tired. The weather also doesn't make my mood happy. It is so cold for catching a flu. Jane: -Stop complaining about the weather. It's not so that cold. Enjoy the picnic and stop being such a wet blanket [3, s.58].

Dili öyrənmək üçün başqa mənbələrə də müraciət edib onları istər fərdi, istərsə də auditoriyada kollektiv halda dilöyrənmə vasitəsinə çevirə bilərik. Bura dilin öyrənilməsinə həsr olunmuş, eyni zamanda idiomatik ifadələrlə zəngin olan sənədli filmləri, cizgi filmlərini, mahnı videolarını, qısametrajlı kinoları daxil edə bilərik. Tələbələrin mütəmadi olaraq izləyə biləcəkləri, xüsusilə auditoriya fəaliyyəti üçün yararlı olan autentik ingilis videolarından asanlıqla yararlana bilərik. Həmçinin kino və teatra aid musiqi nömrələrinin, reklam çarxlarının, uşaq mahnılarının auditoriyada səslənməsi dilin idiomlarla mənimsənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə faydalı ola bilər.

Tələbələrə sözlərin ayrılıqda ifadə etdikləri həqiqi məna ilə birləşmə tərkibində ifadə etdikləri mənanın fərqliliyini göstərməklə, ingilis dilinin idiomlarından məqsədyönlü istifadənin mənimsənilməsinə təmin etmək lazımdır.

Əgər biz əyləncəli şəkildə, dialoq daxilində və ya vizual formada idiomların tədrisini həyata keçirə bilərsək, bu metod biz müəllimlərin də dərs və tədris keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Alekhina A., *Idiomatic English*. Minsk: 1982, 280 p.
2. Səfiyev A., *Komikliyin ifadə vasitələri*. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1973, N1, s.24-25.
3. Michael McCarthy, Felicity O'Dell. *English Idioms in Use (advanced)*. Cambridge University Press: 2010, 185 p.
4. Кунин А.В., *Курс фразеологии современного английского языка*. Москва: "Высшая школа", 1986, 336 с.
5. Axundov A. *Ümumi dilçilik (ali məktəb tələbələri üçün dərslik)*. Bakı: 2006, 278 s.
6. Həsənlı B., *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası (mühazirə mətnləri)*. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2016, 450 s.
7. Ismailova D.A. *English Teaching Methodology (teaching manual)*. Bakı: "Müəllim", 2021, 318 p.
8. Bayramov H., *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Bakı: "Maarif", 1978, 176 s.
9. Cəfərov S., *Müasir Azərbaycan dili (ikinci hissə)*. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 191 s.

Summary **Some Issues of Teaching English Idioms**

Students have considerable difficulty in using English idioms in daily communication because there are minimal patterns of idioms and idiomatic combinations in higher education textbooks. These problems generally affect students and we feel the need for its extensive teaching. For these reasons, we consider that it is important to teach not only modern general idioms, but also classical idioms.

Idioms reflect the nature of the language, retain information about the mentality. It is a source of knowledge about culture and traditions. Idioms helps to think like a native speaker. So, students' speech will become more diverse and brighter if they use idioms not only in the classes, but also in daily life, including social networks.

Резюме **Некоторые вопросы обучения английским идиомам**

Студенты высших учебных заведений испытывают трудности в использовании английских идиом в повседневном общении, так как в учебниках приводится минимальное количество идиоматических комбинаций. В данное время существует необходимость обширного преподавания идиоматических выражений. Ввиду этого, мы считаем важным преподавать не только современные и общие идиомы, а также классические идиомы в высших учебных заведениях.

Идиомы отражают характер языка, сохраняют в себе информацию о менталитете. Это источник знаний о культуре и традициях, владение идиомами помогает размышлять как носитель языка. В этом отношении иноязычная речь учащихся станет разнообразнее и ярче, если они будут использовать идиомы не только на занятиях, но и в обычной жизни, в том числе и социальных сетях.

Rəyçi: prof.D.Ə.İsmayılova

İlhamə İsgəndərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *oxu, nitq, bacarıq*

Keywords: *reading, speech, skill*

Ключевые слова: *чтение, речь, умение*

Bildiyimiz kimi, xarici dilin tədrisinin praktik, tərbiyəvi və inkişafetdirici məqsədləri vardır. Tədrisin praktik məqsədi dedikdə, buraya bacarıq və vərdişlərin qazanılması daxildir. Bacarıq və vərdişlər isə danışıq, eşidib-anlama, oxu və yazı kimi mühüm cəhətləri əhatə edir. Bir bacarıq kimi oxu xarici dil təlimində böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədrisin praktik məqsədi şagirdlərə mətnləri müstəqil oxuyub başa düşmək bacarığını öyrətməyi tələb edir.

Orta məktəbdə şagirdlər mətnin əsas məzmununu dərk etməklə və mətndən tam məlumat almaqla oxunun əsasən iki növünə yiyələnəlməlidir. Mətnin əsas məzmununu dərk etmək onun tezliyini, tanış olmayan sözlərin sayını və sözlərin mənasının sözdüzəldici ünsürlər, ana dilində oxşar əlamətlər və kontekst əsasında zənnətmə yolu ilə başa düşülməsini nəzərdə tutur. Oxunun ikinci növünə verilən tələblərdə isə mətnin həcmi, tanış olmayan sözlərin miqdarı və onun sürəti əsas götürülməklə mətndən tam məlumat almaq nəzərdə tutulur.

Müəllim yaxşı oxu vərdişləri yaratmaq üçün şagirdlərə sinifdə oxuduğu mətnlərdən əlavə sinifdən kənar da oxu materialı verməlidir. Oxu zamanı şagirdlər nəinki leksik, hətta qrammatik materialları daha yaxşı öyrənirlər. Şifahi nitqin dinlənilməsində olduğu kimi oxu zamanı da nitq dərk edilir. Belə ki, şifahi nitq eşitmə kanalı vasitəsilə, oxu isə görmə kanalına əsasən ifadə olunur. Şagirdlər mətni oxuyarkən onların görmə yaddaşı fəaliyyətdə olur, bu zaman onlar mətni qavramaqla bərabər həmçinin dərk edirlər.

Şagirdlər düzgün oxu bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması üçün oxu materialının həcmünün düzgün müəyyənləşdirilməsi, oxu materialının şagirdlərin bilik və yaş xüsusiyyətinə uyğun olması və oxu materialının məzmunun dolğun olması kimi şərtlərə əməl edilməlidir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı oxu üzrə əsasən aşağıdakı tələblər gözlənilərək aparıldıqda yaxşı nəticə əldə edilə bilər:

1. Mətnin şagirdlər tərəfindən səssiz oxunması;
2. Şagirdlərdən birinin mətni ucadan oxuması və qalan şagirdlərin onu izləməsi;

3. Mətnin oxu bacarığı olan şagird tərəfindən və ya müəllim tərəfindən oxunması və qalan şagirdlərin onu dinləməsi [3, s.131].

Şagirdlər mətni səssiz oxuyarkən bu zaman onların fikri fəaliyyəti hərəkətdə olur və oxunan mətnin hadisələrini öz gözləri önündə canlandırırlar. Bu cür oxu isə şagirdlərə təsvirləri görməkdə və nəticə çıxarmaqda böyük köməklik göstərir. Səssiz oxuma vərdişləri şagirdlərə mətni müstəqil öyrənmə bacarığını aşılayır. Şagirdlərdən birinin mətni ucadan oxuması, digər şagirdlərin onu izləməsi, şagirdlərin diqqətinin cəmlənməsinə, oxunan mətnin və ya materialın mənasının daha yaxşı dərk edilməsinə böyük köməklik göstərən metodlardan biridir. Ən çox istifadə edilən metodlardan biri də elə məhz mətnin bir nəfər tərəfindən oxunması, yerdə qalan şagirdlərin isə oxunan mətnə qulaq asmasıdır. Bu zaman müəllim oxunan mətnin nisbətən asan və maraqlı olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə olduqda şagirdlər mətnə diqqətlə qulaq asır və hətta oxu qurtardıqdan sonra onun məzmununu öz sözləri ilə ingilis dilində danışirlar. Müəllimin də mətni ucadan oxuması dərkətməni aydınlaşdıran strategiyalardan biridir. Bu zaman müəllim şagirdlərlə asanlıqla göz əlaqəsi yarada bilir. Şagirdlərin ingilis dilində mətni ucadan oxuma bacarığına yiyələnmələri onların görmə və eşitməsinin inkişaf etdirməyə kömək edir. Belə ki, onlar oxuduqları mətnə tələffüzü çətin olan naməlum sözlər və frazeoloji ifadələrə rast gəlirlər. Oxunun tədrisi zamanı xorla və fərdi oxunun, sinifdə və evdə aparılan oxunun, hazırlıqlı və hazırlıqsız oxunun səmərəli təşkili məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Şagirdlər mətni səssiz oxuyarkən müəllim sınıfların arasında gəzərək sualı olan şagirdlərə köməklik edir, mətnə olan yeni, çətin sözlərin mənasını izah edir, şagirdlər isə fikirləşərək həmin sözlərin cümlədə kontekstə görə mənasını tapır. Mətnin təhlilinin həmişə aparılması vacib hesab olunmur. Müəllim o zaman oxu mətni üzrə təhlil aparır ki, orada olan dil materialları çətin olsun və mətnə çoxmənalı omonim sözlər olsun. Tərcümə də təhlil kimi əsas dərkətmə vasitəsidir. Əgər təhlil olunan mətn şagirdlər tərəfindən yaxşı başa düşülərsə, onda tərcüməyə ehtiyac qalmır. Mətnə olan frazeoloji birləşmələrin, ideomaların, zərbi-məsələlərin, məcazi mənada işlənən sözlərin tərcümə edilməsində ehtiyac yaranarsa, onların ana dilində olan ekvivalentlərindən istifadə etmək lazımdır.

İngilis dilinin tədrisində oxu təlimi ilə bağlı metodistlərin fikirləri mübahisələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, oxu üzrə əsas işin orta və yuxarı mərhələdə görülməsi nəzərdə tutulsa da, əksər metodistlər oxunu aşağı mərhələdən başlamağı məsləhət görürlər. A.İ. Tomson və P. Xeqboldt isə şifahi nitqdə oxunun eyni vaxtda başlanmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirlər. Bir qrup metodistlər ingilis dilinin tədrisi zamanı oxunun birinci, digər qrup isə oxunun şifahi nitqdən sonra aparmağı məsləhət görürlər. Digər bir məşhur metodist M. Vest dil öyrənməyi əvvəlcə oxu ilə başlamağı məsləhət görür və oxumaqdan şifahi nitqə – danışığa keçməyi təklif edir [1, s.35]. M. Vest nəinki oxunun, danışıqın öyrədilməsi sistemini işləmişdir, həm də oxu, eşidib-anlama və danışıq vərdişlərini inkişaf etdirən çalışmalar hazırlamışdır.

Mətnlərin oxunub yaxşı qavranılması şifahi nitqin inkişafından xəbər verir. Şagird o zaman sərbəst şəkildə danışıq bilər ki, müəllimin öyrətdiyi oxu mətnini, mətnin lüğətini və qrammatik materialı yaxşı mənimsəmiş olsun.

Müəllim o zaman yaxşı oxu vərdişləri formalaşdırmağa nail ola bilər ki, o, şagirdlərə sinifdə oxuduğu mətnlərdən başqa, əlavə oxu materialı versin, çünki şagirdlər əlavə oxu kitabları ilə öz oxu vərdişlərini inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

Görkəmli psixoloq-metodist N.İ.Jinkin oxunun psixoloji cəhətdən düzgün aparılmasından danışarkən qeyd etmişdir ki, oxu özü də bir psixoloji prosesdir, oxu zamanı bütün analizatorlar fəaliyyətdə olur. Şagird oxu zamanı görür, eşidir və hərəkət edir [3, s.124]. O, eyni zamanda oxunu bütün bədən üzvləri ilə əlaqəli şəkildə tədris etməyi təklif edirdi.

Oxu zamanı hərflərin qrafik işarələrini düzgün anlamaq bacarıq və vərdişlərini şagirdlərə aşılamaq üçün onlara çoxlu oxu materialları vermək lazımdır ki, onlar qrafika ilə səsi ayırmaq edə bilsinlər. Belə olduğu halda şagird düzgün oxu vərdişləri əldə edə bilər. Oxu zamanı sözləri analiz etmək, bir-biri ilə əlaqələndirmək də yaxşı nəticə verir, onun mənası yaxşı başa düşülür.

Oxu texnikası haqqında R.Y.Barsuk yazırdı: “əgər şagirdlərdə oxunan sözlərin səs obrazlarını artıq qavramaq qabiliyyəti yaradılmışsa, belə halda oxu texnikasının təlimi prosesi xeyli yüngül keçir. Ana dilinin tədrisi prosesində bu mümkündür, çünki ana dilində şagirdlər sözlərin mənasını və tələffüz qaydalarını bilir. Xarici dil təlimində isə buna qabaqcadan şifahi hazırlıq işi aparmaq yolu ilə nail olmaq mümkündür. Şifahi hazırlıq işi sözün eşitmə obrazından onun təhlilinə və sonra da sintezinə doğru getməkdən ibarətdir. Bu işdə şagirdlərin görmə qavrayışlarına əsaslanmağı da unutmamaq lazımdır. Belə ki, material üzərində şifahi məşq aparılan kimi onu dərhal görmə qavrayışına əsasən təhlil etmək lazımdır” [3, s.109].

Oxu təlimində yaranan çətinliklərdən biri dildə olan səs-hərf münasibətidir. Belə ki, bir hərfin bir neçə cür oxunması çox çətinləşdirir və təkcə hərfləri bilmək oxu üçün kifayət etmir. Buna görə, şagirdlər oxu qaydalarını yaxşı bilməli, hərflərin açıq, qapalı hecədə oxunuşunu, hətta hərflərin birləşmələrini müxtəlif vəziyyətlərdə oxunuşunu bilməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, oxu qaydalarına isə dərslərdə ciddi riayət edilməklə hər bir səs haqqında xüsusi qayda yazılmalıdır. Belə qaydaların verilməsində əsas məqsəd şagirdlərə düzgün oxu bacarıq və vərdişlərini öyrətməkdir. Oxunan materialları başa düşmək üçün söz və ifadələrin qabaqcadan şifahi şəkildə öyrənilməsi vacib hesab olunur. Göstərilən bu tələblər gözləniləndə şagirdlər oxu zamanı yaxşı nəticə əldə edir, onların oxu bacarıqları düzgün inkişafda olur.

Nəhayət, oxu formasına və texnikasına görə səsli və səssiz, aparılma yerinə görə sinif və ev oxusu, oxunan mətnin dərk edilməsi baxımından analitik və sintetik olmaqla qruplara bölünür. Forma, aparılma yeri və dərk edilmə baxımından qruplaşdırılan oxu mətnləri təşkili, aparılma metodikası və yoxlanılmasına görə də bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Barsuk R.Y. Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi. Maarif, 1967.
2. Kərimov F., Ağayeva Z. Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası. Bakı, 1998.
3. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.
4. Палмер Т. Устный метод обучения иностранным языкам. М. 1960.
5. Тез. Н.И. Луховицкий, Миролюбов А.А., Фоломкина С.К., Шамилов С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе.
6. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 2014.
7. Karimov F., Safiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku, 2008.
8. Penny U. A Course in English Language Teaching. 2012.
9. West M. Обучения английскому языку в трудных условиях. М. 1966.

Summary

Improving English Reading Skills in the Secondary School

The article deals with different approaches in the teaching of foreign language reading. Reading comprehension is one of the most basic and important skill in language teaching and learning. Reading doesn't only act as a means of instruction in the teaching methods but also as the aim of teaching foreign languages. Reading skills is one of the practical aims of foreign language teaching at school. Reading enables schoolchildren to use practically acquired skills.

Резюме

Развитие навыков чтения при обучении английскому языку в средней школе

В данной статье рассматриваются проблемы разных подходов чтения в преподавании иностранных языков. Понимание прочитанного является одним из самых основных и важных навыков в преподавании и изучении языка. Чтение является не только средством обучения методам преподавания, но и целью обучения иностранным языкам. Обучение навыкам чтения является одной из практических целей обучения иностранному языку в школе. Насыщенное чтение позволяет школьникам использовать приобретенные навыки практически.

Rəyçi: ped.f.d. K.Fərəcbəyli

Sevda Abuzərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İKİNCİ KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKASIYA YÖNÜMLÜ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİ İNKİŞAF ETDİRƏN AUTENTİK MATERİALLARIN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *autentik materiallar, kommunikativ yanaşma, məzmunun uyğunluğu, öyrənməyə münasib, oxunaqlıq, təqdimat*

Keywords: *authentic materials, communicative approach, suitability of content, exploitability, readability, presentation*

Ключевые слова: *аутентичные материалы, коммуникативный подход, пригодность контента, возможность использования, удобочитаемость, презентация*

Ali məktəblərdə ikinci kurs tələbələrini ingilis dilində kommunikasiyaö-
nümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün autentik materiallardan isti-
fadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki kommunikativ yanaşmanın tələblərinə əsa-
sən dərstdə autentik mətnlərin, dil materiallarının təqdimi süni mətnlərin təqdimin-
dən daha üstün mövqedə durur. Bundan əlavə, dilin “sosial təcrübə olması” anlamı
dil dərslərində autentik materialların istifadəsinin zəruriliyini qabartmışdır [7, s.85].

İngilis dili öyrənən ikinci kurs tələbələri üçün hansı mətnlərin təqdim edil-
məsinin daha münasib olması, mətnlərin autentik olub-olmaması tez-tez müzakirə
mövzusu olmuşdur. “Çünki insanlar daim dil daşıyıcıları üçün gülməli görünən və
qeyri-səciyyəvi xarakter daşıyan süni və çox sadələşdirilmiş dilə malik olan ən-
nəvi dil təlimi materiallarına meyl etmişlər [5, s.68]. XIX əsrin sonunda dərs ve-
rən və ilk dilçilərdən biri sayılan Henri Svitin 1899-cu ildə nəşr olunmuş “The
practical study of languages” kitabına istinad edən A.Cilmor (A.Gilmore) xarici
dillərin təlimində autentik materiallardan istifadənin uzun bir tarixə malik oldu-
nu göstərərək yazır: “... süni sistemlər onlara bərabər və ya bəlkə də daha vacib
olan digər elementlərin demək olar ki, tamamilə xaric edilməsinə, bunun əvəzində
müəyyən qrammatik konstruksiyaların, lüğətin müəyyən elementlərinin, müəyyən
söz kombinasiyalarının aramsız təkrarlanmasına meyl edir” [4, s.40].

Qərb alimləri materialların bu və ya digər dərəcədə həqiqiliyini əks etdirən
aşağıdakı anlayışları təqdim etdilər: yarı-autentik mətn (semi-authentic text), re-
daktə edilmiş autentik mətn (edited authentic text), autentikliyə yaxın mətn (near-
authentic text), autentik görünüşlü mətn (authentic-looking text), təlim üçün
autentik mətn (learner authentic text) [2, s.67]. D.Nunan autentik dil materialını
“dillərin öyrədilməsi məqsədi ilə tərtib edilməmiş istənilən şifahi və yazılı mate-
rial” kimi izah edir [8, s.54].

Kommunikativ Dil Təlimi real kontekst daxilində işlənən, cari dövr üçün işlək olan sözlərin öyrənilməsinə önə çəkdiyindən ingilis dilinin təlimi prosesində tələbələrə təqdim olunan materialların nə dərəcədə həqiqi-autentik olması problemi bu gün də aktual məsələdir.

Autentik materialların seçiminə gəlincə, S.Berardo autentik materialların seçimində aşağıdakı amillər əsasında seçilməlidir: məzmunun uyğunluğu, öyrənməyə münasib, oxunaqlıq və təqdimat. Bu amilləri əsas tutaraq autentik mətn seçən müəllim həmin amilləri özündə ehtiva edən suallara cavab tapmalıdır:

Məzmunun uyğunluğu (Suitability of Content):

Mətn tələbəni maraqlandırırımı?

Mətn tələbənin ehtiyacları ilə əlaqəlidirmi?

Mətn tələbənin sinifdən kənarında istifadə edəcəyi material növünü təmsil edirmi?

Öyrənməyə müqabil (Exploitability):

Mətn tədris məqsədləri üçün istifadə edilə bilərmi?

Mətn hansı məqsədlə öyrənilməlidir?

Mətn öyrənilərkən hansı bacarıq / strategiyalar inkişaf etdirilə bilər?

Oxunaqlıq (Readability):

Mətn tələbə üçün çox asandır / çətinidir?

Mətn struktur cəhətdən çox işin yerinə yetirilməsinin tələb edir / mürəkkəbdir?

Mətnə nə qədər yeni sözlər mövcuddur? Onlar dərəcə münasibdirmi?

Təqdimat (Presentation):

Mətn autentik kimi “görünür” mü?

Mətn “cəlbedicidir” mi?

Mətn tələbənin diqqətini cəlb edirmi?

Mətn tələbəni daha çox oxumağa vadar edirmi? [3, s.63].

Göründüyü kimi, S.Bernardo autentik mətn seçilərkən tələbənin maraqlarının nəzərə alınmasını və autentik mətnin tələbənin ehtiyac və bacarıqlarına uyğun olmasına fikir verməyin vacibliyini vurğulayır.

Mc Gret isə autentik mətnlər seçilərkən aşağıdakı səkkiz meyarın nəzərə alınmasını təklif edir:

1. Dərs kitabı və öyrəncilərin ehtiyacları ilə müvafiqlik (Relevance to course book and learners' needs);
2. Mövzuya maraq (Topic interest);
3. Mədəni uyğunluq (Cultural fitness);
4. Maddi-texniki əsaslar (Logistical considerations);
5. İdrak tələbləri (Cognitive demands);
6. Linqvistik tələbləri (Linguistic demands);
7. Keyfiyyət (Quality);
8. Öyrənməyə müqabil (Exploitability) [9, s.251].

Autentik materialların təqdimində digər bir problem isə müəllimin həmin autentik materialdan nə dərəcədə səmərəli istifadə etmək səriştəsilə bağlıdır. Müəllimin autentik materialın dərs zamanı oxunmasını və ya dinlənilməsinə təklif edərək bununla işinin bitmiş hesab etməsi yanlış addımdır. Müəllim həm oxunulan,

həm də dinlənilən autentik material üzərində əməli iş apararaq həm dərsin maraqlı olmasına, həm də tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə nail olamlıdır.

Təbii dil mühitinin olmadığı şəraitdə ikinci kurs tələbələrinin ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin yollarından biri də kommunikativ dil mühitinin təqlidinə yönəlmiş autentik materiallar və tapşırıqlar sisteminin tərtibi ilə ingilis dilinin təlimi prosesinin metodik cəhətdən səmərəli təşkilidir. Autentik materiallar aşağıdakı üç növə bölünə bilər:

1. Radio xəbərləri, cizgi filmləri, mahnılar və s. kimi autentik dinləmə materialları.

2. Küçə lövhələri, jurnallar və qəzet şəkilləri, poçt kartları və s. kimi autentik vizual materiallar.

3. İdman xəbərləri, qəzetlər, restoran menyuları, qatar biletləri və s. kimi autentik mətbu materiallar [9, s.251].

Digər bir mənbədə isə bu siyahı daha genişdir: “Autentik materialların iki əsas kateqoriyası var – çap olunmuş və dinlənilən bilən. Çap olunmuş autentik materiallara aşağıdakı bəzi nümunələr daxildir: kommunal xidmətlər hesabı; qablaşdırma sənədləri; sifariş formaları; bankomat qəbzləri; veb saytlar; küçə nişanları; kuponlar; minik biletləri; təbrik kartları; təqvimlər; televiziya təlimatları; jurnallar; qəzetlər. Autentik dinləmə materiallarına aşağıdakı bəzi nümunələr daxildir: telefon mesajları; radio yayımları; elektron kitablar; filmlər; videolar və DVD-lər; televiziya proqramları” [11].

Autentik materiallar dildəşiyicilərinin mədəniyyətinin məhsuludur və auditoriyaya gətirildikdə orijinal materiallar dildəşiyicilərinin psixologiyasını, hər hansı hadisəyə yanaşma tərzini, sosial-mədəni mühitini əks etdirir. Amma bununla yanaşı, təbii ki, bu sadalanan materialların hamısını və ya çox hissəsini dərstdə istifadə etmək sillabusda nəzərdə tutulmuş dərs proqramından yayınma ilə nəticələnə bilər. Hər bir autentik material didaktik məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz. Bir sıra müəlliflərin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dildəşiyiciləri tərəfindən kortəbii olaraq səsləndirilən həqiqətən orijinal mətnlər ingilis dili dərslərində istifadə üçün uyğun hesab oluna bilməz. Buna görə də, ikinci kurs tələbələrinin ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirmək üçün istifadə edilən autentik materialların seçilməsi üçün meyarların hazırlanmasına ehtiyac var.

Elə buna görə də ingilis dili dərsinə gətirilməsi müvafiq olan autentik oxu və dinləmə materialları və onlar üzərində aparılacaq fəaliyyət növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı qərara aldıq:

1. Kiçik dialoqlar – tələbələrin ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində autentik dialoqların istifadəsi vacibdir. Dialoqların əzbər öyrənilib danışılması ənənəvi dil öyrənmə texnikasıdır. Amma bunun əksinə olaraq “öyrəncilərdən dialoqu fərqli tərzdə, məsələn, fərqli əhval-ruhiyyədə (qəmli, şad, acıqlı, narazı); fərqli rollarda (məsələn, valideyn və uşaq, ər və arvad, əlil arabasındakı xəstə və baxıcı və s.) nümayiş etdirmələri tələb oluna bilər. Dialoqdakı ifadələr dəyişdirilə, ideyalar isə müəllim və ya tələbələr tə-

rəfindən əvəzlənə bilər. ... tələbələr iki və daha artıq əlavə cümlələr söyləyərək dialoqu davam edə bilərlər” [10, s.131].

2. Kiçik hekayələr – oxumaq məqsədli bir fəaliyyət növüdür. İnsan məlumat əldə etmək, biliklərini artırmaq və ya zövq almaq üçün oxuya bilər. Tələbələr oxumağa həvəs göstərmirlərsə, onlara oxumaq üçün qısa və asan hekayələr vermək müsbət nəticə verir çünki oxu materiallarının mənası başa düşüldükdə onlar üzərində tələbələrin interaktiv fəaliyyətlərini daha mütəşəkkil və səmərəli təşkil etmək mümkündür. “İddia edə bilərik ki, ekstensiv oxu tələbələrə lüğət və qrammatikani öyrənməyə kömək etməklə yanaşı, onları daha yaxşı oxucuya çevirir ...” [5, s.228].

3. Qəzet məqalələri – qəzet materiallarının təlim prosesinə tətbiqi dərstdə interaktivlik yaradır, tələbələrin dünyagörüşünü artırır, eyni zamanda onların kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərini inkişaf etdirir.

4. Mahnı – eşidib-anlama vasitəsilə tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm verilməlidir. “Tələbələr dinlədikləri musiqidəki əhval-ruhiyyəyə uyğun hekayələr yazma və yaxud musiqinin təsvir etdiyi əhval-ruhiyyəyəni, musiqinin “rəngini” və onu harada və kiminlə dinləmək istədiklərini müzakirə edə bilərlər” [5, s.242].

5. Kiçik həcmli videolar – “videolar autentik danışq dilinin ən əla mənbəsidir”[5, s. 191]. Müəllimlər görüntünü “dondurmaq”la baxılmış parçanı müzakirə etmək, bundan sonra nə baş verə biləcəyini tələbələrdən soruşmaq kimi digər kreativ və kommunikativlik tələb edən fəaliyyət növlərinə müraciət edə bilərlər.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, ikinci kurs tələbələrinin ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində autentik materiallardan istifadə dərslərin vacib hissəsinə çevrilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bağırova, V.S. Ali ixtisas məktəblərində kommunikasiya-yönümlü oxunun tədrisi: // pedqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2014. – 152 s.
2. Гусейнова, С.А. Аутентичные материалы как средство обучения диалогическому общению на английском языке учеников 5-6 классов. Диссертация на соискание ученой степени философии по педагогике. Баку: – 2015, – 233 с.
3. Berardo, S. The Use of Authentic Materials in the Teaching of Reading. The Reading Matrix. September, 2006, Volume 6. Number 2, p. 60-69.
4. Gilmore, A. Authentic Materials & Authenticity in Foreign Language Learning. Language Teaching, Vol., 40, Issue 2, April 2007, p. 97-118.
5. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Longman. Pearson Education Limited, – 2001. – 386 p.
6. Harmer, J. How to Teach English. Harlow, England: Addison Wesley Longman Limited, Printed in Malaysia, – 2004. – 198 p.
7. Methodology in Language Teaching: an Anthology of Current Practice. Edited by Richards J. C., Renandya W. A. Cambridge University Press, – 2003. – 422 p.
8. Nunan, D. Designing tasks for the Communicative Classroom. Cambridge: Cambridge University Press. UK. – 1989. – 211 p.

9. Rashid, Hamed Al Azri, Majid Hilal Al-Rashdi. The Effect of Using Authentic Materials in Teaching. International Journal of Scientific & Technology Research. October, 2014, Vol. 3, Issue 10, p.249-254.
10. Ur, P. A Course in Language Teaching. Practice and Theory. Edited by Williams M., Wright T. Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – 375 p.
11. calpro-online.org>...AuthenticMaterialsFinal.pdf

Summary

Types of Authentic Materials Improving the Second Course Students' Communication-Oriented Skills in English

The paper emphasizes the importance of authentic materials to improve second year students' communication-oriented skills in English classes.

It is indicated that the usage of authentic texts and language materials in English classes are better than the presentation of artificial texts. Students' interests must be taken into account while choosing authentic materials. These authentic materials should be presented to the students who can fulfill the requirements. In addition, the article outlines the types of authentic materials. Teachers are encouraged to use all types of authentic materials in the class.

Authentic reading and listening materials are grouped and used in the various activities in English classes. The paper clarified that authentic materials have become an important element of the English lessons and students should make active use of them. Thus, it is important to use authentic materials in the process of English teaching.

Резюме

Типы аутентичных материалов развивающие коммуникативно-ориентированные навыки студентов второго курса на уроках английского языка

В представленной статье подчеркивается важность использования аутентичных материалов для улучшения коммуникативно – ориентированных навыков студентов второго курса на уроках английского языка.

В статье обосновывается эффективность использования аутентичных текстов и языковых материалов на занятиях английского языка в сравнении с использованием искусственных текстов. При выборе аутентичных материалов следует учитывать интересы студентов. Представленные студентам аутентичные материалы должны соответствовать их потребностям и требованиям. Кроме того, в статье указаны виды аутентичных материалов. Преподавателям рекомендуется использовать на занятиях все типы аутентичных материалов.

Аутентичные материалы для чтения и аудирования группируются, и используются в различных видах деятельности на уроках английского языка. В статье отмечается, что аутентичные материалы являются важным элементом занятий английского языка на которых студенты должны активно использовать его, где реальная устная речь возникает естественным образом. Итак, в процессе обучения английскому языку важно использовать аутентичные материалы.

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayılova

PEDAQOQİKA

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLLƏRİN ONLAYN TƏDRİSİNİN PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *onlayn təhsil, pedaqoji amillər, xarici dil təlimi, pedaqoji texnologiyalar, pedaqoji aspekt*

Keywords: *online education, pedagogical factors, teaching a foreign language, pedagogical technologies, pedagogical aspect*

Ключевые слова: *дистанционное обучение, педагогические факторы, преподавание иностранного языка, педагогические технологии, педагогический аспект*

Müasir şəraitdə xarici dillərin tədrisini yeni, təkmil metodlarla aparmağın səmərəlilik səviyyəsi dövrün, zamanın tələbidir. Bu işin müxtəlif platformalarda təşkili istiqamətləri həm ümumtəhsil, həm də bu baza üçün təhsilləndirici məkan olan ali məktəblərin pedaqoji fəaliyyət sferasını genişləndirməyi, dil tədrisi ilə yanaşı, onun mövcud tələblərə uyğun pedaqoji strukturunu da mükəmməlləşdirməyi zəruri edir. Xarici dillərin onlayn (məsafədən) tədrisinin pedaqoji faktorlarına gəldikdə isə ilkin olaraq bu prosesin qiymətləndirmə şərtlərini müəyyənləşdirməyin kompetensiyalı şərtlərini dəyərləndirmək lazımdır.

Bu sahədə mövcud yanaşma layihələri dörd sahə üzrə qruplaşdırıla bilər: tədris məzmununda xarici dillərin tədrisinin onlayn qaydada təşkili; xarici dillərin məsafədən tədrisinə araşdırılma vəziyyətinin monitorinqinin aparılmasına; xarici dil məşğələlərinin (dərslərinin) təşkili prosesində təlim biliklərinin ötürülməsi ilə yanaşı, dərstdən (məşğələdən) kənar tədbirlər üzrə də yeni, pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunması; nəhayət, beynəlxalq nailiyyətlər, perspektivlər, yeni pedaqoji strateji hədəflər üzrə kamil insan, müdrik şəxsiyyət yetişdirməyin demokratik-humanist prinsiplərini formalaşdıran paradigmlərin nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi və s.

Məhz, xarici dil təlimi yolu ilə digər peşə-sənət, fənn tədrisi prosesində də onlayn platforması üzərindən müxtəlif tədris proqramlarından istifadə və onun imkanlarını mənimsəmək indi vacib həyati tələbata çevrildiyindən ondan istifadə qaydalarına da yeni mündəricəli münasibət lazımdır. Bu imkanlara aiddir: ilkin olaraq, pandemiya müddətində uşaqlarımızın təhsilini davam etdirməsi üçün zəruri

ri şəraitin yaradılması; ikincisi, gələcəkdə təhsil üzrə global rəqabət prosesində rəqəmsal təhsil platformasına keçid üçün bütünlüklə adekvat onlayn alətlərinin hamı üçün müəssər və əlçatan olması; bu prosesdə son dərəcə sadə, aydın, dolğun bir inkişafetdirici zəmində təşəkkül tapan məşğələ və tapşırıqlarla əhatəliliyinin təminat səviyyəsinin üzə çıxarılması; üçüncüsü, dərs və dərsdankənar, auditoriya və auditoriyadankənar məşğələlərdə xarici dillərin onlayn tədrisinin pedaqoji aspektlərini müəyyənləşdirən mükəmməl, lakin sadə pedaqoji texnologiyalara müraciət olunması; o cümlədən, onları həm də qeyri onlayn məşğələ və tapşırıqlarla birləşdirməklə internet sistemindən istifadə işinin – yəni, necə, nə zaman və harada istifadə edilə biləcəyinə də həm ailəni, həm məktəbi, həm də ictimaiyyəti tam sirayət edici ümidlərlə inandırmaq lazımdır.

Xarici dillərin onlayn tədrisinin pedaqoji aspektlərinin müasir çalarlarını, metod və metodoloji prinsiplərini müəyyənləşdirərkən, həm də bu sahədə mövcud olan tarixi dəyərləri, keçmişin mütərəqqi tendensiyalarını da nəzərə almaq lazımdır.

Çünki, hazırkı şəraitdə “formal təhsildə iştirakın genişlənməsi davam edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq və texnoloji nailiyyətlər daha fərdiləşdirilmiş təlimi dəstəkləyir. Məktəb təhsilinin strukturları və prosesləri qalır... Məktəblər qalır, lakin müxtəliflik və təcrübələr bir norma halına gəlir. “Məktəb divarları”nın açılması məktəbləri cəmiyyətlərlə birləşdirir, daim dəyişən təhsil, vətəndaş aktivliyi və sosial innovasiya formalarını təşviq edir” [2, s.16].

Bu yolda təkcə, təlim biliklərindən yox, həm də hər bir fənnin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onun tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici vəzifələrindən də maksimum səviyyədə, yeni prioritet istiqamətlərdə, ənənə və müasirlik təcrübəsinin reallaşdırılması baxımından məktəb həyatında yaradıcı şəxsiyyət yetişdirməkdə istifadə olunmalıdır. Bu məzmununda həm milli, həm də bəşəri keyfiyyətlərdən xeyirxahlıq naminə faydalanmağın fəzil əlamətləri barədə dahi fizik, mütəfəkkir Albert Eynşteyn haqq yolunda ədalətli mövqə nümayiş etdirərək yazırdı: “Bəşəriyyətin gələcəyi elmi tərəqqinin sabahından bir o qədər asılı deyil, insani əxlaqın və mənəviyyətin sabahkı mənzərəsindən asılıdır” [3, s.228].

İngilis dili müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi problemi üzərində tədqiqat işi aparın tədqiqatçı-alim, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Fəridə Hüseynova çox haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan məktəblərində müəllim hazırlığı ilə bağlı müxtəlif müzakirələrə və problemlərə tənqidi yanaşma, müəllimlərin (o cümlədən xarici dil müəllimlərinin – V.B.) bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş təlim proqramlarının məzmunu haqqında fikirləri də bir-mənalı olaraq ləbüd edir, onları bütün çətinliklərə baxmayaraq akademik təlim-tərbiyə prosesini inkişaf etdirməyə səfərbər edir” [5, s.23].

Bu gün cəmiyyət öz vətəndaşlarının təhsilinə birbaşa, daha çox cəlb olunduqca ənənəvi məktəb təhsil sistemləri sıradan çıxır. Təlim rəqəmsal texnologiyaların əsas aparıcı yadrosuna çevrilir. Bu prosesdə onlayn tədrisin pedaqoji aspektləri də yeniləşir, innovativ mahiyyət kəsb edir. Xüsusən, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində pedaqogika bir elm olaraq əsas amil kimi çıxış edir, fakt və hadisələrə fərqli, fərdi və çevik mexanizmlər əsasında, obyektiv prinsiplər zəminində yanaşmağı zəruri edir.

Onu da qeyd edək ki, müasir şəraitdə “Xarici dillərin onlayn tədrisinin pedaqoji aspektləri”ni ayırd edərəkən bu sahə üzrə nəzərdə tutulan kurs proqramlarında (tədris fənlərində) pedaqoji proses zamanı reallaşdırılan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edən, onlara nəzarəti həyata keçirən və qiymətləndirilən işin metodikasına aid hələ ki, heç bir mükəmməl əsaslanmaya güvənən müəllimlərə kömək məqsədi ilə yazılan metodik iş bazası, xüsusən bu sahədə yeni tələblərə cavab verən tədris vəsaitləri çox məhdud səviyyədədir.

Ən vacibi isə bu əsasda müəllimin metodik işi çox vaxt mücərrəd və şablon səviyyədə qaldığından ustad müəllim keyfiyyətinə effektiv nəticə imkanı gətirən müəllimə metodik kömək xidməti ilə müəllimlərin özləri arasında olan metodik iş mübadiləsi qarışdırılır. Halbuki, metodik iş formatında təqdim olunan fəaliyyət növü, məhz, “pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın əsasən praktik məsələlərini müəllimlərin özlərinin məktəbdə fəal müzakirə etmələridir” [1, s.150].

Belə ki, bu yönümlü əksər tədqiqatlarda, metodik işləmələrdə səmərəliliyə imkan verən kompüterdən istifadə, interaktiv iş, internetdən istifadə kimi yeni pedaqoji texnologiyaya nümunələri sırf pedaqoji aspektdən də dəyərləndirilməlidir.

Bu gün yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə imkanları üzrə effektiv müdafiə məqamlarını sözün əsl mənasında respublikanın bütün ali məktəblərinin magistratura pilləsində, bütün fənlərin tədrisi üçün xarakterik olan “Müasir təlim texnologiyaları” adlı seçmə fənn istiqamətində reallaşdırmaq olar.

İstiqamətlənmə və ixtisaslaşma profilinə uyğun olaraq ali pedaqoji və orta pedaqoji ixtisas təhsili verən tədris-tərbiyə müəssisələrində “Xarici dillərin tədrisi metodikası”, “Təlimdə innovasiyalar” və “Pedaqogika” kafedralarının və şöbələrinin müştərək əlbirliyi sayəsində sırf təlim prosesini ehtiva edən “Müasir təlim texnologiyaları” üzrə sistemli iş aparmaq, bu sahədə proqram və tədris materialları hazırlamaq, seçmə fənn nümunəsi yaratmaq təşəbbüsü təqdirli hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bütün fənlərin tədrisi prosesi üçün xarakterik olan yaradıcı fəaliyyət məhsulları isə birmənalı olaraq “Pedaqogika” fənni əsasında hasilə gəlməlidir. Bu sahədə ilkin təşəbbüslər də çox uğurludur (Bax: Mehrabov A.O, Abbasov Ə., Zeynalova N., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, “Mütərcim”, 2006. 2. “Müasir təlim texnologiyaları” fənni üzrə proqram. Bakı, 2010, -21 səh., Əliyeva Fərqanə, Məmmədova Ümhanə. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, “MBM”, 2014, -190 səh.).

Odur ki, birmənalı olaraq xarici dillərin onlayn tədrisinin pedaqoji aspektlərini pedaqoji proses təcrübəsində nəzərə alıb, onun mövcud imkanlarını yeni pedaqoji təfəkkür qaynaqları ilə zənginləşdirmək, onun akademik səviyyədə təhsil fəlsəfəsini açmaq alim-pedaqoqların qarşısında dayanan ən ümdə vəzifələrdən biridir.

Bunu isə bizdən həyatın özü tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı, “OKA-Ofset”, 2005.
2. Azərbaycan müəllimi / Bakı, 25 sentyabr, 2020-ci il, №31.
3. Bəşirov V.P. Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyaları. Bakı, “OKA-Ofset”, 2008.

4. Əhmədov H.H., Zeynalova N.E. Pedaqogika. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 352 səh.
5. Hüseynova Fəridə. Azərbaycanca müəllim hazırlığı sahəsində çətinliklər və yeni perspektivlər: İngilis dili müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi // Azərbaycan məktəbi, 2019, №3.
6. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, "Mütərcim", 2007, 448 səh.
7. Савин Н.В. Методика преподавания педагогики. Москва, «Просвещение», 1987, 207 стр.

Summary

Pedagogical Aspects of Online Foreign Language Teaching

This article analyzes existing educational priorities and strategic goals. Distant educational concepts are revealed. Modern pedagogical values are discussed in the article. The author underlines the importance of language learning online.

Резюме

Педагогические аспекты в изучении иностранных языков во время дистанционного обучения

В статье анализируются существующие приоритеты в образовании, стратегические цели. Раскрывается концепция дистанционного обучения. Обсуждаются новые педагогические цели. В особенности, говорится о важности условий изучения иностранных языков на дистанционном (онлайн) обучении.

Rəyçi: dos.N.Zeynalova

PSIXOLOGİYA

Наргиз Султан
Азербайджанский Университет Языков

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В СЕМЬЕ РЕБЕНКА С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Ключевые слова: аутизм, поведение, семья, ребенок, симптом

Açar sözlər: *autizm, davranış, ailə, uşaq, simptom*

Keywords: *autism, behavior, family, child, symptom*

В ежегодном отчете Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) говорится, что психические расстройства возникают в любой стране мира, у обоих полов и в любом возрасте, независимо от социальных и этнических групп, и причиняют огромные страдания отдельным людям и их близким. В то же время психические расстройства являются тяжелым бременем для общества в целом, и, по прогнозам экспертов, это бремя растет.

Так, согласно мировой статистике, если в 2000 г. глобальное бремя болезней психических расстройств составляло 12,1%, то в 2020 г. оно составило 15%. Психические и поведенческие расстройства связаны не только с экономическими, но и с огромными социальными потерями – самоубийствами, насилием, наркотиками, бедностью, бездомностью, стигмой (восприятие психического заболевания как признака), дискриминацией [1, с.3].

Несвоевременное выявление у детей и подростков психических расстройств и непредоставление соответствующих социально-психологических услуг может со временем привести к сокращению человеческих ресурсов в стране, а также к росту инвалидности среди населения. Одно из таких психических расстройств называется

«расстройством аутистического спектра» (РАС).

В последнее время детский аутизм получил широкое распространение. Количество людей с РАС неуклонно растет. Если еще в конце XX века аутистом был один из 1600 человек, то сейчас по одному аутисту приходится на каждые 68 человек. Прежде всего, аутизм – это расстройство развития, а не болезнь. Термин «Аутизм» (autism) ввел Э.Блейлер в 1911 году для оп-

ределения крайних форм нарушения социальных контактов и ухода от реальности в свой собственный мир.

Люди с аутизмом имеют специфические особенности: развитие у них социальных и коммуникативных навыков затруднено, их интересы ограничены, поведение стереотипно. Также они могут отличаться особой чувствительностью и испытывать дискомфорт от сенсорной стимуляции, например, на определенные виды или звуки. Несмотря на то, что проявления аутизма, раннего детского аутизма и расстройства аутистического спектра весьма похожи, все же самой распространенной формой среди них остается именно ранний детский аутизм. Терминами «аутизм» или РАС обозначаются группы расстройств, влияющих на развитие центральной нервной системы. Между тем, «ранний детский аутизм» говорит о таких нарушениях, как искаженное развитие психики, для которого характерны нарушение установления контакта с окружением, перверсия интересов, проблемы в эмоциональной сфере, стереотипность действий.

РАС относятся к категории расстройств нейроразвития, которым присущи нарушения в социальной и коммуникативной сферах, а также ограниченное и повторяющееся поведение [11, с.8]. В основном РАС проявляются в виде нарушений в трех сферах:

- Нарушения во взаимодействии с социумом (проявляются на качестве общения ребенка);
- Нарушения в сфере коммуникации (проявляются в том, как ребенок вербально выражает мысль, использует жесты или мимику);
- Поведенческие нарушения (проявляются в своеобразности, стереотипности и ограниченности интересов и деятельности) [4, с.15].

Ни одна семья не застрахована от появления в ней ребенка с аутизмом. Появление такого ребенка не зависит ни от достатка, ни от уровня образованности, ни от социального статуса родителей. И в том, что у ребенка оказался аутизм, никто не виноват. Выявление этого расстройства на ранней стадии этого расстройства и квалифицированная поддержка помогут ребенку и в вашей семье. Часто, еще до возникновения явных симптомов, возможны странности в поведении ребенка, указывающие с высокой долей вероятности на аутизм. В ходе исследований развития детей с аутизмом были выявлены симптомы, которые указывали на наличие высокого риска аутизма у малышей. Иногда такие симптомы именуют «красными флажками» аутизма. На основе следующих симптомов можно сделать выводы, что у ребенка высокий риск аутизма. Они следующие:

- Утратил в детском возрасте какие-то социальные, коммуникативные навыки;
- Вообще не реагирует или реагирует редко на свое имя;
- Всегда или довольно часто ведет себя так, словно не слышит обращенной к нему речи.
- Отсутствие речи, состоящей из сочетания двух слов к 24-месячному возрасту;

- Не улыбается или делает это редко другим людям.
- Нет лепета к 12 месяцам, а к 16 месяцам не может произносить слова.
- Не использует ни указательный, ни какие-либо другие жесты в 12 месяцев.

Обнаружение того, что у ребенка аутизм, может сильно изменить вашу семейную жизнь.

Несмотря на вашу глубокую любовь к своему ребенку, вы можете испытывать чувства горя, гнева, страха и стресса. Родители могут беспокоиться о том, что их видение будущего ребенка исчезло, что их отношения с супругом будут натянутыми, что семья столкнется с растущим финансовым давлением. Чувствовать себя подавленным – это естественно.

Как следует поступить, если у ребёнка диагностирован аутизм?

Ранние годы ребенка представляют собой важное окно в его развитии, поэтому важно как можно скорее изучить страховое покрытие и методы поведенческой терапии вместе со специалистом. Это может быть прикладной поведенческий анализ и логопедия. Налаживание контактов с местной группой поддержки может быть утешительным, так как дает вам возможность общаться с родителями, испытывающими те же переживания, что и вы. Группа может делиться эмоциями, страхами, открытиями и ресурсами, особенно теми, которые относятся к услугам в их сообществе. Нелишне будет вести также систематизированный учет посещений врача, чтобы составить полное представление о малыше на разных этапах. Также можно делать заметки об этапах развития, улучшениях и состоянии здоровья. Общайтесь с ребенком любым возможным способом, например, разговаривая, читая или показывая обучающие видео, даже если кажется, что ребенок не обращает внимания. Прочтите рассказы, написанные другими родителями и взрослыми аутистами. И не менее важно, чтобы вы позаботились и о себе. Выделите время для перезарядки. Ищите позитивных людей и избегайте тех, кто отнимает вашу энергию.

Есть данные, что после постановки ребенку диагноза РАС родительское отношение меняется по двум направлениям. Некоторых родителей диагноз ребенка еще более сблизил, и внутрисемейных конфликтов стало меньше, и семья мобилизовалась, поставив во главу угла интересы ребенка. Другой вариант, который не очень характерен для азербайджанской семьи, – это рост напряженности, учащения конфликтов, взаимные обвинения и распад брака [4, с.245].

Как справляться со стрессом в связи с воспитанием ребенка-аутиста? Многие свойства аутизма – истерика, дефицит речи, агрессия, ограниченные возможности и неспособность стать независимым – способствуют возникновению глубокой депрессии и стресса, которые испытывают многие, кто осуществляет уход за больным. Родители могут бороться с горем, грустью, гневом и безнадежностью. Они могут опасаться за свою безопасность и безопасность своих детей. Постоянная навигация по системам здравоохранения требует огромного количества времени, энергии и денег, что при-

водит к истощению и финансовому давлению. Чтобы справиться с этими проблемами, родители должны изучить и получить доступ ко всем доступным им услугам. Они могут сильно опереться на семью и друзей в плане поддержки. Бесценно найти группу поддержки рядом с вами, поскольку ее члены могут дать понимание, эмоциональную силу и важную информацию.

I. КАК МОЖНО ПОСОДЕЙСТВОВАТЬ РЕБЕНКУ-АУТИСТУ В ОБРЕТЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ?

Каждый любящий родитель хочет, чтобы его дети строили отношения, которые доставляли бы им радость, делали бы их счастливыми. Дети с аутизмом подходят к различным социальным ситуациям с тревогой и разочарованием, но родители могут помочь им обрести уверенность. Родители могут моделировать и объяснять своему ребенку социальное поведение. После определенного взаимодействия они могут предоставить подробное пошаговое объяснение своего поведения, включая выражение лица, тон голоса и язык тела. Объяснения, нацеленные на то, чтобы показать, почему в определенный момент родитель повел себя тем или иным образом, полезны, поскольку к пониманию этого дети с аутизмом самостоятельно прийти не могут.

Родители могут обсуждать и обыгрывать различные ситуации из увиденного ребенком по телевизору или в интернете, либо же с которыми он может столкнуться в школе или на улице. Родителю и ребенку следует разыгрывать по очереди ролевые игры, чтобы ребенок учился исполнять обе роли по сценарию. Планирование в группе поддержки подобных игровых встреч с детьми создает для них возможности практиковать социальные навыки.

Одна из проблем, с которой сталкиваются родители, состоит в их незнании того, как начать говорить с ребенком-аутистом о его недуге. Родителям следует быть открытыми, позитивными и основываться на фактах. Дети чувствуют эмоции и отношение других, и это может повлиять на их восприятие себя. Если родители стараются излишне осторожничать с аутизмом, скрыть его или, говоря об этом, чувствуют себя неловко, то дети могут решить, что им лучше прятать свой аутизм, и будут относиться к нему как к чему-то постыдному, или даже страшиться его. Родители у своего ребенка, наряду с проблемами, могут выявить и сильные стороны. Ребенку с аутизмом может быть трудно общаться с людьми, но при этом он может преуспевать в математике и отлично владеть компьютером. Это может быть ценным фактором для обсуждения их опыта.

II. КАК МОЖНО ПОВЫСИТЬ ДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТЬ РЕБЕНКА-АУТИСТА?

Аутичный ребенок при невозможности удовлетворить собственную потребность в общении или в чем-то еще зачастую устраивает истерики и демонстрирует другие сложные формы поведения. В этой связи важно понять, по какой причине ребенок ведет себя так, и что он этим хочет сказать. Понимание причин такого поведения – важный компонент дисциплины. Возможно, на каком-то мероприятии ребенка затолкала толпа, или ему не дали поиграть с любимой игрушкой. Первый шаг приучения ребенка состо-

ит в наблюдении и определении так называемого триггера, то есть потенциальных спусковых механизмов. Затем родителям можно попытаться применить систему поощрений за хорошее и наказания за плохое поведение. Методичная, последовательная реализация этого плана может создать у ребенка понимание последствий за те или иные свои действия.

Как обычно, родители таких детей обвиняют себя в том, что, наверное, их стиль воспитания или образ жизни стали причиной возникновения этой проблемы. Существует давняя история «обвинения» родителей в том, что их дети аутисты. Аутизм даже ошибочно приписали к результату холодного стиля воспитания. Сегодня известно, что стиль воспитания не приводит к аутизму – причины этого заболевания таятся в генетике и возникает оно из-за различных факторов. Родители не виноваты в том, что их ребенок аутист. Однако, несмотря на это, некоторые родители, движимые зачастую ошибочными представлениями общества, все еще испытывают чувство вины, занимаясь самобичеванием. Родителям следует признать свои эмоции и страхи, так же как и признать, что у их аутичного ребенка также есть и сильные стороны, которые стоит поддержать и развить [5, с.29].

Наличие ребенка с аутизмом в семье, конечно же, оказывает влияние на его братьев и сестер. Ребенок-аутист, как правило, меняет динамику семьи. Его братьям и сестрам зачастую приходится преодолевать стресс и тревогу, варьирующиеся, помимо эмоций, от чувств страха и вины до чувств смущения и раздражения. Братья и сестры могут пытаться скрывать эти эмоции от родителей, чтобы не быть дополнительной обузой. Но они также могут взять на себя часть заботы о больном. Бывает так, что они могут почувствовать пренебрежение со стороны родителей, которым необходимо уделять огромное количество времени терапии и медицинским приемам, а также эмоциональной энергии для больного ребенка. Кроме того, братьям и сестрам может не хватать знаний и информации, которыми обладают родители, что может вызвать страх за своего больного брата или сестру.

С появлением в семье ребенка с аутизмом зачастую происходит деление детей на

«больного» и «здорового», и родители соответственно начинают относиться к ним по-разному. Ребенок с РАС требует к себе больше внимания, что становится часто причиной зависти и ревности со стороны брата и сестры аутичного ребенка. Такое положение в семье еще более усугубляет ситуацию. А потому родители должны включить здоровых детей в систему оказания помощи и обеспечить семейную поддержку ребенка с РАС [5, с.246].

Родители и те, кто заботятся об аутистах, должны понимать, что детям с РАС нужна обычная среда. Ни педагог, ни родители не могут научить ребенка с особенностями аутизма поведению обычного человека. Такое поведение можно перенять, только будучи в кругу других детей. Родители зачастую оттягивают момент интеграции своего аутичного ребенка в здоровую среду, по-

лагая, что сначала надо «подтянуть» его до определенного уровня. Однако это очень большая психологическая ошибка, которая вредна для ребенка.

По этому поводу научный сотрудник Института МГПУ И.Л. Шпицберг пишет: «Даже когда ребенок с аутизмом еще как будто ничего толком не понимает, плохо ведет себя в кругу обычных детей или сидит в углу и, казалось бы, не обращает ни на кого внимания, он все равно все впитывает и постепенно обучается» [5, с.3].

Детям с аутизмом необходима помощь и опора, чтобы жить, максимально реализуя свои возможности и преодолевать непростые для них жизненные ситуации. Им так же, как и нам с вами, необходимо признание и принятие их особенностей. Многие из них просто не смогут жить достойно без поддержки с нашей стороны.

В этой связи хотелось бы завершить статью известными изречениями, очень точно передающими характер взаимоотношений, который должен быть выстроен с аутичными детьми:

– Если ребенок никогда не играет в прятки, вам не стоит от этого прятаться;

– Если ребенок не смотрит вам в глаза, вам придется посмотреть правде в глаза;

– Если у вашего ребенка нарушена координация движений, скоординируйте ваши усилия;

– Если ваш ребенок невыносим, вы сможете это вынести;

–То, что вас постоянно в нем расстраивает, возможно, является расстройством вашего ребенка.

Литература:

1. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı – Dünyada səhiyyənin vəziyyəti haqqında hesabat, 2001. Psixi sağlamlıq: yeni anlayış, yeni ümid. WHO, Geneva, 2001.
2. Çətin Özbəy. Yalnızlıq ölkəsinə səyahət. Bakı, “Adiloğlu”, 2014, 248 səh.
3. Uşaq inkişafı metodikası.ACI-YF, Qanun nəşriyyatı, 2011,572 səh.
4. Григоренко Е.Л. «Расстройства аутистического спектра». Вводный курс. Учебное пособие для студентов. М.: Практика, 2018. — 280 с.
5. Шпицберг Игорь. «Аутизм как защита от мира». Harvard Business Review. Россия, 2014.
6. Шпицберг Игорь. «Коррекция нарушений развития сенсорных систем у детей с расстройством аутистического спектра. Аутизм и нарушения». 2 (41). 2013.
7. «Как проявляются симптомы расстройств аутистического спектра (РАС) у детей раннего возраста». Пособие для родителей, семьи и друзей. Москва. Фонд
8. «Выход», 2019. — 36с.
9. «Выявление, спектра». Клинический отчет Американской Академии Педиатрии.
10. «Абсолют – Помощь» 2020, 115 оценка и коррекция нарушений у детей с расстройством аутистического стр.

Xülasə

Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların ailədə tərbiyəsinin sosial-psixoloji problemləri

Məqalədə, autizm spektr pozuntusu probleminin mahiyyəti, onun son dövrlərdə daha geniş yayılmasından danışılır. Autizmin artıq xəstəlik kimi yox inkişaf problemi kimi qəbul olunduğu qeyd olunur. Autizm spektr pozuntusu özünü əsasən sosial qarşılıqlı münasibət, kommunikasiya və davranışda göstərir. Autizm spektr pozuntusu olan uşağın ailədə olması ailənin həyatında yeni bir qayğının, fərqli münasibətin meydana gəlməsi deməkdir. Ailənin bütün üzvlərinin birgə qayğısı ilə bu uşaqların tərbiyəsi, onlarda elementar sosial vərdişlərin tərbiyə olunması daha uğurla həyata keçirilir. Bəzən valideynlər autizm spektr pozuntusu olan uşağı normal həyatdan təcrid edir. Bu isə, uşağın inkişafını, onda müvafiq vərdişlərin yaranmasını daha da çətinləşdirir. Autizmin – ilk növbədə mərkəzi sinir sisteminin funksiyalarında olan pozuntu ilə əlaqədar olduğu göstərilir.

Summary

Social and Psychological Problems of Upbringing of the Child with Autism Spectrum Disorder in the Family

The article discusses the problems of infantile autism and its characteristic features. It is noted that autism is no longer perceived as a disease, but as a developmental problem. Autism spectrum disorder manifests itself mainly in the spheres of social interaction and behavior. The presence of the child with autism spectrum disorder in the family means the emergence of the new care and a different attitude in family life. The upbringing of these children and the acquisition of their basic social habits is carried out by the joint care of all family members more successfully. Sometimes parents isolate a child with autism spectrum order from normal life because he (she) is different. That matter usually has negative impact on the child's development. It should be added that autism symptoms are primarily due to the disorder in the functions of the central nervous system.

Rəyçi: dos.Ş.Babayeva

Əzim Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ GƏNCLƏRƏ MÜNASİBƏTİN ETNİK PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ailə, gənc nəsil, mədəniyyət, şəxsiyyət*

Keywords: *family, young generation, culture, individuality*

Ключевые слова: *семья, молодое поколение, культура, личность*

XX əsrin sonunda yenidən öz müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan xalqı dünyaya sürətlə inteqrasiya olunmağa başladı. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini əhatə edən qloballaşma, inteqrasiya, multikulturalizm və digər proseslər milli dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə, həmçinin mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ailə institutumuzda da öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Təbii olaraq bu proseslərin gedişində Azərbaycan ailələrində gənclərə münasibətdə, eləcə də onların ailə həyatına hazırlığı məsələlərində bir sıra yeni cəhətlər və yanaşmalar meydana çıxdı.

Hər bir xalqın, etnosun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi, gənc nəslin ailədə rolunun artırılması, cəmiyyətimizin gələcəyini təşkil edən ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsidir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ailələrində gənclərə göstərilən münasibətlərin zaman-zaman formalaşmasına, inkişafına mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətin, dövlət quruluşunun və aparılan ideologiyanın dəyişməsi öz təsirini göstərir.

Gənclərə münasibətlə bağlı milli dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan dastanlarımızda, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda, milli folklorumuzda yetərincə nümunə və yanaşmalar var ki, onların hər biri tədqiq olunmalı və araşdırılmalı, yeniyetmə və gənclərimizə örnək göstərilməlidir.

Oğuz türklərinin milli kimliyini təcəssüm etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ailədə qarşılıqlı münasibətlərə böyük yer verilmişdir. Dastanda gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində mustəsna rolunu namus, şərəf, ləyaqət hissi, nəciblik və s. müqəddəs mənəvi sərvət kimi önə çəkilir. Oğuzların etno-psixologiyasının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən sayılan bu kimi müsbət insani keyfiyyətlər ailələrimiz tərəfindən gənclərimizin tərbiyəsində təbliq olunur və milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıqlıq prinsipi olaraq yaşadılır.

Təbii olaraq ailədə qarşılıqlı münasibət qrup normaları və sərvətlərinin aşılınması, ötürülməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə, ailə ilə, ata və ana ilə bağlıdır. “Dədə Qorqud” dastanından: “Qız anadan görməyincə, öyüd almaz. Oğlan atadan görməyincə, süfrə açmaz”. Dastanda deyildiyi kimi, valideyin öv-

ladların ideali, yol göstərəni olmalıdır. Xalqımıza mənsub atalar məsəlində söylənilir: “Həyat gör-götür dünyasıdır”. Aydınır ki, hər bir uşağın ilk gördüyü və iştirakçısı olduğu ailədə baş verən hadisələr olur. Psixoloqlar əminliklə bildirirlər ki, bu hadisələr hər bir uşağın gələcək həyatında müsbət və ya mənfi silinməz izlər buraxır.

“Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanla oğlu Uruzun dialoqu tərbiyəvi cəhətdən bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

“Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəy böyük bir məclis qurmuş, igidlərlə yeyib içirdi. Birdən Qazan sağına baxdı, qahqah çəkib güldü. Soluna baxdı, çox sevindi. Qarşısına baxdı, oğlu Uruzu gördü, kədərləndi. Bu iş oğlu Uruza xoş gəlmədi. İrəli gəldi, diz çökdü. Dedi: – ağam Qazan! Sağına baxıb güldün, soluna baxıb çox sevindin. Qarşıya baxanda mənə görüb kədərləndin. Bunun səbəbi nədir belə?”

Qazan xan dedi:

– Sən bu günə qədər yay çəkməmişən, ox atmamısan, baş kəsməyibsən, qan tökməyibsən, Qanlı Oğuz yurduna bir mükafat almayıbsan. Sabahki gün vaxt gələr, mən ölüb, sən qalanda taxt-tacımı birdən sənə verməzlər, – deyər sonumu andım, ağladım, oğul.

Uruz dedi:

“A bəy ata!

Hünəri oğul atadanmı görər, öyrənər?

Yoxsa atalar oğuldanmı öyrənir?

Sən mənə götürüb haçan kafir sərhədinə çıxardın, qılınc çalıb baş kəsdin?

Mən səndən nə gördüm ki, nə öyrənirəm?”

Dastanda göstəriləni kimi hər bir ata bilməlidir ki, oğlan uşağının ilkin ideali ataları olur və bu idealın həyata yeni qədəm qoyan uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında müstəsna rolu var.

Şərq mütəfəkkirləri öz yaradıcılıqlarında gənclərin şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında elmi biliklərə yiyələnməyə, təmiz və yüksək mənəviyyətə sahib olmalarına üstünlük vermişlər. Dahi filosof Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi Nasir” əsəri uşaqların tərbiyəsində ailənin, irsiyyətin, mühitin, həmçinin ona göstərilən münasibətin böyük önəm daşdığını vurğulayır. Uşaqların şəxsiyyət kimi düzgün formalaşması prosesində kiçik yaşdan diqqətli olmalı, onun tərbiyə aldığı, eləcə də ünsiyyətdə olduğu insanların ağıllı, elmi, əxlaqi və mənəviyyəti təmiz olan sosial mühitin seçilməsi vacib məsələdir.

Əsərdə uşaq süddən ayrıldıqdan həmən sonra onu ağıllı, əxlaqlı və sağlam tərbiyəçi yanına qoyulması məsləhət görülür.

*Südəmər bir uşaq tutmamış maya,
Tutmayın siz, axmaq, xəstə bir dayə,
Süd ilə bədənə girərsə azar,
O, bədəndən, yalnız öləndə çıxar! [4, s.156]*

N.Tusiyə görə davranış əxlaqın göstəricisidir. O, gənclərin tərbiyəsində yaşlı nəslin, ata və ananın müstəsna rolunu və vəzifəsini ön plana çəkir.

“Cəmiyyət və qadın” qəzetinin redaktoru, fəlsəfə doktoru Səriyə Məmmədova müəllifi olduğu “Əsas və vacib məsələlər” kitabında yazır: “Ailə həyatı – anlaşma, məhəbbət, qayğıkeşlik və daimi əmək haqqında elmdir”, “Ailə başçısı – atalıq vəzifəsinə vicdanla yanaşmalı, ailədə xoşbəxtliyin, sakitliyin, maddi və mənəvi təminatın cavabdehi kimi nümunəvi – ər, ata, ailənin sahibi olmalıdır”, “Ailə – dövlətdir, qadın isə onun mühafizəçi əsgəri. Hər xırda məsələyə görə ailəni dağıtmaq, atanı və övladları bir-birindən ayırmaq yolverilməzdir. Ən son ana qədər qadın ailənin qorunub saxlanması üçün sakitliklə, müdrikliklə mübarizə aparmalıdır” [3. s.23].

Azərbaycan ailələrində böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı daima öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz hər bir ailənin həyatında xalqın ruhu, mənəviyyəti yaşayır və bu xüsusiyyətlər el adət-ənənələri ilə nəsildən-nəsilə ötürülür. “Allahsız yerdə otur, ağsaqqalsız yerdə oturma” deyib atalarımız, ailənin idarə olunmasında məsləhətə, qarşılıqlı fikir mübadiləsinə yer verildiyi göstərilir. “Məsləhətli don gen olar” dedikdə ailənin hər bir üzvünün sözünün dəyərli və keçərli olduğu anlamına gəlir. Azərbaycanda gənclərin müstəqil şəxsiyyət kimi yetişməsi, tək öz ailəsində deyil, onun yaşadığı, işlədiyi, təmsil etdiyi qrupun yararlı bir nümayəndəsi olmağa, nəslinin, millətinin qürur yeri, əsil vətəndaş kimi cəmiyyətə vəsiqə qazanması öndə durur.

Hər bir xalqın özünəməxsus bənzərsiz mədəniyyəti var. Şəxsiyyət bu mədəniyyət kontiniumunda doğulur, böyüyür, ərsəyə çatır. Dünya psixologiyasında müxtəlif istiqamətlərdə kros-mədəni tədqiqatlar aparılır. Bəllidir ki, obyektiv və subyektiv səbəblərə görə Azərbaycanda bu sahədə sistemli tədqiqatlar aparılmasa da, folklorumuzda, ədəbiyyatımızda maraqlı müşahidələr, dəlillər var.

Dahi Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində müxtəlif xalqların həyatını psixoloji ölçülərlə ətraflı təsvir etmişdir. Nizaminin əxlaqi görüşlərində düzlük və doğruluq kimi əxlaq kateqoriyalarına geniş yer ayrılmışdır. Öz yaradıcılığında ağsaqqalların, yaşlı adamların məsləhətlərinə diqqət yetirməyi, onlardan faydalanmağı tövsiyə edir:

*Yaramaz böyüklər sözündən qaçmaq,
Ağıllı sözlərə çevirmək yarpaq.*

Nizami Gəncəvi insanlara təvəzükar olmağı, yersiz lovğılıqdan, təkəbbürlükdən uzaq durmağı məsləhət görür: “Özündən razılar hər zaman sınar”.

Dahi şair gənclərə ədalətli olmağı, xeyirxah işlər görməyi, digərlərinin əlindən tutmağı özlərində bir vicdan haqqı kimi formalaşdırmaq, dünyada yaxşılığı hər şeydən üstün tutmağı tövsiyə edir:

*Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə.*

Ailə tərbiyəsi, ailədaxili münasibətlər, qarşılıqlı ünsiyyət problemi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun əsərlərində xeyirlə şərlər, yaxşıqla pislilik qarşı-qarşıya qoyulur. Təkcə var-dövlət, vəzifə insanı ucaltmır, insana şərəfli həyat, millətinə dəyərli olmaq baş ucalığı gətirir, zaman axarında nəsillər dəyişsə də onu öz əməli yaşadır.

*Alçalmaq yoluyla kim tapsa çörək,
Özünü alçaltmış, o adam demək [5, s.136].*

Bəllidir ki, ailədə qarşılıqlı münasibət öz xarakterinə görə daha emosionaldır. Uşaqlara valideyin sevgisi, məhəbbəti, uşaqların valideyinə ehtiramı, məhəbbəti təbii tələbat kimi meydana çıxır.

Bəzi ailələrdə uşaqlar yeniyetməlik dövrünə gəlib çatanda valideyinlərin onlara diqqəti zəifləməyə başlayır, artıq gənclik çağına çatanda sanki, valideyinlər öz vəzifələrini bitmiş hesab edirlər. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, bu proseslər təbii olaraq qarşılıqlı münasibətlərdə müəyyən xoş olmayan hadisələrin, hətta ailədaxili konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Ailə hər bir insan üçün sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik mühit hesab olunur. Ailənin bir çox funksiyası var ki, gənc nəslin hərtərəfli inkişafına, müstəqil şəxsiyyət kimi həyata qədəm qoymasına əlverişli şərait yaradır.

Professor Akif Abbasov yazır: “Xalqımız həmişə düzlük və doğruluğu yüksək qiymətləndirmiş, kiçik yaşlardan uşaqları sözün düzünü danışmağa və ədalətli olmağa öyrətməyi, valideyinlərin və tərbiyəçilərin bu sahədə onlara nümunə olmaları vacib sayılmışdır. Bu, həm də belə bir inamdan irəli gəlir ki, düzlük və doğruluğun hökm sürdüyü cəmiyyət ədalətli olar” [1. s.207].

Psixoloqların gəldiyi qənaətə görə, ailənin xoşbəxtliyi üçün bir sıra şərtlərin olması zəruridir: bir-biri üçün yaşamaq, qarşılıqlı anlama, etibara, güzəştə getməyə (biri od olanda, biri su olar), uşaqların olması, mənzil şəraiti, maddi durum və s.

Məlumdur ki, hər bir xalq, etnos özünün tarixən formalaşmış mental dəyərləri əsasında ailə modeli yaradır. Bu gün Azərbaycan xalqı qədim Şərq və müasir Qərbi mədəniyyətinin ən üstün cəhətlərini özünün zəngin adət-ənənələri ilə sintez edən ailə modelinə sahibdir. Ölkəmizdə ailə dəyərləri insanlarımız tərəfindən qorunur, ən başlıcası dövlətimizin daim diqqətində saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ailə dəyərlərinə yüksək qiymət verir, milli ailə institutun möhkəmlənməsinə, inkişafına, bu yolda qarşıya çıxan problemlərinin həllinə çalışır. “Ailə və uşaq problemləri çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Ailə dəyərləri xalqımız üçün həmişə çox doğma olub, çox əziz olub və deyə bilərəm ki, ailə dəyərləri, əslində, bizim milli dəyərlərimizdir. Azərbaycan dünya birliyinə inteqrasiya edir. Ölkəmizin inkişafı, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün və milli dəyərlərin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün ailə dəyərləri daim yüksəklərdə olmalıdır” [6].

Hər bir ailə başçısı, hər bir vətəndaş çalışmalıdır ki, onun ailəsində olan təməl dəyərlər itməsin, öz həyatı boyu ailə üzvləri ilə birlikdə yüz illərlə formalaşan ailə dəyərlərimiz yaşadılsın, möhkəmləndirilsin, gələcək nəsilə çatdırılsın.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N., Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2013, 324s.
2. “Qabusnamə”, Bakı, Azərənəşir, 1989, 237 s.
3. Məmmədova S.A. Əsas və vacib məsələlər haqqında düşüncələr. Bakı-2013. s.193.
4. Tusi N. Əxlaqi- nasiri. Bakı, Elm,1989, s.256.
5. Sədi Ş. Gülüstan 2-ci nəşr. Bakı Azərənəşir, 1987, s. 284.
6. www.Portal.azertag.az/az.node/8214.

Summary

Ethnopsychological Features of Attitudes towards Youth in Azerbaijani Families

The paper shows how globalization, integration, multiculturalism and other processes in today's world affect our national values, traditions, as well as family institution, which is an integral part of our culture. Naturally, in the course of these processes, a number of new aspects and approaches arose in Azerbaijani families in relation to young people, as well as in their preparation for family life.

The paper also deals with our epics, oral and written literature, national folklore. There are enough examples and approaches that are important in bringing up of youth. Each of them must be studied and instilled as a psychological factor in the formation of the personality of adolescents and youth.

Резюме

Этно-психологические особенности отношения к молодежи в азербайджанских семьях

В данной статье отражается влияние процессов глобализации, интеграции, мультикультурализма в современном мире на национальные ценности, традиции, а также на институт семьи, который является неотъемлемой частью нашей культуры. Естественно, что в ходе этих процессов в азербайджанских семьях возник ряд новых аспектов и подходов в отношении молодых людей, а также в их подготовке к семейной жизни.

В статье также приведены примеры из устной и письменной литературы. В национальном фольклоре достаточно примеров и подходов, которые являются неотъемлемой частью наших национальных ценностей по отношению к молодежи, каждый из которых необходимо изучать, прививать как психологический фактор формирования личности подростков и юношества.

Rəyçi: dos. A.Ə.Quliyev

İSTİMAİ ELMLƏR

Газиз Шаймерден
Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

АРХИТЕКТУРА ТЮРКСКОГО МИРА

Ключевые слова: *глобализация, интеграция, тюркский мир, цивилизация*

Açar sözlər: *qloballaşma, integrasiya, türk dünyası, sivilizasiya*

Keywords: *globalization, integration, Turkic world, civilization*

*Посвящается вечной и светлой памяти шахидов,
погибших за освобождение Карабаха.*

Современный мир – это мир глобализирующийся, он стал другим, но не стал более миролюбивым. Изменилась главным образом только расстановка сил на международной геополитической сцене и возникли новые вызовы в виде экономической глобализации и нового противостояния цивилизаций. Современный мир выстраивается в многополярной асимметричной архитектуре, которая в обозримом будущем может трансформироваться в американо-китайскую биполярную систему. Позиции США как супердержавы ослабевают, на уровень второй экономики мира выходит Китай. Россия, занимая фактическое положение региональной державы стремится взять реванш и желает быть равноправным геополитическим актором, наравне с США и Китаем. Растет геополитический и экономический вес Индии. Растут новые центры силы, мир становится многополярным.

Мир сегодня, в начале XXI века преобразился и стал совершенно иным, чем в период со второй половины XX века до конца 1980-х гг. Последний стал именоваться в истории периодом холодной войны, когда глобальная политика, как отмечает С.Хантингтон, была биполярной, а мир был разделен на три части. Группе небогатых стран социалистического лагеря противостояла группа наиболее могущественных и процветающих государств, ведомая Соединенными Штатами. Этот конфликт в значительной степени проявлялся за пределами двух лагерей – в третьем мире, который состоял зачастую из бедных, политически нестабильных стран[1, с.14-15].

После окончания холодной войны и крушения социализма прежняя международная система ушла в небытие. Современность характеризуется, по нашему мнению, двумя основными тенденциями развития, которые в своей совокупности образуют единый процесс. С одной стороны, это глобализация, как высший этап интернационализации в своем политическом, экономическом и культурном воплощении. Как отмечает Г.Шалабаева, человечество развивается универсальным путем и Казахстан в этом плане не исключение [2, с.11].

С другой стороны, чем более мир превращается в единое целое, тем более множатся различия и в первую очередь этнического и конфессионального свойства. Глобальная политика стала многополюсной и полицивилизационной. Как пишет С.Хантингтон, «в мире после холодной войны наиболее важными между людьми стали уже не идеологические, политические или экономические различия, а культурные. Народы и нации пытаются дать ответ на самый простой вопрос: кто мы есть. И они отвечают традиционным образом – обратившись к понятиям, имеющим для них наибольшую важность. Люди определяют себя, используя такие понятия, как происхождение, религия, язык, история, ценности, обычаи и общественные институты. Они идентифицируют себя с культурными группами: племенами, этническими группами, религиозными общинами, нациями и – на самом широком уровне – цивилизациями. Не определившись со своей идентичностью, люди не могут использовать политику для преследования собственных интересов. Мы узнаем, кем являемся, только после того, как нам становится известно, кем мы не являемся, и только затем мы узнаем, против кого мы» [1, с.15].

Таким образом, этноконфессиональный фактор, который в международных отношениях присутствовал всегда, в настоящее время, в начале XXI века приобретает новую, большую, чем прежде стратегическую значимость. Глобализация – это объективная реальность и новая глобальная политика – это политика цивилизаций. Соперничество сверхдержав сменилось столкновением цивилизаций. В этом новом мире наиболее масштабные, важные и опасные конфликты произойдут не между социальными классами, бедными и богатыми, а между народами различной культурной идентичности [1, с.22].

Казахстан в настоящее время испытывает мощный прессинг в виде идеологического, информационного, экономического и политического давления, в первую очередь со стороны нашего северного соседа. Говорить о каком-либо серьезном информационном и идеологическом влиянии Запада или Востока (в лице Китая) на казахстанское общество не приходится, поскольку подавляющее большинство граждан РК не владеет английским и тем более китайским языками. Зато русским языком владеют практически все граждане Казахстана.

Судьбоносные вопросы будущего Астаны как одного из локомотивов ЦАР будут зависеть во многом от влияния внешних факторов. Их условно можно разбить на несколько векторов. Российский, китайский, тюркский,

западноевропейский, американский и исламский. Рожденный творческой фантазией З.Бжезинского термин «многовекторность внешней политики» достаточно успешно реализовывался Акордой до недавнего времени, пока не дал ощутимый крен в сторону российского направления.

На этом фоне прошедшая 15 марта 2018 года в Астане Рабочая (консультативная) встреча глав государств Центральной Азии (Туркмения была представлена председателем Меджлиса А.Нурбердыевой) свидетельствует о возрождении регионального, центрально-азиатского вектора многостороннего взаимодействия.

История центрально-азиатского вектора наверно самая драматичная. Как известно, последнее межгосударственное объединение стран региона – Организация «Центрально-Азиатское сотрудничество» (ОЦАС) – прекратило своё существование в 2005 году в связи с объединением с Евразийским экономическим сообществом (ЕврАзЭС). Такой шаг во многом был обусловлен тем, что в силу ряда объективных и субъективных факторов эта и предшествующие ей организации (ЦАС, ЦАЭС) оказались неспособными реализовать поставленные перед ними цели и задачи по развитию региональной кооперации. К тому же Туркмения изначально дистанцировалась от участия в данном процессе. После этого президенты центрально-азиатских республик в полном составе самостоятельно, то есть без участия официальных представителей других государств и международных структур, собирались лишь 28 апреля 2009 года в Алма-Ате на Саммите глав государств – учредителей Международного фонда спасения Арала (МФСА).

На настоящий момент в регионе наблюдается интересная ситуация в экономической и военно-политической сферах. Три государства ЦАР – не участвуют в ЕАЭС: Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан. Но вместе с тем, три государства Центральной Азии являются членами ОДКБ – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан. Узбекистан неоднократно заходил и выходил из ОДКБ, окончательно приостановил свое членство в 2013 г. Три государства – члены ВТО (Кыргызстан, Казахстан, Таджикистан), два – нет. Тюркский Совет (Совет сотрудничества тюркоязычных государств) объединил четыре из семи ныне независимых тюркских государств – (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турцию). В октябре 2019 года произошло знаменательное событие, в тюркский клуб (ССТГ) вступил Узбекистан. В ближайшей перспективе Туркменистан присоединится. Это всего лишь вопрос времени. Следует также упомянуть и Венгрию как государство – наблюдатель).

Помимо всего прочего, Центрально-азиатский регион становится полем, где интересы Китая и России сталкиваются с интересами других субъектов – тюркского и исламского миров. Из тюркского вектора в силу этноязыкового фактора автоматически выпадает Таджикистан, но он также является частью мусульманской уммы, что сближает его с регионом. Современный исламский мир многосубъектен, полиэтничен, расколот и разнопланов. Тем не менее, ислам изначально был и остается сильной идеологической системой, число последователей которой сегодня только увеличивается.

С геополитической точки зрения государства Центральной Азии в настоящее время находятся в сложнейшем положении. Процесс этнополитогенеза центрально-азиатских народов далеко не завершен, в обществе и во властных структурах государств региона нет ни общепринятой идеологии, ни четкого понимания своего места в быстро меняющемся мире, ни представления о пути будущего развития. Хотя значительная часть населения центрально-азиатских государств сохранила ощущение этнического и культурного единства, различий между ними гораздо больше, чем точек соприкосновения. Все это может стать теми рычагами, на которые могут эффективно надавить силы, желающие подчинить развитие этих стран своему влиянию. Этими силами могут быть и исламские фундаменталисты, и ведущие игроки на мировой геополитической доске в лице России, Европы, США и Китая, а также региональные державы, такие как Турция и Иран.

В условиях взаимного соперничества сверхдержав современному Казахстану важно будет не только балансировать на их взаимных интересах и противоречиях, но и как можно быстрее достичь статуса действительно независимого и экономически сильного государства.

Сырьевой характер национальной экономики при достаточно умеренных, в мировых масштабах, ресурсах, не позволяет надеяться на то, что наша страна в обозримом будущем сможет диктовать другим странам свою политическую волю, используя, как наши соседи по континенту, экономический шантаж. Про военное влияние даже говорить не приходится. Но наличие нефти и газа, геополитическое положение, а также курс на центрально-азиатскую кооперацию дают Казахстану шансы достижения подлинной независимости.

Так или иначе, но фактор тюркской идентичности, который, как считает Г.Телебаев, является базовым [3, с.52] и фактор принадлежности к единой мусульманской умме все-таки сыграли свою роль. В Центральной Азии отныне складывается новая реальность. Как считает, М-А.Сыдыкназаров, Центральная Азия теперь сама должна конструировать свою новую региональную идентичность. До этого ее конструировали извне [4].

В качестве примера можно использовать опыт «Вышеградской группы» (Польша, Чехия, Словакия и Венгрия). Либо, как считает Д.Сатпаев, поучиться у Швейцарии – как выживать в окружении крупных и амбициозных государств и сохранять полный нейтралитет на протяжении столетий и двух последних мировых войн [5].

Волею исторической судьбы Казахстан оказался на перекрестке цивилизаций. В этих условиях есть угроза, безусловно, включения Казахстана в орбиту той или иной державы. Но какова степень реальности этой угрозы? Так ли она неминуема. Официальная власть, как представляется, надежды возлагает на применяемую ей в отношениях с другими странами политику многовекторного равновесия, которая в последние годы дала чрезмерный крен в сторону России. Как считает Д.Сатпаев, интерес Казахстана в том,

что мы не должны идти в фарватере какого-то крупного геополитического игрока, нам не нужен «старший брат» – ни в лице России, ни в лице иного государства [5].

Нельзя не согласиться с мнением Д.Сатпаева в том, что Казахстан позиционирует себя как евразийское, а не как Центрально-Азиатское государство.

Тогда как Казахстан больше азиатская, чем евразийская страна, Казахстан – это часть тюркского мира и часть исламского мира. И это наша суть, наша судьба и наше предопределение.

Поэтому Казахстан должен обращать большее внимание на Центрально-Азиатскую региональную кооперацию, чем активно включаться в ЕАЭС. Страны Центральной Азии должны усилить региональную кооперацию, чтобы не застрять в сырьевой периферийной зоне мировых экономических процессов. Это в немалой степени зависит от грамотно выстроенной региональной политики с участием самих государств Центральной Азии без посредников. По сути, речь идет о выживании стран региона в качестве самостоятельных экономических и политических акторов. Регион должен быть экономически конкурентоспособным и политически стабильным в условиях глобальных геополитических изменений [5].

Региональная кооперация государств ЦАР вкупе с экономическим взаимодействием с Турцией и Азербайджаном может в перспективе составить реальную альтернативу ТС и ЕАЭС. Энергетические проекты с участием Азербайджана и стран ЦАР, которые обеспечивают поступление энергоресурсов в Турцию и далее на Запад могут стать основой энергетической безопасности Европы и содействовать экономическому развитию региона. Эти проекты вызывают серьезное беспокойство нашего северного соседа, который считает их конкурентами и угрозой для его господства на мировом рынке углеводородов. «В современных условиях масштабные энергопроекты будут провоцировать международные конфликты. Газо и нефтетрубопроводы в нынешнем веке воспримут весьма двусмысленную (экономически прогрессивную и военно-политическую провоцирующую) роль, которую в международных отношениях XIX и XX вв. играли железные дороги» [6, с.30-31].

Параллельно с экономической интеграцией странам тюркского мира необходима консолидация военно-политическая. Тем более, что по многим вопросам международной повестки, таким как Сирия и проблемы Ближнего Востока, Афганистан, Карабах, Кипр и другим у стран ЦАР, Турции и Азербайджана наблюдается единая позиция.

Оглушительная и потрясающая победа Азербайджана в Отечественной войне осени 2020 года воодушевила весь тюркский мир. «Азербайджан превзошел Армению во всех отношениях и при этом не проиграл информационную и пропагандистскую войну за мировое общественное мнение. Самым главным фактором успеха, конечно, стало превосходство Азербайджана в мобилизационном развертывании. Его стотысячной армии противостояли в 2 раза меньшие силы Армении, мобилизация в которой была

провалена. О техническом превосходстве Азербайджана можно было судить по многочисленным видео расстрела армянской техники с беспилотников, звездой которых стал турецкий Bayraktar TB2. А с оперативной точки зрения азербайджанцы показали превосходство, нащупав и продавив слабые места в армянской обороне» [7].

На этом фоне в тюркском мире вновь заговорили о создании единой тюркской «армии Турана». «Учитывая тесное военное и политическое сотрудничество между Турцией и Азербайджаном во время Отечественной войны 2020 года, можно сказать о том, что тесная интеграция их вооруженных сил может рассматриваться как некий прообраз «армии Турана». Правда, сейчас эта «армия» включает в себя военные структуры лишь двух, а не шести тюркских держав, и во многом основана на противостоянии общему противнику – Армении, а не на идеях пантюркизма. Остальные же тюркоязычные страны Центральной Азии, пока не торопятся вступать с Анкарой в военный союз» [8].

Конечно, членство трех государств Центральной Азии в ОДКБ является серьезным препятствием для более тесного военного сотрудничества с Турцией. Но определенные позитивные сигналы в этом направлении появились. Мы имеем в виду визиты министра обороны Турции Хусули Акара в Казахстан и в Узбекистан в конце октября 2020 года. Именно в связи с этим обстоятельством эксперты вновь заговорили о перспективах создания «армии Турана» [8].

Нужно отметить, что Казахстан рассматривает Турцию в качестве своего стратегического партнера, а соглашение о сотрудничестве в военной сфере между двумя государствами было подписано еще в 2018 году, и оно носит тот же характер, что и договор с Узбекистаном. Такое соглашение предполагает совместную подготовку военных кадров, проведение учений, транзит военного имущества через воздушное пространство и другие вопросы [8].

Следует признать, что реализация проекта создания «армии Турана» - это дело отдаленной перспективы. Россия и Китай будут всячески препятствовать этому проекту, который может серьезно подорвать их влияние в регионе Центральной Азии. Пока остается формат двустороннего сотрудничества тюркских государств ЦАР с Турцией. Успехи военно-политического взаимодействия Турции и Азербайджана могут стать в будущем фундаментом проекта «армии Турана».

Для стран Центральной Азии жизненно необходимо всестороннее дальнейшее развитие сотрудничества с Вооруженными Силами Турции и Азербайджана во всех сферах, особенно организацию совместных военных учений. Первым этапом реализации проекта «армии Турана», должно стать создание общей системы безопасности.

Следующий и один из важнейших аспектов тюркской интеграции – это вопросы единого алфавита и единого языка. Вариантов их решения предлагается множество. Нам представляется наиболее убедительной концепция

усредненного языка – ортатюрк, предложенная Б.Р. Каримовым. По его мнению, «язык ортатюрк будет близкородственным языком для большинства тюркских языков. Его можно будет изучать дополнительно к изучению родного тюркского языка. Каждая тюркская нация сможет сама выбрать формы, методы и уровень изучения языка ортатюрк, исходя из своих национальных и государственных интересов. Язык ортатюрк может стать добровольным языком межнационального общения, накопления информации общетюркского и мирового значения в сообществе тюркских наций.

Преимущества предлагаемого решения мировой языковой проблемы заключаются в следующем:

1) так как усреднение проводится на базе этнических языков (диалектов), носители данных языков (или диалектов), на основе которых строится усредненный язык, будут понимать его в определенной мере без предварительного изучения;

2) не принадлежа ни одной этнической группе, усредненный язык не дает преимуществ ни одной из них, так что он не будет способствовать национальной розни на основе языковой политики;

3) усредненный язык устраняет некоторый произвол в выборе одного из местных языков в качестве официального государственного языка, так же как межэтнические конфликты;

4) усредненный язык позволяет не вводить язык бывших колонизаторов в качестве единственного официального государственного языка, ослабляет зависимость от бывшей метрополии в сфере культуры и образования.

5) многие народы, говорящие на одном языке разделены государственными границами. Таким образом, усредненный язык, построенный предложенным методом, мог бы играть роль макропосредника» [9].

Тюркское единство – это **вопрос выживания тюркской цивилизации**. Только так и не иначе. Конкуренция в современном мире становится все более ожесточенной. Чтобы не остаться на задворках мировой истории, тюркским государствам Центральной Азии жизненно необходима модернизация во всех сферах жизни. В мировой экономике необходимо найти и прочно занять свою нишу. В геополитической архитектуре мира необходимо занять позицию, с которой бы считалось международное сообщество.

Литература:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ Т. Велимеева, М – АСТ, Москва, 2007. – 571 с.
2. Шалабаева Г.К. Казахстан: от древних цивилизаций к современности. Учебное пособие. – Алматы, Экономика, 2007. – 258 с.
3. Телебаев Г.Т. Тюркская идентичность казахов // Идентичность и единство: казахстанский путь и модель Н.А. Назарбаева: сборник тезисов Международной научно-практической конференции. Астана, 28 ноября 2017 года. – Астана: Қазақстан Республикасының Тұғыш Президенті – Елбасының кітапханасы, 2017. – 124 б.,

4. Сыдыкназаров М-А. Центральная Азия сама должна спокойно сконструировать свою новую региональную идентичность. Пока ее конструировали извне [Электронный ресурс]/Режим доступа <http://respub.kg/2018/04/05/centralnaya-aziya-sama-dolzhna-spokojno-skonstruirovat-svoyu-novuyu-regionalnyu-identichnost-poka-ee-konstruirovali-izvne/> (5 апреля 2018)
5. Сатпаев Д. Казахстан загнал себя в ловушку, выход из которой может стоить очень дорого [Электронный ресурс] / Режим доступа https://zonakz.net/2018/04/17/dosym-satpaev-kazaxstan-zagnal-sebya-v-lovushku-vyход-iz-kotoroj-mozhet-stoit-ochen-dorogo/?utm_campaign=redtram&utm_content=406450431&utm_term=377151&utm_source=Redtram (19 апреля 2018).
6. Корецкий В.А. К вопросу о социально-политической ситуации в Центральной Азии (геополитический анализ)// Вестник Московского университета. Сер. 18. социология и политология. 2008. № 2. С.29-38.
7. Никольский А. Разморожен самый кровавый межстрановой конфликт в бывшем СССР [Электронный ресурс] / Режим доступа https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/12/29/852989-krovavii-konflikt?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com
8. Насретдинов Х. Есть ли перспективы у «Великого Турана». «Великий Туран»: перспективы объединенной тюркской армии [Электронный ресурс] / Режим доступа https://islam.kz/ru/news/v-mire/est-li-perspektivy-u-velikogo-turana-velikii-turan-perspektivy-obedinennoi-tyurkskoi-armii-4623/?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com#gsc.tab=0
9. Ойкуменическая концепция нации, усредненные языки и пути укрепления сотрудничества в Евразийском пространстве // Межэтнические взаимоотношения – гарантия развития евразийских идей. Материалы международной научно-практической конференции при ЮКГУ им. М.Ауэзова. Шымкент, 2007.с.65-72., О языке «ортатюрк». – Доклад на V-Курултае Всемирной Ассамблеи Тюркских народов. 3-6 ноября 2007 г. Шымкент. // Султанмурат Е., Мухаметдинов Р., Каримов Б. Тюркский пояс стабильности. Алматы, 2008. с. 38-41., Проблема языка межтюркского межнационального общения. – Доклад на XI съезде Дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и организаций. 17-19 ноября 2007 г. Баку. // Султанмурат Е., Мухаметдинов Р., Каримов Б. Тюркский пояс стабильности. Алматы, 2008. с. 41-46.

Xülasə

Türk dünyasının memarlığı

Məqalədə Orta Asiya dövlətlərinin inteqrasiyası, Türkiyə ilə iqtisadi əməkdaşlıq və hərbi əməkdaşlıq məsələlərindən bəhs olunur. Həmçinin, vahid türk əlifbası və dili problemi gündəmə gətirilir.

Summary
Architecture of the Turkic World

The article examines integration issues of the Central Asian countries, economic and military cooperation with Turkey. The Common Turkic alphabet and language issues are being raised.

Rəyçi: t.f.d.dos.A.Şahmuradov

TİBB ELMLƏRİ

Zülfüyyə Tağıyeva
Leyla Seyidbəyova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORQANİZMİN BİORİTMLƏRİ – SİRKAD RİTMLƏR

Açar sözlər: *bioritmlər, sirkad ritmlər, jetlaq, hipotalamus*

Keywords: *biorhythms, circadian rhythms, jetlag, hypothalamus*

Ключевые слова: *биоритмы, циркадные ритмы, джетлаг, гипоталамус*

Yunan dilindən tərcümədə “βίος” – həyat, “ρῦθμος” – ritm və ya təkrarlanan hərəkət anlamını ifadə edir. Bioritmlər bioloji proses və hadisələrin xarakter və intensivliyini müəyyən edən periodik təkrarlanan dəyişikliklərdir. Bu ritmlər orqanizmin bioloji saatlarını müəyyən edir, canlı təbiətin fundamental prosesi olub, çox hallarda spontan gedişə malikdir. Məsələn; ürək vurğusu, tənəffüs ritmi. Bioritmologiya-canlı sistem və bioloji hadisələrin zamandan və möhsümdən asılı dəyişikliklərini və bu dəyişikliklərin orqanizm üçün əhəmiyyətini araşdıran elm sahəsidir. Bütün canlılarda zaman və onun dövrülüyünü hiss etmə vərdişi vardır. Tədqiqatlar əsasında aşkar olunmuşdur ki, hər bir hüceyrənin zaman, iqlim, mövsüm ilə uzlaşma qabiliyyəti vardır. Deməli, hər bir hüceyrə öz daxili saati ilə yaşayır. Bitkilərin çiçəklənməsi, heyvan və quşların möhsüm miqrasiyası, yuxu və oyanma fazalarının növbələşməsi və s. Bütün bunlar canlı aləmin bioritmlərini müəyyən edir. Müasir insan meqapolislərdə həbs olunduqca onun açıq havada az olması, gündüz gecə növbələşməsinin onun üçün əhəmiyyətini itirməsi insan orqanizminin təbiətlə sinxronluğunun pozulmasına, orqanizmin bioritmlərinin zəifləməsinə səbəb olur. Nəticədə, havanın atmosfer təzyiqi, temperatur, rütubət səviyyəsinin dəyişməsi və əsasən də, iqlim dəyişiklikləri insan sağlamlığında müəyyən kənarəxımalara səbəb olur.

Akselerasiya (latın dilində “acceleratio” – sürətlənmiş mənasını ifadə edir) elm və texnikanın inkişafına canlı orqanizmin fizioloji baxımdan sürətli inkişaf reaksiyası ilə cavab verməsidir. Akselerasiya fizioloji proses olaraq orqanizmin sirkad ritmlərinə bilavasitə təsir edir. Müasir insanın qidalanma norma və keyfiyyətinin dəyişməsi, əsasən şəhər mühitində konstitusional, intellektual baxımdan yüksək göstəricilərə malik insanların toplanması, heterozis-qarışıq nigahlara

üstünlük verilməsi nəticəsində təbii seçmə prosesində görünüş, fizioloji baxımdan daha dayanıqlı fərdlərin formalaşmasını akselerasiya müəyyən etməklə, müasir insanın yaşam tərzini ifadə edən sürət tempi onun sağlamlığına mənfi təsiri tendensiyasını ortaya qoymuş olur. Cəmiyyətin akselerasiya fonunda sürətli inkişafı insan-təbiət münasibətini pozmaqla orqanizmin həyat ritmlərində desinxronizasiya yaradır.

Hələ qədim dövrlərdən insanlar bioritmlər haqqında məlumata malik olmuşlar ki, bunu qədim əlyazmalarda, dini kitablarda, Hippokrat, İbn Sina və s. alimlərin əsərlərində görmək olar. Alimlər bioritmlərin öyrənilməsi prosesində xronobiologiya (qədim yunan dilindən tərcümədə “χρονοσ” -zaman deməkdir) adlı termindən istifadə etmişlər. Xronobiologiya orqanizmdə gedən periodik fenomenləri, onun günəş və ay ritmlərinə adaptasiyanı öyrənir. Xronobioloji tədqiqatlar özündə müqayisəli anatomiyanı, fiziologiyayı, genetikanı, molekulyar biologiyayı birləşdirir [2]. Xronobiologiya, tibbi xronologiya və tibbi meteorologiya kimi elmi sahələr bu problemi həll etməklə müasir insanın təbiətlə əlaqəsini və onun elmdə başqa cür “sirkad ritmlər” adlanan bioritmlərin bərpasına dair elmi araşdırmalar aparır. İlk dəfə bu termini Minnesot Universitetinin alimi Frans Xalberq işlətməmişdir. Sirkad ritmlər (latın dilində “circa”dövrən, “dies” gün deməkdir) müxtəlif fizioloji proseslərin səhər və gecə saatlarına uyğun siklik və ya dövrü dəyişməsidir. Sirkad ritmlər xarici-ekzogen amillərlə yanaşı, daxili-endogen amillərdən də asılıdır [4].

Beyində sirkad ritmlərin sinxronizasiyasını hipotalamus həyata keçirir. Hipotalamus və ya görməqabaraltı (yunan dilində “ύτι”-alt, aşağı; “θαλαμοσ”-yataq otağı, dairə, çadır deməkdir) ara beyin törəməsi olub, 30-dan artıq nüvəyə və 12 söbəyə malikdir. Bu beyin strukturu bir sıra hormonlar ifraz edərək orqanizmin daxili mühitinin sabitliyini (homeostaz), aclıq, susuzluq, cinsi meyl, termorequlyasiya kimi prosesləri və xüsusi olaraq orqanizmin bioritmlərini tənzim edir. Hipotalamusun saat-sinxronizator nüvələrində gedən biokimyəvi reaksiyalar sayəsində, orqanizmin funksiyası sutkanın müxtəlif saatlarında tənzim olunmuş olur. Sirkad ritmlərin requlyasiyası üçün gözün torlu qişasında işığa və qaranlığa həssas fotosensor hüceyrələr aldıkları müvafiq impulsları hipotalamusa göndərməli, sonra oradakı bioritmləri tənzimləyən nüvələr impulsu qəbul edərək funksiyayı həyata keçirməlidir [1]. Sirkad ritmlərin sinxronizasiya mərkəzi hipotalamusda yerləşən supraxiazmatik (görmə çarpazüstü) nüvələr olmaqla, periferiyada isə orqan və toxumların hər bir hüceyrəsi bu mərkəzlə idarə olunan özünəxas bioritmə malikdir. Bioritmləri hipotalamusla yanaşı digər beyin strukturları da tənzimləyir. Epifiz və ya əzgiləbənzər cisim (latın dilində “epiphysis cerebri” və ya “corpus pineale” adlanır) orta beyin törəməsi olub, melatonin, serotonin kimi hormonlar ifraz edir. Fransız filosofu Rene Dekart epifizi “ruhun məkanı” adlandırmışdır ki, bu da müasir tədqiqatlara əsaslanaraq, epifizin ifraz etdiyi dimetiltriptaminlə bağlıdır. Bu hormon insanda şüurun mistik yaşantılarını tənzim edir ki, bu da epifizin ətrafında metafizik hipotezlərin formalaşmasına təkan vermişdir. Melatonin epifizdə hasil olub, orqanizmdə sirkad ritmləri requlyasiya edir. Melatonin qana və

onurğa beyni mayesinə, yəni, likvörə keçir, buradan isə yenidən beynə daxil olaraq hipotalamusda toplanır. Bu hormon 1958-ci ildə A.B.Lerner tərəfindən kəşf edilmişdir. Melatoninin ən yüksək səviyyəsi gecə, aşağı səviyyəsi isə gündüz olur. Tədqiqatlara əsasən, onun konsentrasiyasının yüksək həddi gecəyarı və bir də sübh çağı saat 5-dədir. “Yuxu hormonu” – melatonin yalnız insan yatarkən, qaranlıqda sintez olunur. Azacıq işıq selinin gözün torlu qişasına düşməsi melatoninin tamamilən parçalanmasına səbəb olur. Hormonun intensiv ifraz vaxtı saat 23:00-dan 02:00-a qədərdir. Buna görədir ki, vaxtında yatmaq orqanizmi tonusda saxlayan bu hormonun sintezi üçün əsas amildir. İnsanlarda hormonun produksiyası yayda qışa nisbətən azdır. Qış gecələrinin uzun olması beynin daha çox melatonin ifraz etməsinə səbəb olur [2]. Melatoninin əsas funksiyası yuxu fazalarını reqlulyasiya etməsi və onun antistressiv effektidir. Yuxunun tənzimi prosesi orqanizmin müəyyən templə işləməsinə təmin edən əsas komponentlərdir. Epifizin digər hormonu serotonin “xoşbəxtlik hormonu” adlanır ki, 1935-ci ildə Vittorio Erspamer tərəfindən kəşf edilmişdir. O həmçinin, həzm sisteminin xromaffin hüceyrələri tərəfindən də hasil olur. Demək olar ki, əsasən orqanizmin ekstaz halında ifraz olunur. Eyforiya zamanı onun konsentrasiyası çox, depressiyalar zamanı isə azdır. Serotoninin sintezi üçün mütləq ultrabənövşəyi şüalar və bunu təmin edən komponent vitamin D lazımdır. Ultrabənövşəyi şüaların çatmazlığı möhsüm depressiyalarına yol açır ki, bu hal orqanizmdə bir sıra patologiyalara şərait yaradır. Orqanizmin günəş şüalarını az qəbul etməsi bioritmlərin 24-saatlıq gün ritmi ilə uzlaşmasına mane olur. Son müşahidələrə əsasən demək olar ki, D vitaminin çatmazlığı uşaq yaşlarda sümük-əzələ sistemində patologiyalara səbəb olursa, yetkinlərdə isə bu patologiyalarla yanaşı daha ağır fəsadlara yol açır. Çox hallarda vitamin D, orqanizmin maddələr mübadiləsində vitamin kimi deyil, hormon kimi çıxış edir. Buna görə, yetkin insanlarda bu vitaminin çatmazlığı immunitetin zəifləməsi, sinir sistemi ilə bağlı nevrozlar, depressiyalar, sümük-əzələ sistemi ilə bağlı osteoxondroz, osteoporoz, osteomalyasiya, endokrin sistemlə bağlı qalxanabənər vəzi patologiyalarına səbəb olur.

Bioritmlərlə bağlı tədqiqatlara gəldikdə isə bunları demək olar ki, ilk dəfə 1729-cu ildə daha ətraflı olaraq fransız geofizik, astronom və xronobioloqu Jan Jak Fortu de Meran bitkilərin sirkad ritmlərini və bu bioritmlərin qütb işıqlanmasından asılılığını müəyyən etmişdir. Qütb işıqlanması-lüminessensiya (latın dilində “lumen” və ya “luminis” – işıq, “escent” – suffiks olub, zəif ifadə olunma mənasını əks etdirir), Yerin şimal və cənub qütblərində müşahidə olunan, cismin istilik hadisəsi olmadan işıqlanmasıdır. Çarlz Darvin və onun oğlu Frensis 1880-ci ildə müxtəlif bioloji saatlara malik lobyaları carpaşdıraraq tamamilə fərqli bioritmə malik lobyaya əldə etmişlər. 1970-ci ildə Seymur Benzer və onun şagirdi Ronald Konopka həşəratların bioritmlərini təcrübələrdə öyrənmişlər. 1984-ci ildə Bostonun Brandey Universitetinin əməkdaşları Cefri Xoll və Maykl Rosbaş tədqiqatlar zamanı hüceyrənin bioritmlərini müəyyən edən naməlum gendə zülalın gecə ərzində toplanmasını, gün ərzində isə deqradasiyaya uğradığını müşahidə etmişlər. Naməlum geni ingilis dilində “period” – kiçik hərflərlə “per”, ona kodlaş-

mış və sitoplazmada hasil olan zülalı isə “PER” böyük hərflərlə ifadə etmişlər. Bu genin zülal səviyyəsi sirkad ritmlərə sinxron olaraq sutka boyunca dəyişmişdir ki, bu prosesi alimlər tam izah edə bilməmişlər. 1994-cü ildə isə Nyu-Yorkun Rokfeller Universitetinin əməkdaşı Maykl Yanq 2-ci bir geni də aşkarlayaraq, bunu “timeless” və bu gendə kodlaşmış zülalı müvafiq olaraq “TİM” adlandırmışdır. O, müəyyən etmişdir ki, TİM-zülalı PER-zülalı ilə birləşərək, hüceyrə nüvəsinə daxil olaraq per-genini deaktiv etmişlər ki, bu da sutkanın işıqlı vaxtında baş verir. Bundan başqa alim yeni bir gen də aşkarlayaraq onu “doubletime”, genin kod zülalını isə “DBT” kimi fərqləndirmiş və müəyyən etmişdir ki, bu zülal isə PER-zülalının toplanmasını blokada edir. Kəşf edilmiş bu genlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin öyrənilməsi orqanizmin bioritmlərinin 24-saatlıq siklə uyğun korreksiya olunmasının tam izahını vermişdir. 2017-ci ildə Cefri Xoll, Maykl Rosbaş və Maykl Yanq hüceyrənin sirkad ritmlərlə uzlaşan molekulyar mexanizmini aşkarladıklarına görə Nobel mükafatına layiq görülmüşlər.

İnsanda sirkad ritmlərin pozulması jetlaq, iş qrafikinə pozulması və ya istirahət günləri ilə bağlı yuxu pozulmaları ilə bilavasitə əlaqədardır. Jetlaq-(ingilis dilində “jet” – reaktiv təyyarə, “lag” – gecikmə deməkdir) buna desinxroniya da deyilir ki, insanın sirkad ritmlərinin təbiətin sutkalıq ritmləri ilə uzlaşmaması nəticəsində, əsasən uçuşlar zamanı sutkalıq ritmin sürətli dəyişməsinə insan orqanizminin adaptasiya qabiliyyətini itirməsidir [4]. Yorğunluq, yuxusuzluq, baş ağrıları, iştahsızlıq, depressiya, dezorientasiya və s. kimi orqanizmdə diskomfort hallar yaradır. Tədqiqatlara, əsasən, insanlar qərbdən şərqə doğru uçuşlara daha çətin uyğunlaşırlar. Deyildiyi kimi, insan bioritmlərinin Yerə fırlanması yəni, gündüz və gecənin növbələşməsindən asılı olaraq tənzimlənməsi beyində olan “sirkad mərkəz”lə-hipotalamusla idarə olunur. Bədənin temperaturu(gecəyə doğru temperaturun qalxması və ya səhərə yaxın enməsi), hormonların miqdarı və konsentrasiyasının, nəbz, tənəffüs sayının sutkalıq dəyişməsi və s. kimi orqanizmdə baş verən periodik proseslər bu mərkəzlə bağlıdır. Harvard Universitetinin əməkdaşı Klifford Seyper və onun kolleqaları 2005-ci ildə qidalanmanın sirkad ritmlərə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Məhz hipotalamusda sirkad ritmləri tənzim edən nüvələrlə yanaşı qidalanmanı tənzim edən nüvələr vardır. Həddindən artıq yağlı və çox kalorili qidalanma sirkad ritmlərdə müəyyən pozulmalara səbəb olur. Buna görədir ki, son zamanlar bir sıra aviakompaniyalar uzun sürən uçuşlarda sərnişinlərə qida ilə təminatı dayandırmışlar. Çünki, uçuşlar zamanı qidalanma orqanizmdə jetlaq yaradır. Bu o deməkdir ki, orqanizmin müəyyən sistemi bir saat qurşağında, digər sistemi isə başqa bir saat qurşağında fəaliyyət göstərir. Əgər təyyarədən enib, yetişdiyiniz ölkə ilə vətəniniz arasında saat fərqi 5saatdırsa, orqanizmin bu ölkənin saat qurşağına adaptasiyası üçün elə o qədər də zaman lazım olacaqdır. Sosial jetlaq deyilən bir anlayış da vardır ki, bu sürüşən iş qrafiki ilə işləyən, gecə həyatı yaşayan insanlarda yaranır. Belə insanlar çox güclü bioritm desinxronizasiyası ilə üzlaşır. Sosial jetlaqın dərinləşməsi ürək-qan damar sistemi (hipertonik krizlər, stenokardiya və s.), sinir sistemi (neyro-sirkulyator distoniyası, nevrozlar, panik ataklar və s.), onurğa sütunu ilə bağlı problemlər (osteoxondroz,

osteoporoz və s.), metabolizm pozğunluqları yaradır. Sirkad ritmlər orqanizmin metabolizmini də requlyasiya edir. Mədədən qıdanın evakuasiyası, bağırsaq peristaltikası, termogenezin pik səviyyəsi səhər saatlarına uyğun gəlir. Qanda qlükoza, lipidlərin səviyyəsinin tənzimi də bu saatlara təsadüf edir. İnsan yuxudan oyanan zaman xolesterinin səviyyəsi enir, əksinə öd turşularının isə sintezi sürətlənir. Bu da səhər çağı insan orqanizmində metabolizmin daha sürətli gedişini təmin edir. Yuxarıda sadalanan proseslərin gecə saatlarında sönməsi bu zaman intervalında yağlı və kalorili qidalanmağa vərdiş etmiş insanlarda bırı sıra həzm, ürək-qan damar sistemində problemlər yarada bilər.

Şərq təbabətinə görə isə insan həyatı boyunca 3 bioritm dalğasında yaşayır; fiziki, emosional (ruhi), intellektual. Fiziki ritm 23 gündür-insanın immunitetini, tənəffüs, ürək ritmini, hərəkətlərinin koordinasiyasını müəyyən edir. Emosional ritm Ay təqviminə uyğun olub, 28 gündür-sinir sistemi ilə bağlı əhval-ruhiyyənin dəyişmə göstəricisidir. İntellektual ritm 33 gün olub, insanın yaradıcı potensialını müəyyən edir. Şərq alimlərinə görə insanın həyat enerjisi yavaş tempə, 24 saat ərzində fiziki bədən boyunca dolanaraq, bütün daxili orqanlara toxunaraq keçir. Bu sikl bioloji aktiv nöqtələri və bədənin əsas 12 meridianını əhatə edir. Meridianların 3 əsas, maksimal enerjiyə malik mərkəzləri-köks, qarın, çanaq boşluqlarıdır. Bu mərkəzlərin maksimal aktivliyi 23:00-01:00, enerji aktivliyinin zəifləməsi isə 11:00-13:00 zaman intervalına uyğun gəlir. Məhz bu deyilənlərin təsdiqi olaraq belə təbii dövrən “çakra” (qədim sanskrit dilindən tərcümədə çənbər, disk, dövrən mənalarını ifadə edir) [3]. Çakralar vibrasion düyünlər olub, enerjinin konsentrasiya olduğu və toplandığı məkanlardır. Orqanizmin dayağı və istinadı olan onurğa sütunu boyunca yerləşən 7 çakranın funksional aktivliyi bioritmlərin işinə müsbət təsir edir. Sirkad ritmlərin sinxronizasiyası insanın əhvalını yüksəltməklə onun orqanizminin daha rahat və enerjili olmasının göstəricisidir. Müdrik Şərq alimləri, Yaradanın insanlara diktə etdiyi dini ayinləri-ibadət məqamını, meditasiyanı günün müəyyən saatlarına hesablanmasını, sirkad ritmlərə təsir edəcək ən optimal, müsbət amil hesab edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Дипак Чопра «Полноценный сон. Полная программа по преодолению бессонницы». София 2005.
2. Комарова Ф.И, С.И.Рапопорт «Хронобиология и хрономедицина». Медицина 1989.
3. Ритчи Уорд «Живые часы» Мир1974.
4. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Циркадные_ритмы_организма.

Summary Biorhythms – Circadian Rhythms

Circadian rhythms are cycle in physiological processes of living beings. They are generated endogenously, although they can be modulated by external signals, such as

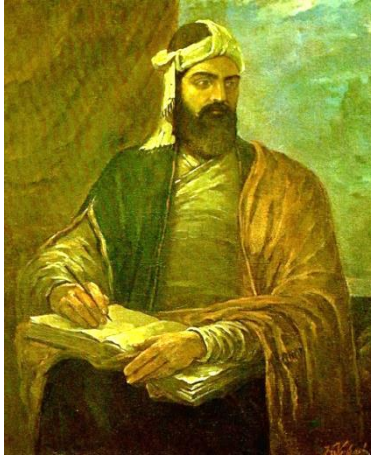
sunlight and temperature. Biorhythms are important for determining sleep cycle and wakefulness.

Резюме
Биоритмы организма – циркадные ритмы

Циркадные ритмы это цикл в физиологических процессах живых существ. Они генерируются эндогенно, хотя могут модулироваться внешними сигналами, такими как солнечный свет и температура. Биоритмы важны для определения режима сна и бодрствования.

Rəyçi: dos.S.Zamanova

PERSONALİLƏR

NİZAMİ GƏNCƏVİ – 880

Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur və orada yaşayıb yaratmışdır.

O, təhsilini Gəncədə mədrəsələrdə almış, daha sonra şəxsi müəllim yolu ilə o dövrün elmlərini mükəmməl öyrənmişdir. Şair Yaxın Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. Türk dilindən əlavə ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilən şairin yunan dili də bildiyi istisna olunmur. Qədim yunan tarix və fəlsəfəsini, astronomiya, tibb və həndəsə elmlərini yaxşı öyrəndiyi əsərlərindən hiss olunur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Qələmə aldığı əsərlərdən məlum olur ki, şair böyük divan yaratmış, qəzəl və qəsidələr müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. Şərq təzkiyəçilərinin məlumatına görə, 20 min beyt həcmində olan bu divandakı şeirlərdən çox az hissə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Lakin Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət "Xəmsə" ("Beşlik") müəllifi kimi daxil olmuşdur.

1177-ci ildə bitirdiyi "Məxzənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") adlı ilk poeması Nizamiyə böyük şöhrət qazandırmışdır. 1180-ci ildə Atabəylər dövlətinin hökmdarı III Toğrulun sifarişi ilə yazdığı "Xosrov və Şirin" poemasını bitirmişdir. 1188-ci ildə Şirvan hökmdarı I Axsitan "Leyli və Məcnun" mövzusunda bir əsər yazmağı sifariş etmişdir. Nizami bundan boyun qaçırmaq istəsə də, oğlunun təkidilə təklifi qəbul edib az müddətdə "Leyli və Məcnun" poemasını (Şərqdə ilk dəfə) qələmə almışdır.

1196-cı ildə Əlaəddin Körpə Arslana həsr etdiyi "Yeddi gözəl" əsərini yazmışdır. Təqribən 1203-cü ildə, ömrünün sonlarına yaxın bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi görüşlərini yekunlaşdırdığı "İsgəndərnamə" poemasını qələmə almışdır.

Nizami Gəncəvi həm epik, həm də lirik növdə yazmışdır. Bizə gəlib çatan əsərləri yalnız fars dilindədir. Onun zəngin irsindən bizə sadəcə 6 qəsidə, 120 qəzəl, 30 rübai və "Xəmsə"si gəlib çatmışdır. Qəzəllərini başlıca olaraq dünyəvilik, real eşqin tərənnümü fərqləndirir. Ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq "Xəmsə" yaratmışdır. Şair əsərlərini yalnız əruz vəznində yaratmışdır. Böyük şair beş poemanı otuz il ərzində yazmışdır. İlk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"nin vahid süjet xətti və baş qəhrəmanı yoxdur. Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasında müxtəlif qaynaqlardan, Xosrov və Şirinlə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdən, tarixi abidələrdən, Firdovsinin "Şahnamə"sindən bəhrələnərək fərqli bir süjet ərsəyə gətirmişdir. Əsas mövzusu məhəbbət olan "Leyli və Məcnun" poeması qədim ərəb əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Qadın azadlığı problemi bu əsərdə də inkişaf etdirilir. Dördüncü poemanın – "Yeddi gözəl"in qəhrəmanı V yüzillikdə hömdarlıq etmiş Sasani şahı Bəhram Gurdur. Nizami tarixi obraz yaratmaqdan əlavə məqsədi hökmdarlar vasitəsilə ictimai-siyasi hadisələrə, insan talelərinə təsir göstərmək, insanda insani duyğular oyatmaq idi. Şair bu poemada keçmişdəki yaxşı bir hərəkəti verməklə dövrünün şahlarını ədalətli olmağa çağırırdı.

Nizami otuz illik elmi və bədii axtarışının məntiqi yekununu "İsgəndərnamə" poeması ilə başa vurmuşdur. Əsərdə əbədi bəşəri problemləri diqqətə çatdırmışdır.

Nizami Gəncəvi 12 mart 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Onun dəfn olunduğu yerdə möhtəşəm məqbərəsi ucaldılmışdır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı humanizmi, yüksək sənətkarlığı ilə Qafqaz və Orta Şərqi xalqları ədəbiyyatlarının inkişafına güclü təsir göstərmiş, dünya mədəniyyətinə daxil olmuşdur. XIII əsrdən başlayaraq poemalarına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. Şairin yaradıcılığı Qərbi Avropa mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. C.Bokkaçionun "Ameto", K.Qotsinin "Turandot", A.Lesajın "Çin şahzadə xanımı", Volterin "Paxıl" adlı əsərlərində bunu görmək mümkündür.

Nizami Gəncəvinin əsərləri dünyanın xeyli sayda xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri London, Paris, Bakı, İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Daşkənd, Təbriz, Tehran, Qahirə, Dehli və s. kimi şəhərlərdə məşhur kitabxana, muzey və əlyazmaları fondlarında qiymətli incilər kimi qorunub saxlanılır.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılamanı zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2021-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi və bununla bağlı tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi haqqında 5 yanvar 2021-ci il tarixində Sərəncam imzalamışdır.

XRONİKA

Vətən, torpaq, millət uğrunda canından keçməyə hazır olan insanların fəth etdiyi ən ali, ən şərəfli zirvədir şəhidlik. Şəhidlər 30 illik torpaq həsrətinə son qoyaraq adları ilə yeni tarix yazdılar, xalqın qəhrəmanına çevrildilər. O xalq qəhrəmanlarından biri də Şəhid Osmanlı Teymur Saday oğludur.

Osmanlı Teymur 31 may 1995-ci ildə İsmayilli rayonunun Cülyan kəndində doğulub. Təhsilini 2001-2012- ci illərdə İsmayilli şəhər İ.Həsənov adına 1 saylı tam orta məktəbində alıb.

Teymur 2012-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin tərcümə fakültəsinə (Fransız dili) daxil olub və 2016-cı ildə universiteti bitirib. Məhz Fransız dilinə olan marağı onun yolunu Azərbaycan Dillər Universitetinə gətirmişdi. O, universitet illərində tədbirlərdə fəal iştirak etmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra, elə həmin ili Tərtər rayonunun N saylı hərbi hissəsində qulluq edib. Xidməti başa vurduqdan bir müddət sonra Bakıda notariat ofisində baş mütəxəssis vəzifəsində çalışıb. Təhsilə bağlılığı, oxumaq həvəsi onu ikinci təhsil almağa sövq etmişdi. Belə ki, o, 2018-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuşdu. Onun təhsili qiyabi olduğu üçün həm işləyib, həm təhsil alırdı.

Lakin 2020-ci ildə Vətən müharibəsinin başladığı vaxtda, vətənin dar günündə laqeyd qala bilməyib, könüllü yenidən hərbi xidmətə yollanıb. Teymur oktyabrın 3-də Talış-Suqovuşan yaşayış məntəqələrinin düşməndən azad olunması istiqamətində şəhid olub. Son danışığı oktyabrın 2-də olub. Qardaşı Osmanlı Samir Saday oğlunun dediklərinə görə, evdəkiləri narahat etməmək üçün o heç zaman müharibə barədə danışmazdı. So-

ruşanda isə “narahat olmayın, hər şey yaxşı olacaq” – deyərdi. Şəhid Osmanlı Teymur oktyabrın 17-də İsmayılı rayonu Cülyan kənd qəbiristanlığında dəfn olunub.

Teymur hər zaman torpaqlarımızı mənfur düşməndən alacağını, tarixin ondan danışacağını deyirdi. Bəli, torpaqlarımız azad oldu, tarix ondan yazır. Çox təəssüf ki, azadlığı uğrunda canından keçdiyi vətənin bu gününü görmək ona nəsib olmadı.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Beynəlxalq nüenasiblər və regionşünaslıq fakültəsinin almanşü-naslıq üzrə tələbəsi Elvin Bayramov Vətən Müharibəsində igidliyi ilə adını tarixə yazaraq şəhid olmuşdur. Elvin Bayramovun xatirəsinə həsr olunan “Qısa ömrün əbədi dastanı” adlı kitab çap olunub. Kitab Elvin Bayramovun müəllimlərinin, tələbələrindən, şəhidin ailə üzvləri və dostlarının yazılarından ibarətdir.

Şəhid Elvin Bayramovun atası İslam Bayramov oğlu haqqında: –“Elvin Universiteti bitirdi, hərbi xidmətə getdi. Üç ay karantin müddəti başa çatandan sonra hərbi hissəsini dəyişdilər. Elvin oktyabrın 26-da Füzulidə şəhid olub. Son danışığı oktyabrın 8-də olub. Mənimlə də danışmışdı, anası və xalası ilə də. Deyirdi ki, narahat olmayın, hər şey yaxşıdır. Həmişə zəng edəndə qısa danışdı, həmin gün zəng edəndə xeyli danışdı. Vətən müharibəsi başlayandan sonra uzun müddət zəng etmədi. Biz Füzuliyə getdik. Xəbər ala bilmədik. Sonra Füzuliyə yenə getdik. Bu dəfə də heç bir xəbər olmadı. Üç gün sonra təkrar getdik. Axtarışımız nəticə vermədi. Səhəri Hərbi Komissarlıqdan zəng vurdular. Getdim komissarlığa. Xəbər verdilər ki, oğlunuz şəhid olub.

Elvinin tələbəliyi yaxşı keçib. Oxuyan tələbə olub. Bizim onun oxumağından heç bir narazılığımız olmayıb. Arzuları çox idi. Əsgər xidmətini başa çatdırandan sonra təhsilini davam etdirmək istəyirdi. Elvin alman dili üzrə regionşünaslıq oxuyurdu. Amma ingilis dilindən də hazırlığa gedirdi. Şəhid olandan sonra Elvinin müəllimləri onun haqqında kitab çap elətdirdilər. Mən bir ata kimi həm müəllimlərə, həm tələbələrə təşəkkür edirəm. Onlar Elvinin xatirəsini yaşadırlar. Mənim oğlum Vətən yolunda şəhid olub. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin. Vətən sağ olsun!”.

44 gün davam edən Vətən müharibəsi zamanı ordu sıralarında olan soydaşlarımız qələbə üçün döyüşüb, müharibənin tarixinə adlarını yazmağı bacardılar. O qəhrəmanlardan biri də Şəhid Əzim Həsənov oldu.

Həsənov Əzim Fikrət oğlu 13 iyun 1998-ci ildə Balakən rayonunda doğulub. 2004-cü ilin sentyabrında müvəqqəti məskunlaşdıqları Mingəçevir şəhərində 19 nömrəli məktəbin birinci sinfinə daxil olub. Ailənin ilk və yeganə oğlu olan Əzim, orta məktəbi 2015-ci ildə əla qiymətlərlə bitirib. Elə həmin ili yüksək balla Azərbaycan Dillər Universitetinə daxil olub.

Əslən Qarabağlı olan Əzimin ürəyi həmişə vətən həsrəti ilə döyünürdü. Vətən eşqi, Vətənpərvərlik onun qanında var idi. Elə bu həsrətli sevgi ilə o, təhsil aldığı Azərbaycan Dillər Universitetində fəaliyyət göstərən ADU TGT-nin Vətənpərvərlər klubuna üzv olur. Vaxtı ilə işğalda olan torpaqlarımızın anım günləri və digər respublika əhəmiyyətli günlərin qeyd olunduğu tədbirlərin həyata keçirilməsində fəal iştirak edib. Gənclər Fondunun maliyyə yardımı ilə keçirilən və bir neçə Universitetində iştirak etdiyi "Azərbaycançılıq məfkurəsinin gənclərlə təbliği" layihəsində fəal iştirakına görə təşəkkürnamə ilə təltif olunub. Onun digər təşəkkürnaməsi elə üzv olduğu ADU TGT Vətənpərvərlər departamenti tərəfindən verilib.

Univesiteti bitirdikdən sonra hərbi xidmətə yollanan Əzimin qəhrəmanlığı da bundan sonra başlayır. Hərbi xidmətinin bitməsinə sayılı vaxt qalmağına baxmayaraq, Paytaxtda xidmət etdiyi hərbi hissədən könüllü olaraq həmlə taborundan döyüşlərə qatılır. Sentyabr ayının 27 -də başlayan döyüşlər zamanı cəbhədə kəşfiyyətçi kimi xidmətini davam edir. Cəbrayıl, Hadrut, Horadiz, Füzuli istiqamətində gedən döyüşlərdə igidliklə mübarizə aparıb. Qızgın döyüş zamanı bir neçə dəfə qəhrəmanlıq göstərərək özünü və əsgər yoldaşlarını mühasirədən çıxara bilib.

"Nə qazımız, nə şəhidimiz nə olur olsun, düşmən tərəfində qalmasın" – deyirmiş döyüş yoldaşlarına. Bu cümlə son anınadək onun dilində şüara çevrilib.

Sonuncu dəfə Füzulinin Seyidəhmədli kəndi yaxınlığındakı döyüşlərdə yaralı əsgər yoldaşını xilas edərkən, düşmən gülləsinə tuş gələrək şəhidlik zirvəsinə ucalır. 30 oktyabr günü Mingəçevir şəhəri Şəhidlər xiyabanında dəfn edilib.

"Nədənsə son vaxtlar onun böyük adam olacağı hissi vardı ürəyimdə. Hələ əsgər getməmişdən əvvəl özünə də deyirdim bunu. Oğlumla fəxr edirəm. Bu gün mən bir oğul itirdim, amma tarix daha bir qəhrəman qazandı. Göstərdiyi qəhrəmanlıqla yazılan yeni tarixə onun da töhfəsi oldu. Ölümü adi ölüm olsaydı, yoxluğu ilə barışa bilməzdim. Şəhidlik uca zirvədir. Tək təsəllim də budur" - deyir anası Şəhla Həsənova. Birinci Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı olan Fikrət Həsənov da oğlu haqqında fikirlərini bizimlə bölüşüb: –"Deyirdim, oğul, qocalmışam, torpaqlarımızı, doğma Ağdamımızı qaytarmaq artıq sənə qaldı. Sonuncu dəfə oktyabr ayının 4-ü danışmışdıq. Hər şeyin əla olduğunu, yavaş-yavaş hədəf doğru irəlilədiklərini deyirdi. Uzun müddət danışa bilmədik. Narahatlıq içindəydik. Axtarmaq üçün Füzuliyə getdik. Xəbər ala bilmədik. Uzun çəkən axtarışdan sonra 22-i şəhid olduğunu öyrəndik. Vətən sağ olsun!".

Heç zaman görmədiyi doğma ata yurdu haqqında atasının danışdığı nağıllarla böyüyən şəhidimiz əzmi, igidliyi sayəsində özü qəhrəmanlıq dastanı yazdı. Hər kəs kimi onun da arzuları çox idi. Amma ən öndə olanı torpaqları azad edib, ata yurduna qovuşmaq idi. Əzim və Əzim kimi igidlərimizin sayəsində torpaqlarımız azad olundu. Bu gün o, söz verdiyi kimi atasının doğma yurduna qovuşmasına nail oldu. Özü görə bilməsə də...

Məzun şəhidimiz Əzim Həsənov ölümündən sonra Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən "Füzulinin azad olunmasına görə" və "Vətən uğrunda" medalları ilə təltif olunub.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.

2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.

3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).

4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title.

5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:

a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];

b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;

c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.

6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.

7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.

8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.

2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.

3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).

4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.

5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:

а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.

б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).

в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.

6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 14.03.2021

Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 8 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,

Email: aduelmixeberler@gmail.com

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNIVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Bəhbudov küç. 134

e-mail: info@adu.edu.az

www.adu.edu.az